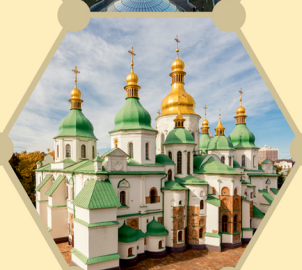

Ришард Радзік
Ryszard Radzik

**ПОЛЯКИ
УКРАЇНЦІ
БІЛОРУСИ**
про множинність
ідентичностей

Ришард Радзік
Ryszard Radzik

**Поляки, українці, білоруси – про множинність
ідентичностей**

Київ – Варшава
Інтерсервіс
Видавництво Академії
Спеціальної Педагогіки
ім. Марії Гжегожевської
2021

Кіjów – Warszawa
Inerservice
Wydawnictwo Akademii
Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej
2021

УДК 316.347

P15

Рецензент:

Мазурик Олег Володимирович, доктор соціологічних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий редактор:

професор *Кісла Ганна Олександрівна*

P15 Поляки, українці, білоруси – про множинність ідентичностей: монографія / Ришард Радзік; К: Інтерсервіс; Видавництво Академії Спеціальної Педагогіки ім. Марії Гжегожевської, 2021. 204 с.

ISBN 978-83-66879-25-6 (Видавництво Академії Спеціальної Педагогіки ім. Марії Гжегожевської)

ISBN 978-966-999-195-9 (Інтерсервіс)

Ця книжка адресована українським читачам. Вона присвячена трьом суспільствам Центрально-Східної Європи: полякам, українцям та білорусам.

Головною проблемою, презентованою в книжці, є процес формування трьох сусідніх народів в Серединно-східній Європі, структурні, політичні і культурні обумовленості цього процесу; наявність об'єктивних факторів, яким ті процеси підлягали. Запропоновані у книжці міркування мають соціологічний, але нерідко також історичний характер, найчастіше вони стосуються останніх двох сторіч.

Книга буде цікава польським і українським науковцям, політикам, студентам, соціально активним суб'єктам громадянського суспільства.

УДК 316.347

ISBN 978-83-66879-25-6

ISBN 978-966-999-195-9

© Ришард Радзік

Зміст

Передмова (від редактора).....4

Частина I. Поляки

Про множинність націй (як спільнот та ідей).....8

Від інтелігенції до інтелектуалів (трансформації польської інтелігенції від XIX до XX сторіччя)21

Формирование идентичностно-ментальных характеристик современного польского общества51

Культурні контексти відходу від правди:
приклади польські і не тільки62

Частина II. Українці

Українці серед націй Центрально-Східної Європи
(чинники націєтворчих процесів)81

Суспільний вимір російського православ'я100

Российское видение «общерусского народа»124

Частина III. Білоруси

Европа или Россия? Между народом и
постсоветской общностью.....145

Ставлення білорусів до Євромайдану
в соціологічних дослідженнях 2014 року.....164

Білорусь, як територія польско-білоруського
пограниччя у XX столітті177

Передмова (від редактора)

Професор Ришард Радзік є соціологом, який багато років пропрацював в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, а тепер завідує кафедрою соціології культури в Академії спеціальної педагогіки у Варшаві. Упродовж багатьох років він досліджував проблематику соціології нації й етнічних груп, а передовсім формування модерної білоруськості у ХІХ сторіччі. Не чужа йому й українська проблематика: свій докторат він присвятив формуванню української національної свідомості в Галичині у ХІХ сторіччі. Уже багато років він є співорганізатором спільних польсько-українських конференцій, передовсім у Києві (у співпраці з Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова), а також у Львові та Одесі. Його книжки та статті (опубліковані також в Україні) стосуються великою мірою проблематики формування націєтворчих процесів і множинності ідентичностей у східнослов'янських суспільствах та в Центральній Європі. Остання його монографія, видана у Польщі – це «Російський спільнотний імперіалізм. Триєдиний руський народ у соціологічних дослідженнях» (Люблін, 2016). Частково вона заторкує також українську проблематику. У Білорусі з'явилися друком три його монографії (остання у 2017 році).

Цю книжку, адресовану українському читачеві, яка складається зі статей, що друкувалися упродовж останніх років українською й російською мовами в Україні й Білорусі, автор поділив на три частини, присвячені трьом суспільствам Центрально-Східної Європи: полякам, українцям та білорусам. Перша частина, «Поляки», відкривається міркуваннями, присвяченими еволюції національної спільноти колишньої Речі Посполитої, виділенню з неї модерної польської нації, а особливо одному з основних чинників, що модифікували суть цієї спільноти на чергових етапах її розвитку – формі соціальної структури. Наступний текст присвячений еволюції польських еліт від інтелігенції ХІХ і ХХ сторіччя до інтелектуалів останніх тридцяти років. Чергова стаття аналізує вплив соціальної структури на формування ідентичності поляків, передовсім у її національному вимірі, такому важливому в останніх двох сторіччях на рівні соціальної макроструктури, а отже, також у класовому вимірі. У завершальному тексті цієї частини увагу зосереджено на причинах, проявах і наслідках відносно нового (в такому масштабі) соціального явища, яке отримало назву постправди і має виразні культурні, ідентичнісні та політичні виміри. Текст має на меті стисле представлення цих вимірів із відсиланнями до історії та прикладів із різних культур.

Друга частина під назвою «Українці» включає три статті. Українського читача особливо повинен зацікавити передовсім розлогий перший текст, у якому обговорюються націєтворчі чинники, що визначають темп та інтенсивність формування окремих націй Центрально-Східної Європи у XIX – на початку XX сторіччя, з виразними відсиланнями до сучасності, передовсім українських реалій. Поруч із українцями (у Галичині та Наддніпрянській Україні) аналізуються також порівнювані націєтворчі процеси: білоруський, словацький і чеський. Виділено три типи чинників, що обумовлюють аналізовані процеси: цивілізаційний, культурний і політичний. Текст показує силу об'єктивних чинників формування націй у нашій частині континенту і є оригінальною пропозицією автора. Стаття «Суспільний вимір російського православ'я» є аналізом церкви як інституції, яка несе цінності й зразки поведінки у світському контексті їхньої появи, збудовані навколо Бога людьми, які, попри відкликання до сакруму, часто відрізняються у католицизмі, протестантизмі та православ'ї. Польський соціолог замислюється над тим, якою мірою православ'я формувало відмінне від двох інших конфесій бачення соціального світу, ментальність, структури, суспільні позиції. Наступний текст присвячений російському баченню спільноти, званої росіянами «триєдиним руським народом», складовими якої – поруч із росіянами – є українці та білоруси, а точніше – баченню росіянами двох інших елементів спільноти як у минулому, так і в наш час, у чому автор спирається на сучасні російські соціологічні дослідження.

Третя частина містить міркування, присвячені переважно білорусам. Перший текст зосереджується на проблемі різних типів білоруськості, що існують у період незалежності, або – інакше кажучи – тенденцій розвитку, національно-політичних орієнтацій чи, як стверджує дехто, «національних проєктів». У наступному – цікавому, на мою думку, для українського читача – аналізується ставлення білорусів до Майдану, яке досліджувалося білоруським Незалежним інститутом соціально-економічних і політичних досліджень упродовж усього 2014 року (в останньому місяці кожного кварталу). Результати досліджень свідчать про те, що білоруси дивилися на Майдан, спосіб зміни української влади, захоплення Криму Росією і пізніший збройний конфлікт на сході України великою мірою крізь призму російських телеканалів. Остання стаття, на відміну від попередніх, які з'явилися упродовж останніх кількох рядків, була опублікована раніше. У ній описано еволюцію суспільства Білорусі у XX сторіччі, що показано як культурне, а особливо мовне і релігійне (а меншою мірою національне) пограниччя у XX сторіччі, а також перехід від польсько-білоруського пограниччя (виразного ще у XIX сторіччі)

до білорусько-російського. Можна в ньому відшукати певні аналогії до українських реалій, особливо минулих.

Запропоновані у книжці міркування мають соціологічний, але нерідко також історичний характер – найчастіше вони стосуються останніх двох сторіч. Їхній автор є історичним соціологом (така галузь соціології має свою традицію у польській науці). Ришард Радзік охоче стосує синтетичні, а нерідко також типологічні та модельні підходи. Йому ближчий рівень макро-, ніж мікроаналізу.

Книжка професора Ришарда Радзіка, на мою думку, зустрінеться з зацікавленням українських читачів, передовсім науковців – соціологів, істориків та політологів. Вона має науковий характер, але водночас якоюсь мірою пропонує польську перспективу на процеси, що відбуваються в нашій частині Європи. Це також повинно зацікавити непольського читача.

Анна Кісла

Частина І.

Поляки

Про множинність націй (як спільнот та ідей)

Уміщені тут роздуми присвячено еволюції національної спільноти колишньої Речі Посполитої – виділенні з неї модерної польської нації, а особливо одному з основних чинників, які модифікують зміст цієї спільноти у її чергових фазах розвитку, – формі соціальної структури. В аналізі взятих до розгляду процесів важливим є, по-перше, які середовища (стани, верстви, класи) ініціюють процес формування нації, тобто визначають змістову сферу ідеології, а згодом поширюють її за допомогою окреслених методів (що не залишається без значення) у суспільстві. По-друге, інші сегменти суспільства, приймаючи національну ідеологію і беручи участь у розбудові спільнотності, своєрідним чином «насичують» її своїм змістом. Найчастіше ініціювання націєтворчого процесу лежить в інтересі якоїсь частини суспільства (стану, класу, верстви), або – інакше кажучи – національна спільнота, що перебуває на стадії формування, відіграє суттєві функції для групи, що ініціює її виникнення. Унаціональнення суспільства може в такому разі визначати місце даного соціального сегмента (або навіть дати йому можливість вижити), зміцнюючи його позицію і статус – прикладом цього служить польська інтелігенція періоду бездержавності. Воно може також – і це вже дещо інше питання – інтегрувати дану збірноту внутрішньо (що також впливає на її відносини з зовнішнім світом), навіть якщо націєтворчі процеси не вийшли масово поза даний клас чи стан – прикладом цього є «шляхетська нація» І Речі Посполитої. Загалом націєтворчий процес не проходить рівномірно в усьому суспільстві. Наслідком цього є суттєві відмінності у присвоєнні цінностей і позицій, які несе нація, окремими складовими частинами суспільства. Ці відмінності – незалежно від їхніх причини – неодноразово більшою або меншою мірою піддаються фіксації.

У конкретних роздумах цікавим, на мою думку, буде звернення до прикладу «шляхетської нації» давньої Речі Посполитої як доіндустріальної, домодерної спільноти – званої часто феодальною нацією. Ця нація проходила різні фази розвитку, але, трактуючи її типологічно, – що полегшить її порівняння з іншими національними спільнотами, які прийшли після неї, – звернувся особливо до змісту, яким вона була наповнена під кінець існування Речі Посполитої. Частина їх була виразно помітна ще у ХІХ сторіччі, особливо в період перед Січневим повстанням (1863 р.).

Шляхта була станом, а не класом, а отже – за Вебером – гуртувалася навколо цінностей чи, інакше кажучи, гідностей, а не матеріальних благ¹. У колишній Речі Посполитій це були цінності політичні, пов'язані зі свободами.

Шляхта мала відчуття, що держава належить їй, а не королеві, особливо якщо взяти до уваги те, що Річ Посполита Обох Народів – у період, який нас тут цікавить, – була виборною монархією, а отже, королі були володарями елекційними. Король був першим серед рівних – він не міг сказати, що «держава – це я». Герб був більшою цінністю, ніж майно, що ставило шляхту вище селян і міщан. Почуття вищості виникало з володіння правом на свободу, з народження, буття людиною честі, приписування собі кращого походження (від сарматів), заглиблення у вищу (елітарну) культуру і свідомості обов'язків стосовно держави. Почуття національної спільнотності, що з часом формувалося серед шляхти Речі Посполитої, мало характер політичний, а отже, базований на спільних для стану правах, а не культурний, базований на мові й релігії. Однак із часом у цьому стані почали відбуватися – що було вже виразно помітно у XVII сторіччі – процеси мовної та, після Берестейської унії, конфесійної уніфікації¹. А отже, нація не була спільнотою, яка виростала з потреби вивищення шляхти над простолюдом; вона радше зміцнювала (збагачувала) вже існуюче відчуття вищості. Без сумніву, вона інтегрувала шляхетський стан і додатково обґрунтовувала політично-моральними міркуваннями його панування у суспільстві. Шляхетська національна свідомість до певної міри була насичена почуттям сповнення місії провідництва у державі, суспільстві, а також, безперечно, станово-культурно-національної вищості, різної за своїм змістом і ступенем виявлення порівняно до почуття вищості класів (міщанства, буржуазії, а також державної адміністрації – які базували свою вищість на грошах або владі), що ініціювали націєтворчі процеси на заході Європи. Можна говорити про накладання на спільнотність шляхетного народження спільнотності національного – трактованого у моральних категоріях – обов'язку стосовно держави, суспільства. Обидва типи спільнотності вирізняли і вивищували шляхту над іншими станами – селянським і міщанським. За системою національних референцій не приховувався ані безпосередній матеріальний інтерес, ані бажання піднятися вище чи утриматися на соціальній поверхні (як це було пізніше в інтелігенції), але – поруч з іншими міркуваннями – зміцнення шляхетської гордості.

¹Weber M. *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty / tłum. Dariusz Niklas. Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej / red. W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. S. 415–428.*

²Я. Тазбір пише: «До почуття окремішності мови чи звичаю доходила у Речі Посполитій свідомість своєрідності польської устрєвої моделі, що досить часто висувалася на перший план. Шляхту об'єднувало почуття участі у певному спільному політичному організмі – державі з величезною територією, яка була немовби її власністю. Звідси впливало переконання про необхідність захисту цієї Речі Посполитої як від зовнішніх ворогів, так всередині держави, від підступів з боку противників “золотої вольності”». Див. Tazbir J. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1978. S. 90.*

У Німеччині й Італії поділ території на багато державних організмів обмежував або навіть робив неможливим утворення сильної національної спільнотності. У Франції аристократія становила менше 2% суспільства, була часто заможна, орієнтувалася на кар'єру при дворі й меншою мірою, ніж польська, була швидка до будування горизонтальних зв'язків. Польська шляхта не зосереджувалася навколо королівського двору, як це було у французькому випадку. В державному організмі, який упродовж певного часу був найбільшим у Європі, диференційованому регіонально, мовно, релігійно, а навіть до певної міри політично, підданому регулярним загрозам іззовні, але й ізсередини, вона сформувала сили, які її інтегрували. Такою силою була національна спільнота. Як виявилось, на землях Східної України вона була не завжди ефективною, оскільки не було сформовано механізму впровадження козацтва у шереги шляхти, а отже, і народу Речі Посполитої.

Виникненню шляхетської нації Речі Посполитої сприяли також інші чинники. Анджей Зайончковський зазначає, що «Річ Посполита була федерацією сусідств (...)»³. Шляхетськість підтверджувалася щодня у контактах із сусідами, у конфронтації з селянським морем, серед якого шляхта становила соціальні острови, які входили між собою в постійні контакти. У локальних спільнотах, які експонували сімейне і сусідське життя, її пов'язували особисті стосунки, прийняття традиційної системи цінностей, свідомість виразно окресленої соціальної ієрархії. А отже, шляхетськість на щодень оприявнювалася переважно на рівні зв'язків, що їх С. Осовський називає «навиковими», у рамках батьківщини малої, шляхетської щоденної свійськості. Особливо вона цінувалася серед дрібної шляхти, яка нерідко мало чим відрізнялася у матеріальному аспекті від селянства і в шляхетстві вбачала захист від соціальної деградації. Як наслідок, ця шляхта цінувала також ідейний вимір шляхетства, а у зв'язку з цим згодом також ідеологізовану національну спільнотність (поєднану ідеологічними зв'язками), яка зміцнювала й утримувала її престиж і додатково відрізняла її від селянства. Її бідність, безперечно, породжувала бажання вивищитися морально, витворити – хоча б трактовану вербально – спільноту обов'язку піклування про державу. Таким чином розбудовувалася ідентичність шляхти, що якоюсь мірою модернізувала цей стан. Дистанція до короля (що виникала з постав рівності й відсутності орієнтації на кар'єру при дворі), великий розмір держави і розпорошеність шляхти серед селян витворили необхідність у додатковій ідеології, яка б її інтегрувала. На це, безумовно, якоюсь невизначеною мірою вплинуло бажання подолати культурні поділи, які існували серед шляхти, незважаючи на політичні цінності, які її об'єднували.

³ Zajączkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa: Semper, 1993. S. 70.

Унаслідок цього у суспільстві першої Речі Посполитої ідея нації тісно сплелася з ідеєю шляхетства, а національні зв'язки – зі зв'язками, що єднали шляхту. Останні значною мірою спиралися на особисті контакти. Поняття нації сприймалося шляхетськими масами передусім на рівні місцевої громади, нерідко у мовчазній конфронтації з простолюдом, що не зараховувався до нації, підсичуване станом ідеологією і пов'язані з особливим правно-політичним статусом шляхти. Шляхта була нацією не лише стосовно сусідніх націй, але й на відстані від інших сегментів власного суспільства. У станомому суспільстві із сильними місцевими спільнотами нація не була – так, як це стало пізніше – атомізованою збірнотою, яку об'єднували у спільноту ідеологічні зв'язки на понадлокальному рівні (і яка сприймала себе через протиставлення іншим націям). Її існування характеризувалося сильним пов'язанням ідеологічних зв'язків із навиковими, постійною актуалізацією ідеї нації на рівні місцевих спільнот, членів яких поєднували особисті стосунки. Еволюція європейських суспільств ХХ сторіччя була пов'язана зі спадком значення особистих зв'язків, інституціоналізацією суспільного життя і зростанням значення ідеології як елементів, що виступають як посередники між індивідами. Вона означала раціоналізацію соціальних відносин (їх деперсоналізацію в розумінні почуттів, особистості, підпорядкування відносинам «мета – засіб»). Це мало вплив на трансформації національної спільноти. Ослаблення зв'язків, що характеризували місцеві спільноти, ішло в парі зі зростанням сили національних зв'язків.

Джерела ідеї модерної польської нації лежать у спільноті, сконструйованій шляхтою давньої Речі Посполитої. Як зазначає А. Валіцький, «шляхетська ідея народу-суверена легко піддавалася мобілізації: досить було відкинути уособлення нації зі шляхтою, аби вся решта шляхетської республіканської ідеології починала співзвучати з духом сучасного республіканізму»⁴. Загалом будівництво такого типу інтеграційних спільнот, якою є нація, було елементом процесу модернізації. У випадку шляхетської нації Речі Посполитої до певної міри так і було, але лише на рівні одного стану, але й тут модернізація мала обмежений характер. Вона відбувалася у морі величезної селянської цивілізаційної відсталості й дуже виразної урбаністичної недорозвиненості. Тож націоналізована шляхта не змінювала свого оточення, і сама з часом почала втрачати значимість. Однак, без сумніву, збереження польської нації (вже відділеної від українського, білоруського та литовського етносів) та її подальший розвиток у період бездержавності було можливим значною мірою завдяки активістичному, лібертарному етосу шляхти, сформованому в Речі Посполитій.

⁴Walicki A. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne. Warszawa : Res Publika, 1991. S. 31.

Загарбникам не вдалося підпорядкувати собі шляхту, оскільки комплекс політично-культурних цінностей, що накладався їй – особливо у деспотичній Росії – сприймався нею як непривабливий, обмежував права шляхетських мас, редукував їхнє почуття власної вартості як творця соціальної дійсності. Замислюючись над можливістю поширення шляхетської ідеї народу-суверена, слід, однак, пам'ятати про те, що суттю шляхетськості був її елітаризм, а зв'язки, що поєднували шляхту, неможливо було перенести на все суспільство. Повчальним міг би бути – на мою думку – аналіз впливу шляхти на формування модерних націй у Європі. Це не ця верства визначила напрям і темп національних трансформацій на нашому континенті.

Завдяки політично-державному, просвітницькому розумінню нації падіння Речі Посполитої мало викликати серед тогочасних еліт побоювання щодо можливості її збереження. «З висловлювань Г. Коллонтая чи Т. Чацького („Вже Польща викреслена з числа народів”) виникає, – стверджує Я. Тазбір, – відсутність віри в те, що польська нація могла б пережити загибель своєї держави»⁵. З падіння Речі Посполитої радикальний висновок зробив учасник Торговицької конфедерації Щенсний Потоцький, пишучи в листі до С. Жевуського у січні 1796 р.: «Я не говорю про колишню Польщу й поляків. Зникла вже й та держава, і те ім'я, як зникло стільки інших у світовій історії. Кожен із колишніх поляків повинен обрати собі батьківщину. Я вже є росіянином назавжди»⁶. Відхід від переконань такого типу вимагав модифікації догочасної політично-державної ідеї нації⁷.

Назвичайно скорочено можна було б ствердити, що нація, творена шляхтою, виконувала функцію зміцнення цього стану, інтегруючи його: по-перше – шляхом зміцнення процесів його уодноріднення, по-друге – додатково експонуючи його моральні переваги й почуття місії, яку він мав виконувати у суспільстві.

Як у випадку шляхетської нації, так і у випадку інтелігенції, приналежність до цих спільнот – трактованих в обох випадках як веберівські стани –

⁵ Tazbir J. Procesy polonizacyjne w szlacheckiej Rzeczypospolitej. *Kultura i Społeczeństwo*. 1987. Nr 1. S. 45.

⁶ Rostworowski E. Korespondencja Szczęsnego Potockiego z Sewerynem Rzewuskim z lat 1788–1796. *Przegląd Historyczny*. 1954. Z. 4. S. 740.

⁷ Польські патріоти, які намагалися це зробити, поступово переносили «акцент зі спільної державності на спільну політичну історію і все ще дійсні громадянські права, цим самим роблячи можливим збереження вірності політично-громадянському розумінню нації навіть в умовах браку незалежності. Це надавало моральної підтримки політичному легітимізму, який вимагав відновлення польської держави у її колишніх кордонах». Див. Walicki A. *Koncepcje tożsamości narodowej i terytorium narodowego w myśli polskiej czasów porozbiorowych*. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*. T. XXXVIII, 1993. S. 219.

не визначалася володінням (чи браком володіння) матеріальними благами. Як і шляхту, інтелігенцію створювали цінності (гідності). Вони були виведені з культури шляхетського стану і пов'язувалися з тими функціями, які виконувала інтелігенція у XIX ст. (особливо у другій його половині) і XX ст. (особливо в першій половині). XIX сторіччя було в Європі сторіччям народів і суспільство колишньої Речі Посполитої, а особливо її латинської частини, було піддане процесам, які сприяли виникненню модерних національних рухів. Поляки могли піддатися національній германізації чи русифікації, або ж польські еліти могли національно полонізувати маси плебейського населення (переважно селянського), яке до Січневого повстання взагалі не мало жодної національної свідомості. Важливим питанням було те, яка верства (стан, клас) дасть початок процесу, пов'язаного з останньою можливістю і надасть йому модерного виміру. Значення шляхти спало у XIX ст. як у Польщі, так і в усій Європі. Це не цей стан творив модерні національні рухи й визначав змістове наповнення національних ідеологій, хоча нерідко чинили це вихідці з його середовища. На Заході творцями модерних національних спільнот виступали назагал міщанство (середній клас), буржуазія, за нерідкої підтримки (приклад – Франція) державної адміністрації (котра, однак, переважно частіше витворювала механізми поширення цінностей, а не їх створення). Ситуація економічно відсталої Польщі була зовсім інша. Поляки не мали власної держави, а отже, й державної адміністрації, міщанство (у розумінні середнього класу, а не плебейських мешканців міст) було нечисленним і значною мірою непольським, так само, як і буржуазія. Структура польського суспільства середини XIX ст. (і в наступні десятиріччя) складалася, з одного боку, з селянського населення й міської бідноти, що становили величезну більшість суспільства, а з іншого боку – зі шляхти, в тому числі поміщитва й нечисленної аристократії. Польські середовища, що об'єднували ці сегменти суспільства, були занадто нечисленними і маловпливовими, аби стати базою для модерного польського національного руху і його ідеології в період їх творення.

Потреба такого руху супроводжувалася двома іншими суспільними явищами: зростанням потреби у «розумовому класі»⁸ та напливом незаможної, а на польських землях винятково численної, шляхти до міст, особливо після розкріпачення селян. Ці люди, не маючи фінансового капіталу, володіли капіталом культурним. Вони боялися соціальної деградації і частина з них поповнила ряди робітничого класу (стаючи в майбутньому на чолі робітничих

⁸Czepulis-Rastenis R. „Klasa umysłowa”: inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862. Warszawa: Książka i Wiedza, 1973. 417 s. Польський відповідник західного «нового середнього класу» (тобто, людей розумової праці) відразу ж еволюціонував у Польщі XIX ст. у напрямку інтелігентськості. Протилежний процес відбувається у Польщі після 1989 року.

угруповань). Решта, використовуючи свої уміння читання, письма й поведінки у товаристві, смаки й ідеали, винесені зі шляхетських маєтків, створили основу верстви, яка відігравала у Польщі періоду бездержавності культуротворчі та націєтворчі функції. Можна сказати, що виникнення польської інтелігенції відбулося в умовах несформованості повної (порівняно із Заходом) соціальної структури, було відповіддю на соціальну (культурну і національну) потребу й дало частині позашляхетських середовищ можливість уберегтися від соціальної деградації. Звичайно, не лише вихідці зі шляхетського стану творили інтелігенцію, але це вони надали їй дуже виразної культурної форми і озброїли основними цінностями. Люди, які виводилися з інших верств і соціальних класів, як правило, більшою чи меншою мірою асимілювалися до шляхетського культурного ядра⁹. Так було особливо до Другої світової війни.

Очевидним є те, що національний зміст, формульований інтелігенцією, мусив відрізнятись від того, що був творений шляхтою. Його визначала передовсім ситуація браку польських державних структур, позиція інтелігенції у суспільстві та перейняття нею частини станових цінностей від її попередниці. Інтелігентська ідея нації відрізнялася від ідеї шляхетської нації передовсім тим, що охоплювала все суспільство й завужувала сферу польської нації, визначаючи її межі відповідно до категорій мови та віросповідання. Творцем модерної національної спільноти були не сільські, а міські громади. Шляхетська схильність зберігати – на рівні як навиковому, так і ідеологічному – станово-класові (а до певної міри також культурні) дистанції стосовно простолюду суперечила модерній ідеї нації, що проголошувала понадстановий і понадкласовий солідаризм. Шляхта не могла бути конструктором нації, що охоплювала б ціле суспільство, адже таким чином знищила б свою станову упривілейованість у державі. Вона також не могла – у ситуації, коли її етнічно непольська частина складала близько 60% усього стану – будувати національну ідеологію, базовану на культурних (етнічно-мовних) визначальних рисах, оскільки це мусило б дезінтегрувати її як культурно (етнічно) диференційований стан (незважаючи на активні процеси його культурної уніфікації), а також, безперечно, дезінтегрувати різнорідне етнічно суспільство, а отже, правдоподібно, і державу. Що важливо, візія нації як політичної спільноти, у якій етнічні й культурні поділи мають другорядне значення, була візією шляхетською, обумовленою позицією членів цього стану щодо інших соціальних груп. Шляхта була зацікавлена у триванні соціальних спільнот,

⁹ Chałasiński J. *Przeszość i przyszłość inteligencji polskiej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1958. 208 s.; Radzik R. *Czy jest w Polsce inteligencja? Przegląd Powszechny*. 1994. Nr 5. S. 161–176.

які пов'язували її з навколишнім сільським населенням. «Найбільш типовою місцевою спільнотою у період кріпацтва, – пише А. Зайончковський, – була двірська спільнота. Вона складалася з самого панського двору, а отже власника села, його родини, домашньої й господарської прислуги, а також кріпацького села»¹⁰. В економічному інтересі шляхти лежало збереження спільнот такого типу. Їхній розпад тісно пов'язувався зі зменшенням політичної упривілейованості шляхти, крахом її економічної позиції, посиленням класових протистоянь, а з часом також появою національних поділів. Поміщики захищалися від цих процесів, проголошуючи ще у XIX ст. ідеї політичної нації, а на території колишнього Великого Князівства Литовського в останні десятиріччя анексії – ідею «крайовості».

Визначальними рисами інтелігенції як соціальної верстви не були політичні, економічні цінності чи право – це була культура. Це було середовище людей, об'єднаних у особливих соціальних умовах, близьких одне одному з огляду на своє становище, які зосереджувалися і тривали завдяки волі до збереження і продуктам цієї волі – культурі. Її членів пов'язували товариські зв'язки, вони визнавали подібні цінності й дотримувалися спільних взірців поведінки. З простолюдом їх пов'язували зв'язки опосередковані, ідеологічні. На відміну від поміщиків, зацікавлених збереженням територіально-економічних спільнот, – незалежно від дистанцій, станovo-класових та етнічних поділів, що існували всередині цих спільнот, – інтелігенція викликала і схвалювала суспільні поділи згідно з культурними кордонами. Пов'язаний на щодень із селянською громадою поміщик відразу ж і безпосередньо відчував негативні наслідки національного конфлікту, що виник у місцевій громаді. Натомість інтелігенцію творили люди, індивідуально анонімні щодо міського натовпу. Міський інтелігент, який проголошував ідеї культурної нації, не мусив зустрічатися зі своїми ідейними, національними опонентами. Викликані ним у місцевій громаді поділи не загрожували його економічним інтересам, а також не становили загрози для його соціальної позиції. Якраз навпаки: інтелігент як їх творець ставав «суспільним провідником» тих, хто пішов за його ідеями¹¹.

Ідеологічні зв'язки, які поєднували інтелігенцію з усім суспільством, не могли мати – з огляду на брак власних державних структур – політично-державного виміру. З необхідності культурний характер інтелігенції був причиною того, що навіть коли її представники не проголошували напряму культурної (етнічно-мовної) візії нації, то, експонуючи значення (польсько-мовної) культури у житті суспільства – а не реально існуючої держави, –

¹⁰ Zajączkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa : Semper, 1993. S. 59.

¹¹ Поєднання інтелігентської ідеології культурної вишесті з селянською ксенофобією й консерватизмом, у ситуації напливу народних мас до міст і браку механізмів нейтралізації соціальної (економічної, політичної...) напруги, породжувало націоналізм.

сприяли поширенню саме такої ідеї нації. Реально інтегрувати націю могли тільки культурні цінності, а інтелігенція бачила себе у ролі верстви, яка керувала цим процесом.

Інтелігентська ідея нації була ідеєю понадкласового (і, що є очевидним, понадстанового) солідаризму. Культурний зміст, який її наповнював, супроводжувався візією очоленого інтелігенцією суспільства, яка прищеплювалася масам, що проходили процес формування нації. Інші сегменти структури польського суспільства, зосереджуючись із часом на ідеї нації та активізуючись у національному аспекті, чинили це, більшою чи меншою мірою переймаючи інтелігентські взірці (у своїй позанаціональній діяльності й далі керуючись класовими категоріями). За цим принципом сформувався повстанчий механізм національної мобілізації (не обов'язково в розумінні збройної боротьби, але легкості суспільної мобілізації в ситуаціях, що сприймалися як захист національних цінностей). Інтелігенція, ведучи діяльність, спрямовану на емансипацію селянства, – на відміну від шляхти, якій складно було таку діяльність вести, – вигравала на цьому. Завдяки розширенню національної спільноти інтелігенція не лише вистояла економічно, але і – як верства, наділена високим престижем, – стала на чолі цієї спільноти.

Модерна нація, в тому числі нація інтелігенції, була спільнотою, яка заново інтегрувала станово-феодальне суспільство, що перебувало у стані розпаду. Незважаючи на загрозу націоналізму, завдяки цінностям, які вона містила, і емоціям, які її супроводжували, вона сприяла модернізації суспільств. У випадку польського суспільства вона дозволила йому вижити. Інтелігенція як стан, скріплений цінностями й поставами гідності, викликала процеси емансипації головним чином культурного характеру (середній клас, стаючи з часом панівним сегментом соціальної структури, сприяв економічній інтеграції значної частини суспільства, часто також будуючи громадянську спільноту). Вона бачила себе у ролі культурного лідера/провідника суспільства/нації. Міщанство назагал було позбавлене месіанізму такого роду. Інтелігентське «бути» з часом піддавалося міщанському (а згодом властивому середньому класові) «мати». Шляхту скріплювало – на думку А. Зайончковського¹² – сусідство, а інтелігенцію – як вважав Ю. Халасінський – салони¹³. Середній клас, який виріс значною мірою із міщанства, був – порівняно з ними – більше орієнтований на матеріальний успіх індивіда, більш індивідуалістичний і «асоціаційний», а меншою мірою спільнотний.

Місійність та ідейність, такі характерні для інтелігенції, виразно були присутні також у суспільному житті ПНР. Адже комуністична влада не спиралася

¹² Zajączkowski A. Op. cit

¹³ Chałasiński J. Op. cit.

на гроші й вільний ринок. Владу і привілеї, що визначали нові еліти, можна було визнати за частково аналогічні до ознак, які характеризували сегмент станового устрою (у веберівському розумінні стану). Незважаючи на те, що комуністична ідеологія мала – якщо сягнути до її джерел – виразний анаціональний вимір (якщо не сказати «антинаціональний»), механізм функціонування суспільства, що спирався на «книгу», а не на матерію, був – кажучи тогочасною мовою – «волонтаристський» із елементами месіанізму, цього разу робітничого. Це був механізм, у певному розумінні подібний до того, який творила інтелігенція, але фундаментально відмінний за проголошуваним змістом. Тож, парадоксально, попри формальну класовість панівної ідеології, інтелігенція (хоч, може, краще слід було б сказати: інтелектуальна верства) робила можливим збереження (а навіть соціальний розвиток) сильних національних референцій, незалежно від модифікацій змісту національної ідеології. Крах цього світу, вигаданого за письмовими столами інтелектуалів, спричинило у нових ринкових реаліях виразне переміщення соціальних референцій зі сфери цінностей (що не означає, що лише чи передовсім на них зосереджувалася щоденна увага індивідів) у сферу, здоміновану матерією. Це була одна з причин ослаблення національних зв'язків.

* * *

У Польщі шляхетсько-інтелігентські еліти періоду бездержавності, а навіть ще й міжвоєнного періоду, мали, за величезної бідності народних мас, великий вплив на будівництво культури, нації і держави, що – у ситуації їхньої гіднісної, станової позиції щодо суспільства – породжувало виразне почуття обов'язку, також національного. Цей стан занепав разом із раптовим вступом суспільства в реалії ринкової економіки й масової культури, тобто в реалії класового суспільства. Конститутивними ознаками еліти типового класового суспільства, що раніше звалось буржуазним (а польське суспільство до таких не належить), є не цінності гіднісного характеру, а матерія, що будує класову систему, а отже прибутки (почуття обов'язку виникає із сили права і політичної культури, а не з почуття місії). Це не означає, звичайно ж, необхідності позбавлення цієї еліти її національного характеру. Відмінність між нею та інтелігенцією полягає в тому, що у випадку останньої її складовим елементом були вплетені в її станову позицію національні цінності. Завдяки ним, а отже задоволенню потреби у творцеві модерної польської національної спільноти, інтелігенція заіснувала і вистояла завдяки тому, що вони були прийняті суспільством. У польському випадку удар, нанесений по національних цінностях і позиціях, був водночас ударом по фундаменту інтелігенції як цілості, окремої й специфічної соціальної верстви. Це можна було помітити у роки Другої світової війни. Інтелігенція, захищаючи національні цінності, захищала водночас себе як певний соціальний конструкт. Цим пояснюється таке надмірне

представництво членів цієї верстви в русі опору. У випадку еліт класового суспільства так не є. Національні цінності не є їх конститутивними ознаками, хоч національний солідаризм і полегшує їм функціонування у суспільстві. Їх творять гроші й влада, незалежно від національних референцій, які – найчастіше – є спільними для всього суспільства і нерідко конституювали його в його модерній формі. Інакше кажучи, нація визначала і переформульовувала модерне польське суспільство, яке складалося з класів, що будувалися в оперті на розмір та способи здобування матерії (прибутки). Однак додатково вона конституювала також одну з його складових частин – інтелігенцію. А отже, у цьому випадку виступала тут немовби у подвійній ролі, що не має місця у випадку вищого класу (еліт) типового капіталістичного суспільства (а також середнього класу й решти класових сегментів суспільства). Цим і відрізняється від інтелігенції середній клас. Він має назагал національний характер, що не означає, що ідея нації конститує його як модерну спільноту.

Якщо не підлягає сумніву, що і шляхта, й інтелігенція були творцями ідеї нації (а в результаті й національних спільнот) у двох чергових періодах розвитку польського суспільства, то ситуація нації середнього класу є дещо іншою. Перш за все тут необхідно вийти поза польські реалії, оскільки у Польщі – з огляду на слабкість капіталістичної системи перед Другою світовою війною і її теперішній недовгий час тривання – принаймні до кінця ПНР домінувала інтелігентська версія нації (після Другої світової війни лише з модифікованим змістом, оскільки жоден сегмент комуністичної системи не створив її нової версії)¹⁴. На Заході, як уже було сказано, творцями модерної національної спільноти були – у різних пропорціях в окремих випадках – міщанство (середній клас), інтелектуали, буржуазія і державна адміністрація. Модерний середній клас, особливо новий, який включав «білі комірці», присвоював національну ідеологію і модифікував її. Він не завдячував їй своїм існуванням, як це було у випадку польської інтелігенції. Його визначальні ознаки були характерними для класової системи. Сьогодні ми говоримо про західні суспільства як суспільства середнього класу (класів), оскільки цей клас становить найчастіше їхній панівний елемент, у XX ст. символ модерності. Нація – як і в нашій частині Європи – інтегрувала західноєвропейські суспільства у ситуації руйнування феодално-станових структур.

Однак, оскільки не ідея нації конституювала середній клас, а – спрощуючи – матерія, він здатний – на відміну від інтелігенції – у ситуації загрози для свого існування (а отже, своєї класовості) трактувати її інструментально, при-

¹⁴Звичайно ж, у міжвоєнній Польщі проявлялися виразні елементи міщанської (а радше дрібно-міщанської) національної ідеології з гаслами економічного типу: «купуй польське», «свій до свого».

носити в жертву або експонувати в ім'я класового виживання. Якщо інтелігенція, трактуючи інструментально ідею нації, робить це, зміцнюючи її в ім'я своєї інтегральності й високої позиції у суспільстві, то середній клас, захищаючись у ситуації загрози для свого класового існування, здатний інструменталізувати її економічно, тобто підпорядковувати її своїм класовим інтересам. Німецьке міщанство (середній клас), існуванню якого загрожувала криза першої половини 30-х рр. ХХ ст., стало на бік – обираючи в демократичних виборах Гітлера – крайньої форми націоналізму й обмеження вільної конкуренції (митними бар'єрами), вірячи, що відхід від економічного лібералізму й цінностей громадянського суспільства врятує його економічну позицію (а отже, ті елементи, які конституювали його як клас). Кожна сильна соціальна група, захищаючись від розпаду, захищає передовсім ті ознаки, які її збудували. Середовища дрібноміщанської й робітничої Франції, існуванню яких загрожувала небезпека, здатні були голосувати – іноді досить масово – за націоналістично-ксенофобського Ле Пена, вірячи, що реалізація пропагованих ним гасел захистить їхню економічну позицію. Однак, як правило, європейський і північноамериканський середній клас сьогодні підтримує збереження і зміцнення громадянського суспільства і слабкість національних референцій, не стільки з етичних чи естетичних міркувань, скільки з огляду на свій класовий інтерес у доброму розумінні. Що, звичайно ж, означає, що довготривала економічна криза і загроза для власного існування як класу може викликати сильну схильність до інструменталізації позакласових, у тому числі національних, цінностей. Шляхта, а передовсім інтелігенція, перед лицем загрози своєму економічному існуванню не інструменталізували ідеї нації, відходячи від гіднісних цінностей, бо саме ці цінності їх створили. Класовий світ, на відміну від станового, створив нові механізми функціонування ідей. Процес емансипації суспільних мас, ініційований у ХІХ ст. інтелігенцією, мав у своєму фундаменті надзвичайно виразний культурний вимір, у випадку ж середнього класу наголос робився більше на матерію. Отже, чиось іншим є нація шляхти, іншим – інтелігенції, а ще іншим – середнього класу. Як у своєму змісті, так і – що важливо – у своєму механізмі функціонування.

Творцями національної ідеології не був ані робітничий клас, ані селяни. А отже, ці цінності не були для них конститутивними. Маркс говорив, що робітники не мають батьківщини, ставлячи класові цінності вище національних. Вихід робітничих середовищ із величезних злиднів середини ХІХ ст. дало їм можливість здобути національну ідентичність, при збереженні класових принципів конструкції цієї збірноти. Селяни на польських землях (а також поза ними) почали мислити у категоріях батьківщини тоді, коли отримали батьківщину. Цей процес заіснував у помітному масштабі лише після їхнього розкріпачення. Під час Другої світової війни батьківщину вони захищали

особливо тоді (що не означає – лише тоді), коли під загрозою була їхня батьківщина. Робітники, чие класове існування перебувало під меншою загрозою, пропорційно значно рідше, ніж інтелігенція, ангажувалися у збройну боротьбу проти окупантів. Це, звичайно ж, не означає, що ми маємо справу з вищістю класової ідеї над національною. Історія Європи останніх ста кількадесяти років це заперечує. Національні референції здатні домінувати над класовими, особливо в ситуації загрози для усїєї спільноти, хоча ступінь виявлення пов'язаних із нею постав є різним на рівні окремих сегментів цієї спільноти (а тим більше індивідів).

Підсумовуючи: не схоже на те, щоб у випадку шляхти національні пов'язання домінували над становими; вони були радше їхнім доповненням, зміцнювали цей стан, але не конструювали його від основ. Важливими були передовсім права, пов'язані зі свободами, і герб як символ підвищеного статусу. Цей тип нації консервував станову (феодалну) систему, антисолідаристську в міжстанових відносинах, замикаючи селян у межах доіндустріальних етнічних спільнот. Інтелігенція рішуче зміцнювала національні пов'язання, надаючи їм культурного (етнічно-мовного) характеру, будуючи візію – нерідко більше на рівні ідеологічних референцій, ніж практик щоденної поведінки – понадкласового солідаризму, поширюючи категорію національних ідеологічних референцій і таким чином сприяючи модернізації доіндустріальних структур (як правило, чим сильнішою ставала національна спільнота, тим більше слабшали етнічні партикуляризми). Рішучій модернізації цих структур сприяла нація середнього класу (буржуазії тощо), яка інтегрувала постфеодалне суспільство у процесах, що викликали економічну емансипацію його суспільних мас, і вела до гвалтовного збільшення ринків збуту. У Франції це поєднувалося з занепадом знаті як конкурента третього стану у сфері економіки та влади. Сприятливий для будівництва капіталізму процес формування великих соціальних спільнот (які прагнули культурної, в тому числі мовної, уніфікації), у цьому випадку національних, характеризувався – після їх виникнення – мінливістю тісноти зв'язків, що характеризували цей тип спільноти, до певної міри їх інструменталізацією, обумовленою економічними чинниками (а також іншими чинниками, як і в інших двох типах нації). У залежності від конкретних обставин (часу і місця), у цьому типі нації експонуються політичні (у період процвітання) або культурні визначальні риси (які актуалізуються у кризових періодах). Таке розуміння нації домінує у Західній Європі, хоча в більшості випадків процес її формування не був завершений, що означає, що вона рідко зустрічається у «чистому» вигляді. Якщо польська нація після 1989 року дуже повільно насичується громадянськими цінностями, то, наприклад, британська – не кажучи вже про іспанську – має проблеми з культурно (етнічно, національно) обумовленими сепаратизмами.

Від інтелігенції до інтелектуалів (трансформації польської інтелігенції від XIX до XX сторіччя)¹

У Польщі на шпальтах наукових і публіцистичних часописів регулярно відновлюється дискусія на тему інтелігенції. Чи ця верства досі існує, які трансформації проходить, які функції виконувала у польському суспільстві колись, а які виконує нині? Не підлягає сумнівам, що інтелігенція була (дуже спрощуючи, між січевим повстанням 1863 року та занепадом ПНР у 1989 році) головною верствою, яка творила національну, а отже і культурну ідентичність поляків. Можна припускати, що суттєві риси цієї верстви в ПНР, а тим більше після 1989 р., настільки сильно змінилися порівняно з попередніми періодами, що використання цієї самоназви щодо помітно відмінних суспільних явищ є не цілком правомірним прийомом. Якщо інтелігенція, формуючи ідентичність поляків, апелювала до традиції, то верстви, які поступово її замінювали (?) після 1989 р. – принаймні значна їх частина – традицією зацікавлені набагато меншою мірою.

У тексті представлено еволюцію інтелігенції від її шляхетського виміру в період анексії, почерез її «нову якість» епохи ПНР, аж до її часткової трансформації в інтелектуалів III Речі Посполитої. Не можна було оминати увагою особливих тенденцій розвитку суттєвої складової польських еліт останніх ста кількадесяти років. У описах і аналізах дійсності автор прагнув застосувати типологічні і модельні підходи, спрощуючи багаті суспільні реалії.

Від шляхти до інтелігенції

Неодноразово підкреслювалося, що інтелігенція Центрально-Східної Європи – особливо польська і російська – сформувалася як верства, специфічна для цієї частини континенту, і не має свого точного відповідника на Заході. У Польщі періоди бездержавності вона формувалася в умовах занепаду феодальних структур, за абсолютної чисельної переваги плебейських верств², передовсім селянства, відсутності (слабкості) власного, численного і заможного міщанства та буржуазії. Вона поставала в ситуації неіснування польської по-

¹ Текст написаний для книги, присвяченої Зофі та Збігневу Ромашевським – важливим і заслуженим постатям демократичної опозиції часів ПНР, активним також у III Речі Посполитій (Збігнев помер у 2014 р.). У двох перших підрозділах текст містить розлогі фрагменти статті: Радзів Р. Польська інтелігенція – ідентичність, заснована на традиції / пер. з пол. А. Савенць // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Культурологія». Вип. 19. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 83–100.

² Термін (поняття) «плебейскість» (разом із його різновидами) трактується тут описово, а не оціночно, і стосується нижчих верств (класів).

літично-адміністративної верстви, що визначало її ставлення до реально існуючих державних структур, які вважалися чужими. Вона творила пролітичні цінності, але їй чужі були практики політичної діяльності і політичний реалізм, характерний для середовищ, які управляють власною державою. У деформованій порівняно з Заходом соціальної структурі польська інтелігенція формувалася як культуротворча і націєтворча верства. Польське суспільство, яке обирало власну національну окремішність у модерному розумінні, в суспільно-політичних реаліях періоду анексії було немовби приречене на прийняття «панівної ролі» інтелігенції у цьому процесі.

Понадкласовий солідаризм як суттєвий елемент поширеної інтелігенцією ідеології виразно відрізняв цю верству від шляхти, особливо зем'янства, які підтримували станово-класову дистанцію (яке підтримувало станово-класову дистанцію, утримуючи звичні зв'язки, що об'єднували його з селянством у маєткові спільноти). Захищаючись від русифікації й германізації, інтелігенція відкидала вертикальний, класово і культурно ієрархізований устрій феодального суспільства і віддавала перевагу горизонтальним зв'язкам, що об'єднували суспільство, яке приймало класово егалітарну національну ідею. З простолюдом її об'єднували опосередковані, ідеологічні зв'язки.

Перехід у період бездержавності (особливо упродовж останнього півстоліття перед Першою світовою війною) від шляхетських еліт, які раніше творили політичну, понадетнічну національну спільноту, до інтелігенції, що конституювала націю в її модерному, культурному (мовно-етнічному) вимірі, спричиняло відповідні соціопсихічні наслідки, однак це не означало радикального порушення культурної тягlostі еліт. Значна частина інтелігенції вела свій родовід від шляхти.

Адже нам'ятаймо, що ще на початку нашого сторіччя багато інтелігентів шляхетського походження на запитання про своє походження відповідали «шляхтич», а не «інтелігент». Для них несуттєвою здавалася позиція, професія, соціальна функція, зате суттєвою була ідентифікація з певним визначенням культурним надбанням.³

Решта членів інтелігенції, хоч їхній вплив на формування нової верстви був значним, найчастіше намагалися асимілюватися з культурою середовищ із гербовим родоводом (це стосується передовсім територій під російською та австрійською анексією, а набагато меншою мірою території, анектованої Пруссією). Шляхта, що економічно занепадала, – як зем'янська, так і набагато численніша дрібна – емігрувала з сіл до міст, загалом вирізняючись якоюсь

³ Gella A. Naród w defensywie. Rozważania historyczne. Londyn, 1987. S. 160.

освітою, світськими манерами, часто багатопоколіннєвою сімейною традицією, часом свідомістю колишньої величі. Не володіючи капіталом – а водночас захищаючись від соціальної деградації – вона гуртувалася в ситуації занепаду станової системи навколо культурного ідентифікатора як такого, що дозволяв їй і далі культивувати почуття вищості щодо інших, та експонувала значення цього почуття не лише для себе, але й для всього суспільства. Культуротворча активність визначала сенс її існування як верстви. Буття інтелігенції залежало від прийняття іншими цінностей, які вона проголошувала, її суспільного бачення світу, національного етосу. Жодна верства не була так сильно і безпосередньо зацікавлена масовим поширенням витворів культури (раніше, особливо до епохи Ренесансу, інтелектуали прямо-таки оберегали свої знання від інших).

Еволюція польських еліт від шляхти до інтелігенції означала водночас, у площині творення зв'язків, перехід від сусідства, що інтегрувало шляхту⁴, до салону, що об'єднував інтелігенцію. «Інтелігентський салон продовжував культурний стиль докапіталістичного поміщицького маєтку»⁵. Незважаючи на ці зв'язки, сусідство і салон визначали значно відмінні суспільні явища. Шляхетські сусідські зв'язки, хоч і мали характер призвичаєння, спиралися – що важливо – на ідеологічно трактований політичний ідентифікатор. (Шляхта, на відміну від інтелігенції, постала як стан, виділений з-поміж загалу на правовій основі, зосереджений навколо політичних привілеїв, хоч і шляхетство, як зауважує Анджей Зайончковський, було цінністю, яка на рівні почуттів переживалася передовсім у межах сусідства). Салон об'єднував розкидану в анонімному натовпі міста інтелігенцію в групу, що самопідтверджувала свої культурні функції. Роль інтелігента полягала у творенні і – частіше – поширенні цінностей усно і на письмі. Звідси необхідність обміну думками, потреба їх постійного «переживання» і конфронтації. На реальний світ інтелігент дивився крізь призму слів, ідей, візій. Творені концепції він підтверджував радше мисленевою спекуляцією, ніж відсиланням до практики. Він сприяв еволюції світу цінностей, охочіше поєднуючи їх із ідеєю розвитку, ніж значно більш консервативна шляхта. Інтелігенти оперували словом, вимагали підтвердження своєї інтелігентськості у безпосередніх контактах, на ґрунті товариських зв'язків з іншими інтелігентами. Не бажаючи піддатися соціальній деградації (що, однак, нерідко траплялося), вони певним чином немовби мусили стати інтелігентами. Їхня гордість, винесена з маєтків і шля-

⁴Zajęczkowski A. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce: ideologia a struktury społeczne. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. S. 59-69.

⁵Chafasiński J. Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej. Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1958. S. 80.

хетських застінків, виражалася у місії ведення народу за собою; вона могла тривати у сприятливій суспільно-політичній конфігурації, коли народ відчував потребу в їхній творчості.

Інтелігенцію визначало розташування щодо інших верств та різномірний комплекс характеристик, які зустрічаються серед інтелігентів (як групи) більш інтенсивно, ніж в інших середовищах. Освіта не визначала їхньої окремішності, хоч це була верства освічених людей. Якби це було так, то слід було б говорити про західноєвропейську інтелігенцію, а не про інтелектуалів. Хибною є точка зору, згідно з якою диплом інженера або офіцерські погони (у Другій Речі Посполитій) автоматично творили інтелігентів. Найчастіше хтось ставав інженером, офіцером або дипломатом, тому що був шляхтичем, добре вихованою людиною, інтелігентом – у цьому полягала суть цього процесу, що, звичайно ж, не заперечує існування явища соціального просування вихідців із плебейських мас. Освіта створювала для них шанс на асиміляцію з інтелігентським середовищем, засвоєння його культури, сприйняття у цьому середовищі, що давало їм можливість виконувати інтелігентські функції (інакше кажучи, ставало умовою необхідною – хоч не завжди у формальному сенсі, себто у вигляді диплому – але недостатньою). Інтелігенцію характеризував відносно високий – порівняно з більшою частиною суспільства – рівень символічної культури, постшляхетський етос, традиції і смаки, ідеологічність категорій, у яких вона сприймала суспільство, а також – особливо серед її творчої частини – спосіб використання знань, схильність до відносно самостійного мислення. Вирізняв її стиль життя і тип соціальної активності. Її постшляхетське середовище, завдяки усвідомленню колишніх прав, влади, іноді багатства (а отже, заспокоєнню її цілком зрозумілої сфери психічних потреб) могло більше бути, ніж мати, присвячувати себе будуванню світу ідей, не трактувати поняття суспільного інтересу головним чином у інструментальних категоріях.

Важливим елементом інтелігентськості у розумінні соціальної верстви було те, що можна назвати «інтелігентським тигелем», – постійне зіткнення постав, поглядів та ідей. У ситуації свободи висловлювання думок, у тому числі радикальних, проявлялася не лише інтелектуальна мілкота. Повсюдно була інтелектуально репродуктивна активність – так часто бувало незалежно від часу і місця – але також поставали нові, вагомі цінності. Формуванню творчого нонконформізму сприяла наявна великою мірою навіть у період бездержавності економічна свобода інтелігентських середовищ, їхня помітна, хоч неповна, економічна незалежність від держави. Польська інтелігенція формувалася водночас в умовах ресентименту до загарбників (особливо російських), комплексу стосовно аристократії, почуття культурної вищості, яка визначала її дистанційованість стосовно простолюду.

Міжвоєнне двадцятиріччя було занадто коротким періодом, аби тодішня структура польського суспільства і етос його верств піддалися принциповій модифікації. Звичайно ж, нові реалії спричинили диференціацію інтелігенції; увиразнювалися професійні, ідейні, політичні поділи. Переформовано було ставлення до держави, нарешті власної, що можна було спостерігати особливо під час Другої світової війни у поставах представників молодого покоління інтелігентів.

Коментатори помічають, що інтелігенція початку періоду міжвоєнного двадцятиріччя мала ствердне ставлення до держави, яка має будуватися на засадах справедливості, з врахуванням голосу народу⁶

– зауважує Пйотр Куляс, описуючи періодичне повернення у польському письменстві дискусій про метаморфози польської інтелігенції.

Інтелігенція у першому поколінні

Поляризація суспільства була раптово ліквідована після 1944 р. в умовах несприятливого суспільного устрою, які призводили до того, що міські верстви, чия чисельність стрімко збільшувалася, абсорбували цінності, селекція котрих і з культури нижчих класів (верств), себто селянства, і з культури інтелігенції мала в основному негативний характер. Ліквідовано верству зем'янства, яка була численно невеликою, але упродовж століть творила польську культуру і – що найважливіше – забезпечувала її особливим типом духовного досвіду, можливим лише на цьому ґрунті, що визначав польськість на її найвищому рівні символічної культури. Надалі існують і будуть з'являтися в майбутньому видатні творці. Однак без вороття відійшли в минуле як світ, так і стилі культурного мислення не лише Міцкевича, Словацького і Красінського, але й пізніших Гомбровича та Мілоша. Відхід від Польщі культурно, етнічно й національно різнобарвних східних земель, так само, як і знищення світу шляхетських маєтків, дедалі більш відчутно тяжіє над польською культурою, підданою процесам уніформізації та плебеїзації.

Масовий вплив селянської й робітничої молоді до шкіл та університетів в умовах її політично обумовленої ізоляції від тієї частини довоєнної інтелігенції, яка пережила війну, призвів до перейняття новими середовищами інтелектуальних працівників частини елементів традиційної інтелігентської культури не через безпосередній контакт із цією верствою й поступову асиміляцію з нею людей, які піднімалися соціальною драбиною (як це було до війни), а через інтеріоризацію її продукту – системи цінностей, що міститься в пол-

⁶ Kulas P. Początek końca. Analiza debat o przeobrażeniach inteligencji po 1989 roku. Od *inteligencji do postinteligencji* / red. P. Kulas, P. Śpiewak. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018. S. 30.

ьській літературі. Як слушно зауважує Даніель Бовуа, «старою істиною є те, що польська культура, а отже, й свідомість, була сформована літературою»⁷.

Механізм формування нової інтелігенції після Другої світової війни був іншим, ніж у період поділів Польщі. Інтелігенція XIX сторіччя значною мірою формувалася в умовах захисту шляхти, котра занепадала економічно, часто емігрувала до міст, щоб уникнути соціальної деградації. Вона гуртувалася навколо цінностей, винесених із рідного дому (модифікуючи їх), надаючи їм особливого значення у верстовому розумінні, а також відносячи їх до всього суспільства (нації). Виразно інші причини визначали формування інтелігенції періоду ПНР. Вона постала в результаті досить раптового процесу соціального просування представників нижчих класів, які дистанціювалися – нерідко лише вербально – від середовищ свого походження (всупереч намірам влади, котра прагнула створити «соціалістичну інтелігенцію», що класово солідаризувалася з народом і виростала з його культури). Якщо значна частина давньої інтелігенції, що мала шляхетний родовід, мусила змагатися з комплексами нижчості щодо більш знаменитих і титулованих представників гербових родів, охоче апелюючи до родинних зв'язків, то нова прагнула якнайшвидше забути про своє минуле, лікуючи комплекси походження почуттям дедалі більшого відчуження від середовища, з якого виросла. Таким чином, нова інтелігенція прагнула, відкидаючи культуру рідного дому, прийняти позицію і цінності своєї попередниці. До певної міри це був процес інтеріоризації міфу культурної еліти попереднього періоду – міфу все ще привабливого, особливо для представників народних мас періоду соціалізму, що піднімалися соціальними щаблями – у відриві від соціальної бази, що колись цю еліту формувала.

Інтелігенція як верства, яка занурена у світ ідей, трансформує його і до певної міри є його «продуктом», виразно відрізнялася в цьому плані від середнього класу як типового складника модерної капіталістичної системи. Окремішність інтелектуального класу (нової інтелігенції) далі існувала; ця верства вже не належала ні до селянського, ні до робітничого класу, з яких походила, а на практиці, з огляду на відсутність середнього класу, не могла належати до жодного іншого. Вочевидь, описуване соціологами 80-х років XX сторіччя явище так званого соціологічного вакууму, яке полягає в ідентифікації поляків, з одного боку, з сім'єю, а з іншого – з нацією і Церквою, за слабкості зв'язків середнього щабля⁸, можна частково вважати наслідком наявної ще у XIX сторіччі поляризації суспільства на плебейську більшість і відносно заможну й освічену меншість, при слабкості проміжних верств. Від-

⁷ Beauvois D. Trzeba o tym mówić / rozmowę przeprowadził Stanisław Bereś. *Zeszyty Literackie*. 1990. Z. 31. S.

⁸ Див. Nowak S. System wartości społeczeństwa polskiego. *Studia Socjologiczne*. 1979. № 4. S. 155–173.

сутність середнього класу полегшував цей спосіб самоокреслення, в тому числі схильність до сприймання суспільства в категоріях «ми» і «вони».

На внутрішній зміст поняття повоєнної інтелігенції, як і на її зовнішній образ, вплинув процес її етатизації. «Функціонер держави зобов'язаний до іншої лояльності, ніж лише лояльність щодо основних інтелектуальних цінностей»⁹. Наслідки такого стану речей були тим більш значимими з огляду на те, що інтелігенція у своєму повоєнному вигляді була, у принципі, верствою *in statu nascendi*, у своєму інтелігентському вимірі позбавленою опертя на сімейну традицію і через це більш податною на нові, політично обумовлені ідеї, особливо якщо її переконували (не без успіху), що завдяки цим ідеям її члени досягли нового, вищого статусу. Радикально обмежене було явище, якому я раніше надав назву «інтелігентського тигеля».

Різниця між старою та пеенерівською інтелігенцією виникає також із характеру зв'язків між обома верствами. Ті, які об'єднували довоєнну інтелігенцію, мали навиковий характер (притаманний також селянським спільнотам), виникали з безпосередніх контактів у інтелігентських салонах, сильних і часто розбудованих сімейних зв'язків. Крім того, вони мали ідеологічний характер (чужий тодішнім селянам). Повоєнну інтелігенцію – атомізовану, етатизовану, внутрішньо сильно диференційовану, яка дистанціювалася від середовища свого походження, об'єднували слабші навикові, товариські зв'язки, натомість значною мірою вона існувала завдяки ідеологічному самоокресленню, інтепріоризації інтелігентського міфу, почуття місії. Її постійну диференціацію супроводжувало помітне упродовж тривалого часу явище самовідтворення.

До вищих навчальних закладів дістається лише 2,3% молоді, чії батьки мають неповну початкову освіту, початкову — 4,5%; базову професійну і неповну серед-ню — 15,9%; середню — 26,9% і вищу — 57,36¹⁰.

– пише Галіна Найдуховська про останні роки ПНР.

Нав'язаний після війни лад характеризувався амбівалентним ставленням до інтелігенції. Її антиінтелігентськість виражалася у неприйнятті типово інтелігентських постав спротиву, різнорідності ідейних позицій. Був він натомість певним особливим чином проінтелігентський, створений первісно як ідейний конструкт, вираження тимчасового тріумфу ідей над суспільними й економічними реаліями, перемога мрій однієї з інтелігентських груп, втілених раніше на Сході за допомоги неосвічених народних мас. Частково всупереч

⁹ Szczepeński J. Intelektualiści. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze* / red. A. Kłosowska. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1991. S. 137.

¹⁰ Najduchowska H. Polscy studenci lat osiemdziesiątych. *Dydaktyka Szkoły Wyższej*. 1987. Nr 1. S. 118, цит. за: Libiszowska-Żółtkowska M. Postawy inteligencji wobec religii. Studium socjologiczne. Warszawa : IFiS PAN, 1991. S. 34.

своїм ідейним принципам влада, яка представляла цей лад, реалізувала принцип первинності волі над матерією. Експонувалася роль культури в суспільстві, однак досить чітко був визначений її змістовий канон. Піддана уніфікації й етатизації інтелігенція мала легітимізувати владу «авангарду нації» згідно з прийнятою нею системою цінностей. Коротко кажучи, значення культури за нового ладу узгоджувалося з проінтелігентським баченням світу, натомість механізм творення цінностей і добирання офіційно поширюваних сенсів мали виразно антиінтелігентський характер¹¹.

Частину функцій старої інтелігенції – верстви, яка після війни дедалі більше диференціювалася, ставала менш виразною в ситуації послаблення класово-верстових поділів, слабше окресленою – перейняли, частково за західним взірцем, більш незалежні й краще освічені інтелектуали, котрі зосереджувалися здебільшого в університетах і не конче були інтелігентами у старому стилі (а часто ними не були).

«Буття інтелектуалом» виникає не з приналежності до певної соціальної групи, а з виконання певної функції. Виконання цієї функції чинить їх певною суспільною силою, яка в капіталізмі активна у творенні «загальної атмосфери сукупної ворожості до власного ладу» (тут можна було б запитати, чи тільки в капіталізмі). Функції інтелектуалів полягають у оперуванні словами і творенні різних словесних формулювань. Вони не беруть участі у практиці, тому також не беруть на себе жодної відповідальності¹².

Літератори стали священнослужителями слова, митці – священнослужителями знаків; обидва середовища – вартовими символічної культури, діпазон якої був чітко окреслений сталінською владою, що в пізніші роки поступово обмежувала свій контроль над культурою і її творцями. Піддана деідеологізації владна еліта, розчарована поставою інтелігенції та інтелектуалів, котрі використовували лібералізацію системи й дедалі більше різнилися своїми ідейними й політичними переконаннями, переставала надавати їм свою, завжди вибіркову, підтримку. Для деяких із них, наділених знаннями й самостійним мисленням, минуло достатньо часу, щоб вони були в стані апелювати до простолуду в спільному бунті проти влади.

¹¹ На це частково звертає увагу Пйотр Куляс: «Нарешті, – зазначає він, – попри наявну цензуру, загострення, ідеологічне значення робітників, культура в ПНР мала по суті інтелігентський характер. Інтелігентські професії та вища освіта мали великий престиж, але вже не конче економічний статус. У епоху ПНР інтелігенція постраждала від пауперизації, а заробітки її представників від сімдесятих років ХХ сторіччя систематично зменшувалися, хоч сама вона залишалася внутрішньо диференційованою в аспекті престижу, соціальних ролей і значення». Kulas P. Op. cit. S. 32.

¹² Szczepański J. Op. cit. S. 132.

Інтелігентська схильність дивитися на світ крізь призму культури має комплексний, ідеологічний, візійний характер. Вона виражається у сприйнятті соціальної дійсності в категоріях, що більшою мірою приписуються лівим, ніж правим силам. Інтелігенція, а особливо «плебейська інтелігенція» кількох повоєнних десятиріч, постала в період стрімкого соціально-економічного, технічного і культурного розвитку. Для верстви, що формувалася в цих умовах, зміна ставала певною мірою цінністю самою в собі й виражалася в ідеї прогресу. Зем'янська шляхта мала частковий імунітет до лівих поглядів з огляду на свій зв'язок із господарством, маєтковою спільнотою. Частина інтелігенції, що з неї виводилася, поєднувала традиційну систему цінностей, отриману від сімейного середовища, із місією прогресу, яку їй нав'язувала нова суспільна ситуація¹³. Повоєнна інтелігенція в переважній більшості вважала, що своїм соціальним просуванням завдячує реаліям нового суспільного ладу. Категорії соціальної лівиці були їй здебільшого близькі незалежно від ступеня прийняття нової політичної влади. Вона не спиралася на середовище свого походження, яке зазвичай дає почуття психічної впевненості у сенсі існування незмінних цінностей. Сімейні зв'язки вона сприймала як позаінтелігентські (однак, у цій позаінтелігентській площині вони зазвичай досі були міцними). Ці зв'язки не постачали ідейного змісту інтелігентськості, зате тяжіли над соціальним становищем нової верстви, інколи перероджуючись у комплекси. Нова інтелігентськість полягала в закоріненні в суспільстві не через середовище походження, а через перейнятий із книжок етос. Для плебейської інтелігенції, що формувалася в умовах стрімких соціальних змін, ідея прогресу співокреслювала її існування, надавала сенсу її окремішності. Порівняно зі своєю попередницею повоєнна інтелігенція була ще більш задивлена в майбутнє (і матеріальне сьогодення), ніж у минуле.

Після війни детермінантом інтелігентськості у верстовому та індивідуальному розумінні формально стали освіта і професія – виникла нова суспільна категорія під назвою «трудова інтелігенція». Деякі групи нової інтелігенції з її попередницею об'єднували переважно дипломи, що зберігалися в шафі (а специфіку тієї довоєнної верстви визначали ж зовсім не фахові знання). Статус вищої освіти був колись (а тим більш є тепер) слабким елементом творення зв'язків: більшою мірою ним є професія, але професії не створюють, а ділять інтелігенцію. У диференційованому середовищі людей праці з'явилися такі поняттєві курйози, як, наприклад, «технічна інтелігенція», що свідчить про відсутність відчуття традиційного поняття інтелігент-

¹³ У міжвоєнній Польщі вагомою робітничою партією лівого спрямування, частково інтелігентського характеру (особливо на рівні еліт), була Польська соціалістична партія (заснована у 1892 р.), що проголошувала соціальні й національні гасла.

ськості, згідно з яким приналежність до групи інженерів, медиків чи вчителів не була важливою для цього поняття, не визначала його і була щодо нього вторинною. Незважаючи на це прийняття нової термінології видається можливим – однак тим більшою мірою, чим більш ми погодимося з фактом суттєвої зміни самого поняття інтелігенції.

Риси старої інтелігенції, значним чином обумовлені багатопокілінневою тяглістю тривання певного типу культури, на індивідуальному рівні часто сприймалися безрефлексійно. Лише процес відходження від них – наприклад, у результаті соціальної деградації, – який порушував почуття стабілізації індивіда в його психічному й соціальному вимірі, провокував до глибшої рефлексії. Для людей, які піднялися соціальними сходами, їхні нові інтелігентські риси були значно частіше предметом самоконтролю, були слабше інтеріоризованими й виражалися менш спонтанно, а більш свідомо (якщо не сказати інструментально). Нові інтелігенти, експонуючи свою нову верстову приналежність, прагнули процес власного соціального авансу виразити в загально помітних цінностях, якими їх предки ніколи не володіли, але, безперечно, цінували: у матеріальних благах і владі. Вони ставали цінностями самими в собі. Лише їх досягнення збільшувало шанси на справжнє присвячення себе «громадському служінню». Це вимагало часу. Нова інтелігенція у своїх бажаннях і починаннях була роздerta між ідеєю «бути», що визначала її нову верстову приналежність, та потребою «мати», задоволення якої творило фундамент мислення про себе і діяльності в категоріях шляхетних гасел.

Умови післявоєнного суспільного ладу сприяли поширенню серед переселенців із сіл до міст ідеї рівності, що колись проголошувалася в межах шляхетського стану, а соціалізмом трактувалася як одне з ключових гасел; занепадала селянська працьовитість, поняття честі. Нова інтелігенція була верстовою виразно менш активною, ніж колишня, і причини цього полягали як у її походженні (шляхетський активізм традиційно протиставлявся селянській пасивності), так і в умовах суспільного ладу.

Досить численні середовища людей, які наприкінці існування ПНР вважали себе інтелігентами, можна було б порівняти до множини у вигляді кола, невелике ядро якого зосереджувало досить вузьку групу людей, що були близькі за своїми ознаками до традиційної інтелігенції, безпосередньо з неї походили або досить добре з нею асимілювалися. Переважна більшість решти кола охоплювала маси людей розумової праці, яких разом із віддаленням від ядра характеризує зменшення концентрації рис, що вважаються традиційно інтелігентськими, та зближення з іншими соціальними верствами, розчиняння у них. А отже, про дедалі більш внутрішньо диференційовану інтелігенцію ми могли вже тоді говорити як про цілість лише в типологічному значенні,

адже на практиці мали справу з соціальною тяглістю її ознак, відсутністю чи радше слабкістю – набагато виразнішою, ніж до війни – бар'єру, який виразно відділяв би цю верству від інших. Поняття інтелігентськості піднімало соціальний престиж, було привабливим особливо в повоєнній ситуації відсутності буржуазії, аристократії та заможного міщанства. Того, хто не був інтелігентом, формально зараховували до робітників або селян. Післявоєнний механізм плебейзації інтелігенції набув настільки масового характеру, що значною мірою наново визначив поняття цієї верстви. Зосередження на ньому в цій праці не означає, що середовища старої інтелігенції цілком зникли. Але якщо нова верства переймала створений колись світ цінностей за посередництвом книжок, то середовища, які виводилися безпосередньо з традиційної інтелігенції, через безпосередні контакти, а з часом під впливом масової культури частково асимілювалися з культурою мажоритарних груп людей розумової праці (вихідців із народу)¹⁴. Однак вони збереглися й досі відіграють значні ролі у польській політиці та культурі¹⁵.

Реальний соціалізм, попри модернізацію польського суспільства, продовжив у Польщі мислення про світ у категоріях – принаймні, частково – традиційних. Він послабив пробивання привабливої, особливо для простолюду, масової культури, яка нищить інтелігенцію, загалом інфантилізує культуру. Явище інтелігентськості занадто сильно закорінене у польському суспільстві, його культури, щоб його швидко викоринити.

Інтелігенція епохи «Солідарности»

Важливим явищем періоду ПНР були періодичні суспільні бунти, часто звані «подіями», у 1956, 1968, 1970, 1976 роках і нарешті «Солідарність» 1980-1981 років. Тут ми можемо говорити навіть про «механізм», створений ще шляхтою або шляхетсько-інтелігентськими елітами, які організовували повстання в період бездержавности. Інтелігенція, творячи національну культуру, цей «механізм» націоналізувала і його до певної міри перейняло модерне польське суспільство (в тому числі, звичайно ж, також ті, хто внаслідок соці-

¹⁴ Нещодавно з'явилася цікава праця, метою якої, як зазначають автори, «є спроба з'ясувати роль шляхетської спадщини у формуванні польської громадянської моделі та опис значення цієї спадщини й середовищ, які її плекали, для інших соціальних груп у Польщі, особливо для інтелігентської еліти». Smoczyński R., Zarycki T. Totem inteligencji. Arystokracja, szlachta i ziemiaństwo w polskiej przestrzeni społecznej. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. S. 7. Про молоду інтелігенцію написав працю П. Куляс: Kulas P. Inteligenckość zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligentkich elit. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.

¹⁵ Minakowski M. J. Ministrowie z rodowodem. *Rzeczpospolita. Plus Minus*. 2018. Nr 4 (3 II). S. 8–9. Автор представляє шляхетсько-буржуазно-міщанські родоводи високих представників владної верхівки після 2015 року, натякаючи, що в цій команді концентрація таких постатей, цілком імовірно, не менша, ніж у попередніх урядах.

ального просування ставав після 1945 р. новим інтелігентом), хоча в ПНР він проявлявся у формі не повстань, а суспільних вибухів. Що цікаво, у європейському «соціалістичному таборі» бунти, які мали можливість відбутися у суспільстві (не були знищені у зародку), мали місце виключно у країнах західного християнства: у Польщі, в Угорщині (1956), НДР з огляду на специфіку цієї держави не згадую, а також у Чехословаччині (1968). У Чехословаччині зміни були викликані верствою, яка правила країною, а процес її демократизації був відразу ж і цілком підтриманий суспільством. Суспільні вибухи у Польщі і Угорщині мали низовий характер. Це були єдині країни між Німеччиною та Росією, які ще незадовго до того мали шляхту, міцну традицію державности, що сягала Середньовіччя, і неперервну – принаймні до середини ХХ ст. – наявність національних еліт із багатопокілінневою тяглістю тривання. У Радянському Союзі в останній стадії занепаду величезну роль у процесі спротиву щодо недемократичних реалій відіграли мешканці балтійських республік, а в Україні – галицькі грекокатолики (присутні також у Києві). Православні суспільства східно-слов'янського світу, Болгарії та Румунії настільки виразних продемократичних ініціатив (суспільно-політичних рухів) не витворили. «Румунську революцію» 1989 р. Розпочали у Трансильванії угорці-свангелісти.

У 70-х роках, а отже десятиріччя, яке завершилося вибухом «Солідарности», певне політичне «послаблення» – пов'язане зокрема з так званим третім кошиком зобов'язань, прийнятих у 1975 р. в Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі) – полегшило у Польщі розвиток організацій, більшою або меншою мірою незалежних від держави, інколи навіть дисидентських, антикомуністичних. Інтелігенція (стара і нова), яка їх створювала (співтворила), була диференційована у своїх політичних позиціях. Меншість (особливо інституційно пов'язана з владою ПНР) приймала існуючий лад (часто небезкритично), більшість ставилася до нього з більшою або меншою дистанцією; ті, хто явно його відкидав, були у абсолютній меншості¹⁶. Більша частина суспільства загалом та не пов'язаної з апаратом влади інтелі-

¹⁶ Маємо відповідні дослідження всього суспільства у 80-х роках. «У загальнопольських дослідженнях, проведених колективом соціологів з Інституту філософії і соціології Польської академії наук під керівництвом Владислава Адамського (Adamski і in. 1981, 1982, 1986) продемонстровано, що відсоток тих, хто приймав владу з гегемонською роллю ПОРП, вагається від 13 до 28 залежно від періоду і способу, в який було поставлене запитання. У 1984 р. вищий відсоток (39,4) схвалював легалізацію опозиції, ніж владу з ПОРП у керівній ролі (18,1) і ніж посилення ролі партії у реалізації влади (28,3)». Rychard A. Konflikt i przystosowanie: dwie koncepcje ładu społecznego w Polsce. *Fenomen „Solidarności” i zmiana ustroju. Polacy 1980–2011* / red. W. Adamski. Warszawa, 2014. S. 65. Див. також найновішу книжку на цю тему, яка подає результати досліджень польської інтелігенції у 1988 р. (2835 інтерв'ю), її амбівалентне ставлення до тодішнього устрою. Chorążuk J., Sirojć Z. *Poglądy polskiej inteligencji w przededniu zmian ustrojowych*. Warszawa – Pułtusk, 2019. S. 274.

генції знаходила підтримку з боку католицької церкви – основної інституції, яка була опозиційна щодо комунізму, хоча до 70-х років загалом не проявляла свого прохолодного ставлення до влади у політично активний організований спосіб. Решта опозиційних організацій, які особливо активізувалися у 70-х роках, були тоді ледве помітні з перспективи пересічного поляка (або майже непомітні, за винятком певною мірою Комітету оборони робітників (далі – КОР) і пов’язаних із ним організацій, які допомагали репресованим робітникам після бунту в Радомі та Урсусі в 1976 році). Якщо взяти до уваги ідейно-ідентичні вибори поляків, то з правого боку в суспільстві існувало міцне почуття зв’язку з Церквою (католицизмом) і національною, патріотичною польськістю в її традиційному розумінні, поміркованим культурним консерватизмом. З лівого ж боку рідкісним був тоді антитрадиціоналізм, індивідуалізм, натомість частішим – комплекс комуністичних поглядів (у тодішній номенклатурі – «соціалістичних»). У 80-х роках з’являється лібералізм (спершу дуже рідкісний, він швидко поширився у III Речіпосполитій). Усе ще існували ліві, а водночас антикомуністичні середовища. У розлогій праці – інтерв’ю з родиною Ромашевських – Зоф’я, дружина Збігнева Ромашевського, у контексті роздумів про КОР стверджує: «Існувало поняття патріотичної лівіці, тобто такої, яка ставила суспільний інтерес вище особистого і любить свою бітьківщину. Ми чуємо себе її спадкоємцями»¹⁷.

Егалітарні погляди виразно домінували над елітарними; мислення в категоріях спільноти над індивідуалістичним, з огляду не тільки на слабкість міщанської традиції, а й малі шанси збереження польськості – у ситуації, якби вона сприймалася переважно на рівні індивідів, а не сильної спільноти – між Росією та Німеччиною у XIX та великою мірою XX ст. Це, однак, не означає, що модернізаційні тенденції були чужі тодішньому польському суспільству. Упродовж кількох післявоєнних десятиліть воно пережило фундаментальну зміну соціальної структури, процес доволі прискореної – хоч це не означає, що цілком успішної – індустріалізації. Водночас воно перестало бути суспільством мультикультурним (мультиетнічним, мультинаціональним), що ліквідувало загрозу конфліктів, наявних у міжвоєнній Польщі, але водночас у ситуації ізоляції від Заходу і недемократичного ладу будувало польськість, закриту на світ не лише культурних плюралізмів.

Активна частина суспільства, особливо інтелігенції, ангажувалася в некомуністичні (часом антикомуністичні) суспільні і політичні рухи: легальні (Клуб католицької інтелігенції, PAX), напівлегальні (або радше напіввідкриті – як КОР) або нелегальні, незалежницькі (Конфедерація незалежної Польщі, Рух

¹⁷ Romaszewscy. Autobiografia. Ze Zbigniewem, Zofią i Agnieszką Romaszewskimi rozmawia Piotr Skwiecieński. Warszawa, 2014. S. 203.

захисту прав людини і громадянина, Рух молоді Польщі). Серед нелегальних або напівлегальних організацій найчисельніше гроно активістів зосереджував навколо себе КОР, який не відкидав цілком соціалізму (хоча погляди цього середовища були диференційовані), але – навідміну від незалежницьких рухів – хотів його модифікувати, демократизувати. Він зосереджував значне гроно інтелігенції, також старої, в тому числі характерну групу, яку творили так звані Старші люди. Активними учасниками польського опозиційного руху, згодом співпрацівниками КЗР були Зоф'я та Збігнев Ромашевські (останній керував Інтервенційним бюро Комітету суспільної самооборони КОР), ідеалістичний нонконформізм яких відсилав до традиції старої інтелігенції, а дім до певної міри нагадував польські інтелігентські «салоники», хоча самі Ромашевські згадують, що жили по-міщанські¹⁸.

Після періоду зростання надій на швидкий економічний розвиток (а навіть демократизацію чи радше лібералізацію країни) у першій половині 70-х років, наприкінці десятиріччя відбувся колапс економіки ПНР і раптова політична криза. Причини вибуху серпневих страйків 1980 р. і виникнення «Солідарности» були складними. Дуже спрощено кажучи, це було почуття браку свободи, що поєднувалося з відчуттям цивілізаційної чужості ладу, нав'язаного Москвою, та перманентний (обумовлений системою) економічний абсурд, який це супроводжував¹⁹. «Солідарність» виникла як спілка і суспільний рух, з самого початку робітничий, згодом працівничий (частиною якого була інтелігенція), але окрім «технічної інтелігенції», яка працювала на великих підприємствах, її гуманітарна частина творила радше окремі анклавні, а робітники нерідко ставилися до інтелігентських середовищ із традиційною дистанцією (в тому числі до експертів з кіл інтелігенції, свідченням чого була, наприклад, дискусія під час I Всепольського з'їзду делегатів Незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» у Гданському спорткомплексі «Олівія» у вересні і жовтні 1981 р.). Членами «промислової інтелігенції» у широкому розумінні часто були

Керівні кадри середньої ланки, насправді в переважній більшості «партійні», але водночас наражені на контакти зі своїми партнерами з країн

¹⁸ Op. cit. S. 153, 196. Зоф'я Ромашевська згадує: «У КЗР, але, певне, особливо у нас вдома зустрічалися всі покоління: від Старих людей, тоді часто вже сімдесятилітніх, по Марціна Гогульського, який у КЗРівському середовищі був наймолодший, тоді невдовзі після матури» (S. 196).

¹⁹ На думку Едмунда Внук-Ліпінського «“Солідарність” була організацією, зінтегрованою навколо тих цінностей, яких не хотів або не був спроможний реалізувати *ancien régime*. Вона була масовим рухом тієї величезної частини поляків, яких від влади відділяла дистанція. Була це не стільки дистанція економічна, хоча суспільство у своїй масі було зубожіле. Була це передовсім дистанція політична: рух тих, які були позбавлені впливу на суспільне життя. І дистанція культурна: рух тих, чії цінності, світогляд, моральні стандарти, віра, навіть мова знецінювалися, витіснялися на маргінес, нерідко топталися». Wnuk-Lipiński E. *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*. Warszawa, 1996. S. 146.

Західної Європи (Німеччина, Франція, Австрія, Швеція, Італія тощо) і ознайомлені з практикою управління в тих країнах, для якої нормою були такі або інші коопераційно-конфліктні відносини з профспілками та іншими представництвами працівників. Вони з розумінням ставилися до прагнень і стремлень підлеглих працівників, які також, завдяки своїм контактам із західними фірмами «заразилися» синдикальною ідеологією. Відносно нечисленними, хоча їх кількість становила сотні фахівців, були на державних підприємствах заводські соціологи і психологи, які функціонували на стику представництв працівників та керівних кадрів і брали участь у вирішенні промислових конфліктів. Траплялися випадки (хоча б у Гданській корабельні) контактів між ними та лідерами страйків»²⁰.

Попри відсутність почуття повної довіри до інтелігентів (експертів) з боку робітників та усвідомлення різниць інтересів, 52% членів обраної 5 жовтня 1981 р. Краєвої комісії «Солідарности», як впливає з досліджень Пйотра Осенки, мало вищу освіту (32% середню, а лише 12% професійну), гатомість серед делегатів на I З'їзд вищу освіту мав 51% делегатів (середню 36%, а професійну 13%). Серед інтелігентів найбільше було інженерів, які працювали на середніх і великих підприємствах, за ними йшли економісти і юристи, що служить ілюстрацією «союзу кваліфікованих робітників з управлінськими кадрами на підприємствах (які походили переважно з технічної інтелігенції)»²¹. Частково це можна пояснити тим, що у польських реаліях класова дистанція нижчих верств щодо еліт послаблювалася у ситуаціях історично обумовлених «національних екзальтацій», які відсилали до сильного у таких випадках суспільного солідаризму (а отже, робітники цінували експертські знання інтелігенції)²². Военний стан змінив суспільний вимір «Солідарности». Вона немовби з необхідності набула характеру кадрового, також більш інтелігентського. Робітнича «Солідарність» була значною мірою розколота, а середовища робітничого класу з великих промислових центрів (які, на думку влади, становили основну загрозу для соціалізму) опинилися під сильним тиском Служби безпеки. 70-ті роки, 13 місяців існування легальної «Солідарности», згодом активність у підпіллі у 80-х роках сформували – особливо

²⁰ Це зауваження, як і багато інших, які стосуються формування передсолідарнісного руху, а також періоду легальної активності профспілки, я завдячую соціологам Влодзімежу Панькову (ця конкретна цитата з висловлювання), Гжегожу Пишкеку (обидва з Варшави) та лоблінському історичу Юзефу Дуді, активному учаснику легальної і нелегальної «Солідарности» в Любліні, за що складаю їм подяку.

²¹ P. Osęka. Elita „Solidarności”. Protopografia Komisji Krajowej. *Solidarność od wewnątrz 1980–1981*/ red. A. Friszke, K. Persak, P. Sowiński. Warszawa, 2013. S. 189–190.

²² У цьому історично-цивілізаційному контексті ПНР комуністичні еліти не завжди і не цілком вважалися «своїми».

серед інтелігенції – гроно політичних активістів, які згодом розбудували III Річ Посполиту або стали впливовими групами у посткомуністичний період. «Солідарність» можемо вважати певною мірою каталізатором цілком помітних після 1989 року соціальних та політичних поділів.

Наприкінці існування ПНР у першій половині 80-х років широко закресна інтелігенція (що включала офісних і адміністративних працівників середньої ланки) не відрізнялася рівнем заробітків від кваліфікованих робітників²³. Звідси комплекс матеріальних нестатків і потреба вираження своєї культурної окремішності (культурної вишости), бажання бути кращим²⁴. Реалії суспільного родоводу та матеріального буття набагато виразніше визначали інтелігентські маси, ніж інтелектуально-інтелігентські еліти суспільства.

На думку варшавського історика Антонія Дудека, яку він висловив у дискусії під час конференції у 2010 році, у «Солідарності» з часом відбувся перехід

від робітничої революції у напрямку національного руху незалежницького характеру, яким керують інтелігенти. [...] цей процес після 13 грудня 1981 року лише поглиблюється. А отже, це дедалі меншою мірою класичний робітничий рух, аспект робітничої революції дедалі мені присутній, а дедалі більшою мірою це незалежницький національний рух. Абсолютна більшість відгалужень «Солідарности», які діяли у конспірації набагато частіше використовує риторику незалежницьку, національну, ніж соціальну або закорінену в класичних канонах гасел робітничого руху, хоча це, звичайно, теж присутнє. Це [...] головний напрямок еволюції «Солідарности». Аж на решті наприкінці 80-х років національний незалежний рух починає диференціюватися у спосіб, типовий для сучасної політичної сцени. На ґрунті «Солідарности» спершу несміливо, а пізніше, тобто після 1989 р., дуже й дуже виразно починають виростати політичні рухи з однозначною ідейною ідентичністю: соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, хадецькі та національні або ж, якщо комусь більше подобається, націоналістичні²⁵.

Ті з членів Краєвої комісії «Солідарности», які не були змушені емігрувати, масово ангажувалися у підпільну діяльність.

²³ H. Domański. Klasa robotnicza w tle innych klas. Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. 1988. Z. 34. S. 383 (таблиця 5).

²⁴ Павел Герц, закидаючи польському суспільству егалітаристські тенденції, не без рації стверджував майже три десятиріччя тому: «Небезпечною натомість є гіпертрофія “колективізму” в частини інтелектуальної еліти. Спільні виступи професорів, митців і літераторів у справах, на яких вони недостатньо знаються, не раз бувають гротескними». P. Hertz. Stary nowy świat / rozmowę przeprowadził Rafał Matyja. *Polityka Polska*. 1990. Nr 3. S. 61–63.

²⁵ Dudek A. „Solidarność” – rewolucja, powstanie czy reforma? Dyskusja panelowa. *Solidarność od wewnątrz 1980–1981* / red. A. Friszke, K. Persak, P. Sowiński. Warszawa, 2013. S. 344.

Багато членів комісії увійшло до лав політичної еліти III Речі Посполитої, хоча з волі виборців переважно не відіграли у ній першопланової ролі. Що знаменно, найбільше розвинулися кар'єра тих діячів, які раніше пройшли через студентські страйки 1968 р. або КЗР. Саме вони створили перше і друге покоління інформації яку Яцек Раціборський, намалюючи портрет урядової еліти III Речі Посполитої, назвав «професійними революціонерами»²⁶.

Однак після падіння комунізму відбувається послаблення зв'язку інтелігенції з національним рухом разом із переформулюванням цієї верстви і змінами на рівні всього суспільства.

Від інтелігенції до інтелектуалів

Перехід після 1989 року із ситуації підпорядкування цінностям, культурним візям та візіям, притаманним значною мірою російському культурному ареалу, до західної цивілізації, складовою частиною якої Польща була від самого початку й мала сильне почуття приналежності до Заходу, був переходом до світу свободи і демократії, який росіянами ніколи масово не сприймався, а водночас вступом у реалії вільноринкової, капіталістичної економіки зі всіма цього плюсами й мінусами. Нові реалії уможливили відносно численним середовищем (у тому числі нижчим верствам) вступ до світу грошей і масової культури. Інтелігентський (інтелектуальний) світ слів і друку замінюється плебейським світом зображень. Інтелігенція атомізувалася (згідно з тенденцією, що охопила все суспільство), ще за ПНР у забуття відійшов світ салонів, а отже, суттєво змінилися зв'язки, які об'єднували цю верству. Сьогодні інтелігент конфронтує переваги свого інтелекту з комп'ютером і дедалі рідше окреслює свою інтелігентськість через безпосереднє, щоденне сприйняття групою.

Ганна Пальська писала, що серед інтелігентів дев'яностих років почуття місії було забуте, на зміну заангажованості прийшло зосередження на професійній кар'єрі, індивідуалізм витіснив спільнотність, освіта стала цінністю інструментальною, а престиж дедалі частіше виражався розмірами статків²⁷

– так Пйотр Куляс підсумовує текст польської дослідниці інтелігенції, базований на емпіричних дослідженнях. Колишні середовища інтелігенції звузилися передовсім до людей, інституційно пов'язаних із наукою і культурою. Послабились і часто були переформульовані виконувані ними функції: куль-

²⁶ Oseka P. Op. cit. S. 201.

²⁷ Kulas P. Op. cit. S. 37. Автор посилається на: Palska H. Między etosem inteligenckim a etosem klasy średniej? Styl życia a system wartości polskiej warstwy wykształconej w okresie transformacji systemowej. *Inteligencja w Polsce. Specjaliści, twórcy, klerkowie, klasa średnia?* / red. H. Domański. Warszawa : Wydawnictwo IFiS PAN, 2008. S. 325–358.

туротворча (перед лицем витіснення високої культури низькою, масовою), а особливо націєтворча. Зменшення значення останньої було результатом почуття відновлення поляками повної незалежності та ідейних течій, які проникли з західної частини континенту. Для інтелігенції, яка народжувалася у ХІХ сторіччі, нація була ідеєю (спільнотою) – завдяки реалізації цієї ідеї вона потрапила на найвищі щаблі соціальної драбини і здобула високий престиж. «Нова» інтелігенція епохи соціалізму в умовах почуття неповної незалежності підтверджувала свій престиж завдяки експонуванню національної функції, яку перейняла від попередників. Реалії повної незалежності перших десятиріч ІІІ Речі Посполитої цієї функції не викликали. Висока позиція цієї частини інтелігенції яка переформулювалася у верству інтелектуалів, такого типу підтвердження свого статусу не потребувала, а частина решти інтелігенції (передовсім «нової»), яка зазнала зубожіння, намагалася свій статус підтверджувати економічною активністю (це, втім, не означало занепаду інтелігентських середовищ, які мислили у традиційних категоріях).

Верстви освічених людей, що формувалися упродовж трьох останніх десятиріч, є – принаймні у своїй більшості – не веберівськими станами, а складовими класової системи. Об'єднує їх ставлення до грошей, а не почуття місії. Частина інтелігенції перейшла в бізнес, нерідко втрачаючи свої інтелігентські риси та функції (особливо це стосується верстви нової, пеенерівської). У нових реаліях прогрес означає нерідко вульгаризацію розкоші, а ідея «кінця віку ідеологій» оприявнюється в убогості світу ідей. Натомість інтелігенція (чи радше її залишки які у своїй значній частині еволюціонують у напрямку світу інтелектуалів) проходить через дедалі більші ідейні поділи.

Як зауважує на зламі 2017 і 2018 років Пйотр Куляс,

тема інтелігентськості періодично повертається до дискусії, останнім часом навіть частіше. При сьгоднішніх політичних суперечках і способах здійснення політики, що деякими інтелігентами сприймаються як обмеження їхньої автономії, вона стає навіть виразнішою. А отже, помічаємо, що частина виступів проти сьгоднішньої політичної влади виникає з почуття захисту власної автономії. Ми, однак, вважаємо, що за цим ховається суттєвіша проблема в рамках самої інтелігенції, яка, з одного боку, полягає в ототожненні її ролі з захистом польськості, з апологією спільноти в національному розумінні, а навіть національного егоїзму, а з іншого – у спротиві стосовно подібних уявлень. Іншими словами, це суперечка про спосіб розуміння і роль інтелігенції, тому вона має радше культурну, ніж інституційну форму³⁸.

³⁸ Kulas P. Początek końca. Analiza debat o przeobrażeniach inteligencji po 1989 roku. *Od inteligencji do postinteligencji* / red. P. Kulas i P. Śpiewak. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018. S. 17.

Значна частина переформульованої після 1989 р. інтелігенції (переважно родом із ПНР) має почуття досягнення успіху після 1989 року не завдяки спиранню на нижчі класи і закоріненість у традиції, а завдяки вступу до Європейського Союзу і запозиченню тамтешніх ідейних течій. Почуття національної безпеки, системної (політичної) свободи, а отже, відкритості на зовнішній світ, у поєднанні з впливом привабливої західної масової культури (доступністю тамтешніх мас-медіа), не кажучи вже про нові шляхи просування соціальними сходами, опертого на грошах, призвело до зниження привабливості інтелігенції як верстви і несених нею цінностей та культурних взірців, як і виконуваних нею функцій та соціальних ролей.

Нові адепти вищих навчальних закладів уже не асимілюються з колишнім культурним взірцем (зрештою, який він?), зате – згідно зі своїми прагненнями, з панівною індивідуалістичною орієнтацією – і всюдисущим споживацьким інстинктом – хочуть зіпнутися до середнього класу. Вже не традиція визначає стиль життя чергових випускників вищих навчальних закладів, а цілком нові моди, культурні орієнтації²⁹.

А отже, на відміну від ПНР, університетська освіта в наш час не стає для молодого покоління перепусткою до інтелігентськості, бо переважна більшість молодих поляків і не проявляє таких прагнень.

Спрощуючи: якщо стара інтелігенція періоду поділів Польщі черпала свою культуру з традицій рідного дому, а нова, пеенерівська – із книжок, написаних попередньою інтелігенцією, то значна частина успішних середовищ епохи капіталізму черпає її з відсилань до реалій західного світу, при цьому розриваючи свій зв'язок зі значною частиною суспільства й нерідко проявляючи до неї нехоть, а навіть зневагу, і маніфестуючи це³⁰. Якщо подивитися на колишнє польське суспільство під кутом стратифікації, то зв'язок, який поєднував інтелігенцію з нижчими класами, можна було б зобразити як вертикальну лінію (попри, те що інтелігенти класових ієрархій не експонували), натомість інтелектуалів пов'язують значною мірою ідеї – у горизонтальній площині – із зовнішнім світом, передовсім з елітами Європи та ідеями, які вони проголошували. Причин цього явища є багато, однак передовсім це переплетення інтересів у підданому глобалізації світі: економічних інтересів великих корпорацій (влади) та середовищ, які пропагують моральні трансформації у рамках культурної революції. Перехід від теоцентричного до ант-

²⁹ Śpiewak P. Między indywidualizmem a niezależnością. Polska. Jedna czy wiele? / Henryk Domański, Andrzej Rychard, Paweł Śpiewak. Warszawa: Trio, 2005. S. 183.

³⁰ J. Maciejewski. Cham nie daje o sobie zapomnieć. Rzeczpospolita. Plus Minus. 2018. Nr 4 (3 II). S. 4–6.

ропоцентричного світу приніс із часом не лише розширення сфери свободи людини, але й поступове усунення чергових бар'єрів, які обмежували її активність також у вимірі етосу, моральності. Тоталітарні ідеї епохи новітньої історії стали «авангардом прогресу». Еліти які витворювали нові ідеології (і звільнялися від мислення в категоріях національного інтересу), приймали інші системи цінностей (світогляд), ніж більшість суспільства, в тому числі й нижчі верстви (класи)³¹. Це, без сумніву, одна з причин помітного наприкінці другого десятиліття ХХІ ст. конфлікту в польському суспільстві і не тільки в ньому. колись інтелігенція дбала про те, щоб дисонанс у сфері цінностей та ідей не був занадто великим і занадто помітним. Сьогоднішній конфлікт, хоч і набуває частково рис також класового конфлікту, протікає у реаліях непорівнявано меншої, ніж колись, класової напруженості³². Він підсилюється засобами масової інформації які нерідко говорять мовою еліт (а сфера їхнього впливу непорівнявано більша і ширша, ніж колись)³³. Він охоплює головним чином еліти і вищі верстви (серед яких колишнє почуття чести майже занепало), а набагато слабше сприймається на рівні решті суспільства (його абсолютної більшості). На думку Генрика Доманського,

Справжні конфлікти помітні тоді, коли люди виходять на вулиці. Тим часом у нас відсоток учасників демонстрації не перевищує 3% суспільства і є таким самим незалежно від того, чи при владі перебуває ПіС, Платформа чи СДЛ. У Франції або Іспанії відсоток людей, які декларують участь у таких протестах, становить в останньому році 25-26%. І є найвищими в Європі. Тож коли ми говоримо про конфлікти, маємо на увазі суперечки, що частково

³¹ «У абсолютній більшості, – пише Пйотр Веринський, – джерелом статусу членів сучасних еліт є висхідне просування, обумовлене політикою комуністичної влади – творенням “прогресивної” народної трудової інтелігенції, найкраще робітничого або селянського походження. Важливу роль відіграють, особливо серед економічних еліт, люди, біографічно пов'язані з комуністичною номенклатурою, первісно покликаною займати посади у партійному, державному та економічному апараті, яка значно покращила свій майновий статус у 80-х роках». Weryński P. Wzory uczestnictwa obywatelskiego Polaków. Warszawa, 2010. S. 140. Див. також (окрім цитованої вище праці Е. Внука-Ліпінського): Pawlak J. Elity „stare” i „nowe”, czyli rewolucja niedokończona. *Więź*. 1995. Nr 1. S. 20–33.

³² Клас я розумію в категоріях економічних (веберівських – див. Weber M. Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty. *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej* / wybór W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki. Warszawa, 1995. S. 415–428) разом зі сферою цінностей і культурних взірців, яка його доповнює.

³³ Дедалі частіші зміни змісту термінів (і самих термінів) загалом є проявом політкоректності, а отже нерідко ідеологізації опису сучасного світу. Контексті висловлювання Зоф'ї Ромашевської на тему багатозначного розуміння слова «толерантність», яке нерідко ототожнюється з пермисивізмом) Збігнев Ромашевський стверджує: «Ще кілька інших слів змінили своє значення за нашого життя. Наприклад, соціальну чутливість ми тепер називаємо лівізною, національний нігілізм – також лівізною, патріотизм – правізною. Так, немовби ніколи не було Окшеї, який мав ліві погляди і був патріотом. Див. Romaszewscy. Autobiografia. S. 488.

виготовлені медіями, політиками і стосуються переважно Варшави та інших метрополій³⁴.

Польська інтелігенція у своїй первісній формі постала – як уже зазначалося – як наслідок запізнення індустріалізації польського суспільства, слабкості міщанства, сильної позиції шляхти й відсутності власної держави. А отже, у цілком нових умовах останніх трьох десятиріч, які нагадують західні реалії, зрозуміло, що ця верства занепадає або переформовується. Вона стає дедалі більше експертською, такою, що описує й досліджує (науково), також заангажованою політично, а дедалі менш місійною. Середовища, називані раніше інтелігенцією, після 1989 р. поступово відмовляються від традиційно приписуваного їм етосу і проходять усе більшу професіоналізацію, але при цьому лише частково всотують у себе культуру, яку приписують західному «новому середньому класу»³⁵. Польське суспільство під тиском грошей стає дедалі більш міщанське у своїх фрагментах. Нав'язаних згори ідеології та політкоректність розширюють соціальну базу лицемірства. Збірноти, які колись вирізнялися своєю ерудиційністю, чий культурні знання виходили далеко поза межі професії у вузькому розумінні, демонструють у покоління, яке впродовж останніх кільканадцяти років вступає в доросле життя, радикальне звуження гуманітарних знань які колись характеризували людей освічених, особливо інтелігентів³⁶. Якщо інтелігенція, професіоналізуючись, втрачає свій традиційний етос, почуття місії (національної, меншою мірою культурної), то часто стає сукупністю різних професійних кіл із різними політичними уподобаннями, що займають різні місця на шкалі таких ресурсів, як престиж, влада, доходи (а навіть знання).

Причини описуваних тут явищ є складними. Упродовж більш-менш останніх двох сторіч в Європі відбулося стрімке зростання кількості людей освіче-

³⁴ Далі Доманський стверджує: «Люди читають пресу, слідкують за подіями в інтернеті і дізнаються що десь є якийсь конфлікт – отже, вочевидь, він існує насправді. На думку респондентів, головним джерелом конфліктів є політичні питання, які переважили економічні проблеми». H. Domański. Wolność do oglupiania i przekupywania / rozmawiała Eliza Olczyk. *Rzeczpospolita. Plus Minus*. 2019. Nr 49.

³⁵ H. Domański. Czym jest „stara” i „nowa klasa średnia” i czy są one w Polsce? *Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna*. 1997. Nr 10–11. S. 25–45.

³⁶ На думку Зоф'ї Ромашевської, «усе виховання спрямоване на те, що кожен повинен бути весь час щасливий, не переживати стресу і не страждати. Ця тенденція у вихованні пов'язана також із тим що нині не лише у нас, але й у всьому світі “великі гроші”, тобто олігархи, не хочуть, щоб громадяни були свідомими. Найкращими з їхньої точки зору є, звичайно ж, громадяни-споживачі, захоплені усім, що відбувається. Але якщо вибрати із двох зол, то нехай вони навіть будуть вимогливими, аби лише не були свідомими, такими, що прагнуть розбудувати країну. Наприклад, те, що відбувається в освіті, цей примат бездумних тестів над іншими формами екзамєнування, які розвивають самостійність мислення, служить досягненню такого ефекту. [...] Один із основних способів – це зробити людей дурними». Romaszewscy. *Autobiografia*. S. 491.

них, людей, які вміли не лише читати, але й писати, що колись було рідкістю. Змінилися пропорції між нижчими класами та середовищами освічених людей які мислили ідеологічними категоріями. А отже, відбулося порушення рівноваги між консерватизмом, традицією і стабільністю та ідеологізованими концепціями постійних змін, поглядами на світ, які виходили за межі панівних колись локалізмів, партикуляризмів. Навикові зв'язки, якщо звернутися до термінології Оссовського, послаблювалися, зате зміцнювалися ідеологічні, що вибухали під час Французької революції, більшовицької революції, нацизму III Райху. Поступово поглиблювалася сильна схильність до цілісного ідеологічного бачення світу, що у попередні століття було рідкістю. Це супроводжувалося переконанням дедалі більш численних середовищ у суспільствах, які проходили модернізацію, у зростанні значення знань і пов'язаним із цим почуттям важливості тих, хто цими знаннями володіє. Колишній масовий консерватизм (прагматизм) людей, які сприймають дійсність крізь призму щоденних особистих зв'язків і потребу вирішування проблем, суспільно «дотикальних», із плином часу поступово витісняються поглядами людей освічених, особливо інтелектуалів, які дивилися на світ крізь призму книжок, ідей, ідеологій³⁷. Нові засоби комунікації дали цим середовищам можливість нав'язувати (не завжди і не до кінця успішно) власні категорії бачення світу. Технічні та економічні зміни викликали необхідність пристосування до наявних трансформацій. Формовані інтелектуалами ідеї містили культурні категорії, які пояснювали, схвалювали і викликали потребу в подальших змінах (зміна стала цінністю самою в собі).

А отже, цей новий світ немовби «об'єктивно» є на своїх вищих рівнях більше лівацький (такий, що створює потребу в змінах), ніж консервативний. Це спричиняє конфлікти, особливо в суспільстві яке – так, як польське – досить раптово зіткнулося з ідеями, які після 1989 р. приходили з Заходу (ці зауваження значною мірою стосується всієї постсоціалістичної Центрально-Східної Європи). Еліти, які приймали ці ідеї (ідеології), поступово

³⁷ «Мабуть, найхарактернішою рисою інтелектуала, – пише Фрідріх Август фон Гаск, – є те, що він судить про ідеї не на основі їхніх конкретних переваг, а за їхньою відповідністю його загальним концепціям, його картині світу, який він вважає сучасним або прогресивним. Саме через вплив на інтелектуала і його погляди з окремих питань сила добрих і поганих ідей зростає прямо пропорційно до їхньої загальності, абстрактності, а навіть неясності. Оскільки інтелектуал небагато знає про конкретні справи, критерієм оцінки для нього повинна бути відповідність решті поглядів і можливість створення цілісного погляду на світ. Саме цей вибір із-поміж розмаїття присутніх у даний момент ідей витворює характерний клімат поглядів, панівний *Weltanschauung* даного періоду, прихильний до одних поглядів і неприхильний до інших, що спричиняє охоче прийняття інтелектуалом одних висновків і відкидання інших без розуміння суті проблеми». F. A. von Hayek. *Intelektualiści a socjalizm* / tłum. P. Mroczkowski. Warszawa, 2012. S. 20–21. *Weltanschauung* редактор пояснює як «бачення, картину світу, світогляд».

віддалялися від суспільства, традиціоналістичного у своїй значній частині³⁸. Інтелектуальні течії що схвалюються на верхніх щаблях соціальної драбини, поволі спускаються на нижчі рівні й поза великими містами сприймаються зі складнощами. Задивленість у Захід як зразок, на думку більшості поляків, вартий наслідування, послабив усвідомлення (відчуття) того, що суспільство зіштовхується з новими ідеями³⁹. Причини цього конфлікту фундаментально відрізняються від тих, які визначали виникнення «Солідарности». Їхній інтелегентсько-інтелектуальний контекст також абсолютно інший. Апелювання з часом до консервативних цінностей можна вважати у Центральній-Східній Європі реакцією – у ситуації почуття трансформаційного успіху – на попередній раптовий наплив ідей, що руйнували традиційні структури культурних референцій⁴⁰. Це помітно особливо у Польщі (а також в Угорщині) із вбудованою в ідентичність гордістю за багатовікову наявність власної держави, шляхетських еліт, незалежницьких і патріотичних традицій. Країни і нації Центральної (Центральної-Східної) Європи відрізняються від Західної почуттям невпевненості у своєму суб'єктному триванні. Сильна закоріненість в історії супроводжується побоюванням щодо можливості зберегтися як нація, а усвідомлення колишніх втрат (відроджень після занепадів) викликає захисні реакції.

Важливим елементом цього процесу є еволюція суттєвих складових польського суспільства (а до певної міри, можливо, також суспільства як цілого) від сильних у ХІХ ст., ІІ Речі Посполитій, ПНР спільнотних референцій (що стосувалося також, як було згадано, інтелігенції як веберівського стану, сильного в той час своїми національними зв'язками а також минулого ладу) до особистісних, що пов'язано з переходом від інтелігенції до інтелектуалів. Спільнотний етос «Солідарности» був зруйнований – разом із інтелегентським етосом повинності, місії – реаліями ліберального капіталізму. Інтелегентськість після падіння комунізму поступово набуває інсулярного характеру (в іншому значенні ніж колись, адже це не є інсулярність, яка випромінює вплив на суспільство, тільки радше така, що замикається в собі, нисхідна).

³⁸ Як наслідок цього, електорат консерваторів є більш прагматичним (напр., просоціальним), а електорат промодерністичних сил – більш ідейним (ідеологічним), наслідком чого є те, що ті самі імпульси неодноразово активізують лише одну зі сторін суперечки, будучи байдужими для іншої сторони або викликаючи у неї протилежну реакцію. Тому коли дві сторони водночас говорять «однією мовою», вони не досягають задовільних результатів. Це пояснює почасти різні «мови», способи аргументації, з одного боку, телеканалу TVP Info, а з іншого – TVN.

³⁹ Цікаво на цю тему пишуть І. Крастев та С. Голмс: Krastev I., Holmes S. Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy*. 2018. V. 29, no. 3. P. 117–128.

⁴⁰ Ідейні течії сучасної Європи нищать відносну сталість традиційних структур європейського культурного простору, ієрархії та орієнтири, які забезпечують можливість орієнтації індивіда у сучасному світі. Їхня мінливість, текучість і відносність може спричиняти бажання творити нові, які сприймаються як тривалі точки опертя, навіть у їхній радикальній політичній формі.

Інтелектуальні середовища – як постінтелігентські збірноти – служать уже не нації чи державі (як це було у випадку інтелігенції), а виступають як охоронці ідей (ідеологій) та власних інтересів, будують непоступливий індивідуалізм, який, однак, нерідко набуває політичних спільнотних форм (див. прим. 24); у своїх конституційних обумовленнях вони є (це гіпотеза) більш одноримірні, ніж колись, своїми ідейними позиціями, менш нонконформістські⁴¹. Що зрозуміло, нагнітання конфлікту викликає по обидва боки дискусії тенденції до ліквідації позицій які, підважують єдність власного табору.

Звичайно ж, перехід від інтелігенції до інтелектуалів має градаційний характер⁴². Останній шар досі перебуває на етапі творення (чи можемо в такому разі говорити про інтелігентських інтелектуалів?). Представлені тут поділи і характеристики є спрощенням реалій і носять типологічний характер. Інсулярність нинішньої інтелігенції нерідко проявляється на сімейному рівні, але інколи також на рівні інституційному, груповому; рідко вона зберігається у фундаментально переформульованих колишніх «салонах», які сьогодні частіше зосереджують професіоналів, заглиблених у дискусії експертів. Сьогодні ці зв'язки рідко є наслідком походження (особливо у колишньому розумінні цього поняття); дедалі частіше це інтелігентсько-інтелектуальні середовища, у яких інші відносини об'єднують їхніх членів, іншими є формульовані ними цілі. Інтелігентський етос публічної служби, однак, досі проявляється у багатьох громадських ініціативах (організаціях). Він іноді має лівацький вимір, особливо присутній у діяльності різного роду кооперативів. Інтелігентськість у формах, наближених до традиційних, досі присутня також у провінційній Польщі, у малих і середніх населених пунктах. Вона регулярно активізується. На думку Павла Веринського,

Публічна активність поляків обумовлена інтелігентським громадянським габітусом. Із нього випливають два взірці громадської участі: республіканський, який має постіляхетську генезу і характеризує етосну інтелігенцією, та ліберальний, який має коріння у міщанській традиції і визначає громадянські позиції частини інтелігенції яка ідентифікується із взірцями нового середнього класу. Ці взірці структурно, історично, культурно визначають інтелігенцію як активну, «освічену», історично делеговану, наділену місією репрезентувати всю націю. Сьогодні можна спостерігати інсулярний, елі-

⁴¹ Див. Jackson J. E., Mach B., Sadowski I. Wpływ otoczenia społecznego na decyzje wyborcze. *Ludzie w sieciach. Znaczenie otoczenia społecznego dla funkcjonowania jednostki* / red. B. W. Mach, I. Sadowski. Warszawa, 2018. S. 80–108. Спираючись на дослідження, проведені у 2016 р. на репрезентативній вибірці 5631 адрес, автори говорять про можливість значного пристосування поглядів індивідів до оточення, в якому вони функціонують (переводсім с. 93–94).

⁴² Окремих роздумів вимагало б відрізнення інтелектуалів епохи ПНР від інтелектуалів III Речі Посполитої і зв'язків їх в обох окремих випадках з інтелігенцією.

тистський, обмежений до кіл інтелігенції характер публічної сфери, однак, із двома іпостасями⁴³.

Інтелектуали набагато більшою мірою відсилають до ліберального, індивідуалістського взірця участі у публічному житті.

Інтелігенція фундаментально відрізнялася від інтелектуалів своїм становищем у суспільстві, своїми функціями та етосом⁴⁴. У процесі свого виникнення (передовсім період між поразкою Січневого повстання і скасуванням кріпацтва та I Світовою війною) вона спиралася на традицію (історію, нерідко її мітологізуючи), національну спільноту і Церкву (що не означає що в рамках інтелігентського тигля не з'являлися люди і середовища, які відкидали такого типу позиції). Таким чином вона закріплювалася у суспільстві, стабілізувалася, здобувала міцні точки опертя, едналися з «народом», від якого була залежна у своїй новій позашиляхетській формі як верства, що будувала нове суспільство, модерну національну спільноту, яку мала очолити.

Натомість інтелектуали III Речі Посполитої формуються у світі постмодерної відносності і мінливості. Минуле для них нерідко є негативною точкою відліку, оскільки несе в собі цінності і позиції, що суперечать їхньому баченню нового ідеологізованого світу. Вони зорієнтовані на сучасність і майбутнє – на світ ідей, які приймають і творять. Вони не спираються на нижчі класи, а відмежовуються від їхнього консервативного виміру. Нація і Церква обмежують їх, пригнічуючи їхне розуміння свободи. Нова позиція інтелектуалів (без колишніх суспільно-класових узалежнень давньої інтелігенції) вимагає нових ідей – їхньої текучості, мінливості, мод, які обґрунтовують їхнє існування. На зміну національним партикуляризмам приходить постмодерний універсалізм, ідея прогресу, яка досить виразно нагадує своїм механізмом існування, схемами мислення (бо радше не своїм дослівним

⁴³ Weryński P. Wzory uczestnictwa obywatelskiego. Op. cit. S. 287. Див. також: Weryński P. Polskie wzory uczestnictwa w sferze publicznej. Próba typologizacji postaw. *Spółczesność obywatelskie. Między idea a praktyką* / red. A. Kościński, W. Misztal. Warszawa, 2008. S. 136–150; Misztal W. Sfera publiczna w Polsce. Nadzieje, oczekiwania i rozczarowania. *Rocznik Nauk Społecznych*. 2014. T. 6 (42), nr 2. S. 125. Міштал пише: «Виділена П. Веринським республіканська публічна сфера у Польщі має свою генезу в традиції шляхетських сеймиків, яка у XIX ст. набула форми етосного інтелігентського взірця участі у публічній сфері. Вона виражається у почутті обов'язку участі в житті суспільно-політичної спільноти. Взірець ліберальної публічної сфери, який формувався від кінця XIX ст. у міщанських середовищах, нині формується під впливом західноєвропейських взірців, особливо інтенсивно після вступу Польщі до Європейського Союзу. Він зміцнюється завдяки культурному процесу утвердження міщанського етосу заробляння і споживання».

⁴⁴ Коротко і дещо спрощено можна сказати, що інтелігент відкликається до людей, інтелектуал до ідей, а експерт до процедур (базованих переважно на знаннях).

змістом) марксистські зразки⁴⁵. Інтелектуали позбавлені залежності від цінностей, відносно сталих. Вони є руйнівниками застарілого («давнього») світу, оперують цінностями, релятивізуючи їх. Вони беруть активну участь у культурній революції. Вони набагато більше ідеологізовані, ніж колишня інтелігенція. Якщо остання будувала спільноту на національному та культурному рівнях зміцнюючи їх, то інтелектуали, з огляду на специфіку свого виникнення, радше ділять і послаблюють її. Обравши ідейну опцію, вони найчастіше з часом утверджуються у переконанні про її слушність. У цьому аспекті вони менш еластичні й прагматичні, ніж нижчі класи⁴⁶. Крім того, вони індивідуалістичні, а водночас – у певних ситуаціях – колективістичні у своїх ідейних суперечках. Вони не мають почуття впевненості, яке випливає з опертості на постійні цінності, спільноти й ідентичності, на незмінні істини. Вони конституюються у світі змінних ідей. Часто походзячи з нижчих класів, вони нерідко трактують їх зверхньо як нездатні прийняти «єдино слушні істини», що зміцнює у них почуття висхідного соціального просування, приналежності до кращого світу прогресу. Інколи вони лікують комплекси сприйняттям світу зміни, адже самі постали внаслідок зміни старого, більш статичного і консервативного світу колишніх реалій. Постмодернізм є часом також реакцією закоріненних у минулому еліт на крах їхнього сталого ідейного світу попередньої епохи⁴⁷.

⁴⁵Сьогодні можна спостерігати виразний дисонанс між значно ідеологізованим у публічному вимірі (політкоректність) описом суспільної (політичної, культурної) дійсності та наявними реаліями. Це ситуація яка проявляє певні аналогії до механізму, що виник у Радянському Союзі (попри фундаментальну різницю: СРСР був, на відміну від ЄС, тоталітарною державою). Світ мав відповідати Книзі і перетворюватися в ім'я Книги, а спротив треба було засуджувати і карати судовим шляхом. Раніше – згідно з ідеологією класової боротьби та інтернаціоналізму, а сьогодні – антирасизму, антинаціоналізму та соціальної рівності у широкому розумінні (позиціями, які мають зосереджуватися на захисті – згідно з інтерпретацією прихильників політкоректності – обраних соціальних меншин). Як колись, так і тепер це спричиняє насичення соціальних та гуманітарних наук цінностями, ідеями та ідеологіями (зниження їхнього посутнього рівня). Це ситуація, яка була цілком прийнятна в СРСР і яка сьогодні стає дедалі більш прийнятною в країнах латинського (євро-американського) культурного ареалу, за умови що «єдино слушними» цінностями є «наші» цінності. Як і колись, сьогодні це супроводжується надзвичайно сильними емоціями, які виходять за рамки науки, почуттям упевненості у своїй правоті разом із нетерпимістю до інших. Ніколи раніше не можна було так легко, так швидко і так повсюдно нав'язувати суспільству ідеології, як сьогодні – в епоху масової письменності й «візуального терору» мас-медій. Якщо, занурені в ідеї, ми хибно описуємо соціальну реальність і, як наслідок, ставимо хибний діагноз, то ми неспроможні успішно (згідно з поставленою метою) перетворити суспільство як на рівні цілості, так і у вибраних фрагментах. Хибні соціальні діагнози вводять елементи хаосу в процеси управління соціальними явищами. Світ, у якому щось одне бачать, щось інше чують, а щось інше говорять і пишуть, є світом, що породжує соціальні патології (не подолані до сьогодні хоча б у багатьох посткомуністичних республіках колишнього СРСР). Едмунд Внук-Ліпінський писав у цьому контексті про явище соціального диморфізму (диморфізму цінностей). *Wnuk-Lipiński E. Dymorfizm społeczny. Kultura i Społeczeństwo*. 1989. T. 33, nr 4. S. 45 та ін.

⁴⁶ Див. Haremski A. *Brakuje nam szamanów. Rzeczpospolita. Plus Minus*. 2019. Nr 32.

⁴⁷ Цікаву характеристику окремих класів див. у: Collins R. *Konfliktowa teoria stratyfikacji*.

Нові реалії спричиняють трансформації ідентичностей поляків. Досить раптово порушення традицій, що популяризується колами людей успіху (фінансового, політичного, культурного), в тому числі інтелектуалів, генерує опір значної частини традиціоналістично зорієнтованого суспільства. Інтелектуали нерідко переносять на політичний ґрунт індивідуалізм як рису, що протиставляється вмінню діяти колективно, що притаманне сучасному менеджеризму (в тому числі політичному). Культурне священництво вони нерідко намагаються замінити політичним, інколи ставлячи форму над змістом, а слово над соціальним фактом. Трансформації соціальної структури супроводжуються, що очевидно, трансформаціями польської ідентичності. Завуження інтелігентськості – а принаймні її виразна трансформація – як верстви, що конститує ідентичність поляків, особливо на її національному рівні, а також вищої культури, поєднується із формуванням інтелектуальних кіл, які відкидають культурну традицію як джерело націоналізмів, а традиційну сім'ю як джерело утиску. Послаблення на рівні макросоціальної структури Церкви і нації (релігійних і національних зв'язків), а на рівні соціальної структури – сім'ї призводить до того що індивід у конфронтації з державою (яка привласнює набагато більшу частину соціального простору, ніж століття тому) поступово втрачає міцні соціальні щити, які обмежували інституціоналізовані структури влади. Тут можна згадати концепцію соціологічного вакууму Стефана Новака (див. прим. 8). Нові ідейні течії послаблюють ідентичності (спільноти) на макро- і мікрорівні, а отже там, де у неенерівських реаліях вони були, на думку Новака, найміцніші. Усе ще слабкі, хоча дедалі сильніші спільноти середньої ланки неспроможні компенсувати у польських реаліях розпаду традиційних. У цій ситуації розширюються можливості розбудови екстремістських ідейних рухів. Ослаблення дотеперішніх ідентичностей супроводжується спробами конструювання нових, базованих на інших аксіологіях – ідеологіях або ідеях: гендер, ЛГБТ+, глобалізм, мультикультуралізм, кліматизм та екологізм. Це – разом з іншими причинами – приводить до формування плинних ідентичностей, які послаблюють спільнотність суспільства. Наслідки такого стану речей є предметом гострих дискусій серед польських інтелектуальних і політичних еліт та заслуговують на окремий розгляд.

Можливо, однією з причин ідейного (і проєктованого на сферу політики) конфлікту, що загострювався упродовж останніх років у багатьох західних країнах (у тому числі в Польщі), є європейський (латинський) індивідуалізм, тобто неконформістські позиції, вироблена схильність до захисту власної думки, розроблених концепцій і відносно невелика – порівняно, наприклад,

із конфуціанською цивілізацією (де конфлікти мають іншу соціальну базу і перебіг) – схильність до компромісів⁴⁸. У суспільному відчутті причини, які в період «Солідарности» об'єднували суспільство у конфронтації з нав'язаною ззовні владою (що в польських умовах обмежувало її можливості діяльності), після краху ПНР перестали існувати. Щити, які захищали більшість суспільства (що протиставляло себе в ПНР комунізму) від зовнішніх конфліктів, значно послабилися. Цікавим був би комплексний аналіз причин дедалі глибшого нині конфлікту як у їхньому структурному, культурному (ідейному) вимірі, так і в економічному вимірі, що не входить у заторкнуту тут проблематику. Гадаю, що не останнє значення має тут цивілізаційний контекст потенційних аналізів. Поступовий занепад інтелігенції є лише однією з багатьох обставин, що обумовлюють конфлікт.

75 років без війни у ситуації дедалі більшої заможності країн Заходу може бути однією з причин періодичного посилення ідейних конфронтацій, соціальних конфліктів. У минуле відійшли по обидва боки Атлантики потужні мілітарні, класові конфлікти⁴⁹. А отже, конфлікти менш дошкульні, набагато меншого суспільного масштабу, подаються як фундаментальні, оправлювані політкоректністю. У певному розумінні «природна» традиція соціальних поділів відроджується – у підданому глобалізації євроатлантичного світі невпевненості, бауманівської «плинної дійсності» – у формі, що інфантилізує суспільне життя⁵⁰. Крах комунізму породив сподівання на прихід часів ліберального миру Фукуями – на «кінець історії»⁵¹. У ситуації послаблення революційних настроїв, базованих на реальних і виразних відчутних соціальних напругах, повернулися гасла культурної революції. Боротьба за них уможливила виділення нових еліт, стала грою за реалізацію власних інтересів. Почуття потреби реалізації інтересу суспільства (місії, що виконується в ім'я спільноти) як цілого, особливо у національному вимірі, стало чимось абсолютно «непрогресивним», а навіть шкідливим.

⁴⁸ Див. Nisbett R. E. *Geografia myślenia* / tłum. E. Wojtych. Sopot, 2009. S. 67–68.

⁴⁹ «Найлибша прірва розділяє не бідних і багатих, – зауважила Алісса Розенбаум майже п'ятдесят років тому, – а народ та інтелектуалів. У своєму погляді на життя народ є переважно мірою аполлонський, натомість інтелектуали, які творять «мейнстрім», – діонісійські. Це означає, що народ зорієнтований на дійсність, здоровий глузд і технологію (що інтелектуали окреслюють як підхід матеріалістичний, властивий середньому класу); інтелектуали натомість орієнтуються на емоції і панічно шукають шляху втечі від дійсності, з якою не справляються, і від технологічної цивілізації, яка ігнорує їхні почуття». Rand A. *Powrót człowieka pierwotnego* / tłum. Z. M. Czarnecki. Poznań, 2003 (1971). S. 136, цит. за: Kubań J., Matyja M., Sanocki J. *Kulisy polskiej demokracji. Obywatel wobec systemu*. Laupen–Nysa–Warszawa, 2019. S. 46–47.

⁵⁰ Знаменним (інтелектуально захопливим) прикладом інфантизації публічного життя є суспільне сприйняття (кар'єра) 15-річної (згодом 16-річної) шведської кліматичної активістки Грети Тунберг.

⁵¹ Див. текст Фукуями «Кінець історії» та полемічні щодо нього тексти у вид.: *Czy koniec historii* / red. I. Lasota; tłum. B. Stanosz. Warszawa, 1991 («Konfrontacje», t. 13).

Френк Фареді пише:

Інфантилізація культури найвиразніше помітна у винесенні на п'єдестал особистого досвіду. Коли освіту і культуру сприймають як проєкцію індивідуальних відчуттів, ідеї та твори мистецтва починають цінуватися радше з огляду на те, яке значення мають для індивідів, ніж з огляду на їхню значимість і вагу для спільноти. Культура, яка існує для того, щоб допомогти людям віднайти себе, сприяє атмосфері зацикленості на собі та інтровертизму. «Це ілюструє повернення до дитинства, до стану, в якому не існує різниці між тим, що має цінність для мене, і тим, що має цінність узагалі», – зауважує Еплтон⁵². Діти схильні приписувати цінність тому, що безпосереднього приносить їм задоволення і забезпечує схвалення. Культивування подібного підходу в суспільстві є ознакою інфантилізації. Голос пересічності, який говорить «це моя історія», недалеко відбігає від переповерхеного емоціями вигуку «це моя іграшка!»⁵³

Такими «іграшками» бувають високі ідеї, наслідки реалізації яких для суспільства в цілому, яке часто у своїй значній частині проти них протестує, не розглядається. До уваги береться лише їхня гадана моральна вищість.

На відміну від Заходу, де традиційні ідентичності послабилися вже давно, культурна революція розпочалася набагато раніше, а її суспільні обумовлення мали виразно відміну від польської специфіку (пеналізація гомосексуалізму, німецькі «три К», пізніше надання виборчих прав жінкам, колоніалізм), у Польщі нові ідеї зіштовхнулися з дедалі сильнішими традиційними ідентичностями, тому спроби створення нових не впливали з занепаду колишніх або їхньої особливості – у масштабі Європи – репресивності. Поширювані упродовж десятиліть на Заході цінності та їх ідейні (ідеологічні) виміри відходять від багатовікової традиції Європи, хоча водночас у Польщі вони представляються і поширюються середовищами інтелектуалів як суть європейськості⁵⁴. Це призводить до зіткнення, наростання конфлікту між – назвімо це спрощено – модерністами і традиціоналістами. Послаблення національних, а отже, спільнотних зв'язків, викликає у польському суспільстві зрозумілі для соціолога реакції соціальної компенсації: наростання поділів (ідентичностей), які дехто публіцистично визначає як «племінні», а отже, партійні, політичні. Ці поділи попри все мають значно слабший, ніж колись, класовий вимір, натомість потужний вимір культурний, психологічний. На заході Європи ці процеси (значно виразніші, ніж у Польщі) викликають наростання націоналізмів (Німеччина,

⁵² Фареді посилається на неопубліковану працю Джозі Еплтон «Інфантилізація мистецтва».

⁵³ Furedi F. Gdzie się podzieli intelektualiści? / tłum. K. Makaruk. Warszawa, 2008. S. 129–130.

⁵⁴ Проблема зіткнення «старої» Європи з «новою» полягає в тому що «нова Європа» представляє старі європейські цінності, зокрема тому, що пізніше пройшла індустріалізацію, а згодом її структурні культури були у своїй значній частині законсервовані в період комунізму).

Франція, Швеція), відродження ідентичностей національних (а також регіональних) меншин, що прагнуть відділитися від існуючих держав (прикладом чого є Іспанія, Італія, до певної міри Велика Британія). Не виключено, що разом із розпадом традиційних структур ці процеси можуть наростати також у Польщі. Спроби викликати швидкий перехід від одного типу ідентичності до іншого, особливо якщо вони ініційовані згори і супроводжуються значним суспільним тиском (зміна права, будівництва ідеології, політкоректність), можуть принести неочікувані суспільні й політичні результати, декомпонувати наявну систему соціальної стабільності. Створений колись інтелігенцією механізм послаблення культурних (ідентичнісних) конфліктів впливав із реалізованого цією верствою власного інтересу (попри її етосність). Поступовий занепад інтелігенції ліквідує також механізм реалізації цього інтересу. Відновлення колишньої системи є, на мою думку, надзвичайно складним: воно вимагає збудування нової мережі об'єктивних залежностей.

Підсумовуючи, можна коротко ствердити, що, по-перше, сучасне польське суспільство є зокрема результатом процесів переходу від інтелігенції як етосної верстви, яка упродовж кількох поколінь конституювала (у рамках традиції) модерне польське суспільство, особливо на його національно-культурному рівні, до інтелектуалів як середовища людей, які максимально відкриті – також з огляду на професійну обумовленість – на світ і переносять із нього цінності, ідеї та ідеології, що потенційно переформулюють засадничо традиційну польськість. По-друге, упродовж останніх тридцяти років відбувся перехід від міцних спільнотних референцій – національних, інтелігентських, до певної міри класових, від 1980 р. солідарнісних – до індивідуальних, тобто суспільства як сукупності індивідів, що керуються своїми інтересами (передовсім економічними, інколи груповими, але також ідейними). По-третє, польське суспільство відходить від «твердих» ідентичностей, особливо від національної. Нові ідентичності, що з'являються, мають поки що інсулярний характер і їхнє майбутнє не є певним. Наслідком цього процесу є наростання плинних ідентичностей і апелювання частини суспільства до традиційних ідентичностей, що забезпечують соціальну стабільність. Пропагаторами деконструкції наявних систем часто є індивіди і середовища, які мають відповідний соціальний, культурний, професійний та інтелектуальний капітал, а також психічно спроможні подолати наявні виклики зміни і виграти на цьому. Стрімка деконструкція виявляється болючою для слабших середовищ, що нерідко залишається поза увагою людей ідеї. Сім'я Ромашевських була і є прикладом піклування про спільне благо. Вона є свідомством набагато більш польської інтелігентськості, ніж дедалі більш помітної в Польщі верстви інтелектуалів у представленому тут розумінні.

Формирование идентичностно-ментальных характеристик современного польского общества

Понятия идентичности и менталитета являются различными, но частично перекрываются. Идентичность является комплексом качеств, обуславливающих нашу позицию в группе, членами которой мы являемся, – и тех качеств, которые определяют нашу исключительность, индивидуальную специфику, также в нонконформистском измерении, и тех, которые мы разделяем с другими членами группы, которые нас с ней объединяют. В свою очередь, менталитет в намного меньшей степени связан с ответом на вопрос «кем я являюсь?», а сосредотачивается на вопросах, касающихся убеждений и позиций, в том числе поведения и типов реакции. Его источники лежат в сфере интериоризированных ценностей, социальных норм, образцов поведения, а значит – как и в случае идентичности – в сфере культуры в широком понимании слова, укорененной в истории традиции. Как идентичность, так и менталитет имеют индивидуальное и собирательное измерения. Второе из них является скорее конструктом, проявлением склонности исследователей к типологизации социальных явлений, чем вполне определенной онтически реальностью. Менталитет можно также считать составной частью идентичности, особенно в тех ее фрагментах, которые являются элементами культуры, осознаются индивидами и социальными группами и имеют ярко выраженный эмоциональный характер, создающий общностные отсылки. Менталитет только частично можно трактовать как результат, простое последствие идентичностных отсылок. То, кем мы являемся, может проявляться (в способах мышления и особенно в поведении) различным образом. Примером могут служить чехи и поляки, которые являются носителями полностью сформированной национальной идентичности, но при этом по-разному реагируют и ведут себя в ситуациях национальных напряжений.

В представленных здесь размышлениях меня как социолога интересует прежде всего влияние социальной структуры на формирование идентичности поляков, особенно в ее национальном измерении, таком важном в течении последних двух веков на уровне социальной макроструктуры, а значит, также ее классовое измерение. Понятие национального характера в течении последней четверти столетия значительным образом было заменено понятием менталитета, которое более поддается исследовательской эмпирике, а в то же время входит в сферу психологии. Исследования менталитета поляков, которые ведутся в Польше особенно с конца 80-х годов прошлого века, в меньшей мере связанные с национальной проблематикой, являются одним из элементов анализа общества, проходящего этап трансформации. Если в последних десяти-

летиях XIX века и в значительной части XX века польская социология выделялась на фоне мировой ярко выраженным национальным течением, то особенно после 1989 года она подчиняется мощным мировым тенденциям, а объект ее исследований в большей мере подвергся дифференциации. После получения полноправного статуса национального субъекта такие понятия и явления, как нация, национальный характер, национальный менталитет являются – что отчасти понятно – всего лишь одними из многих элементов анализа многообразного социального мира. Не без значения здесь также идеологические, политические и, к сожалению, научные моды.

Идентичностные отсылки

Одной – что, конечно же, не значит, что единственной – из причин настолько значительной идентичностной (а также ментальной) дифференциации наций Центрально-Восточной Европы была/есть форма социальной структуры сообществ, которые формировались на этих территориях. Я уделяю здесь значительное внимание национальной идентичности, поскольку на уровне макросоциальной структуры национальные узы оказались в новейшем времени необычайно сильными, часто наиболее сильными, а классовые отношения – исключая земли восточных славян – в переломных исторических моментах носили второстепенный характер.

В случае поляков важным оказалось не только то, что в период отсутствия государственности сохранились шляхетские элиты, которые в I Речи Посполитой составляли около 8–10 % всего общества, что являлось европейским рекордом, и которые сформировались раньше также в результате ассимиляции с польскостью элит иных этносов Речи Посполитой, – но прежде всего то, что эти элиты и выходцы из них (интеллигенция) были до Первой мировой войны почти единими творцами польской высшей культуры и национальной идеологии. Это они построили современный «польский культурный код», насыщая его на национальном уровне сословными качествами, характеризующими шляхту, а позже выводящийся из нее интеллигентский стержень (интеллигенцию, которая в понимании Вебера также является сословием). Позиция шляхты в обществе, на наивысших уровнях его иерархии, была причиной того, что крестьяне, составляющие решительное большинство в польском обществе с очень немногочисленным мещанством, а тем более буржуазией, воспринимали соседнюю усадьбу как объект вождения, сохраняя классовую дистанцию к помещику. Они желали шляхетских земель, свободы и достатка. Когда интеллигентские выходцы из шляхетских усадеб начали защищаться от социальной деградации, создавая модерную польскую национальную культуру, в том числе идеологию, они начали перенимать ее в длительном процессе социально-культурной и экономической эмансипации – начиная от раскрепощения.

Центрально-Восточная Европа второй половины XIX и первых десятилетий XX века – это пространство, в котором выходящие из феодализма общества на уровне простонародья подвергались процессам ускоренной ликвидации безграмотности, урбанизации и индустриализации. Повышенная социальная мобильность, выход за рамки замкнутых до того времени местных общин, особенно сельских, вызвали потребность в установлении комплекса ценностей, который бы упорядочил этот новый, повседневно значительным образом анонимный и все более урбанизированный мир. В случае польского общества под российским господством (особенно в «конгрессовой Польше»), крестьянское, а в меньшей степени плебейское население городов того времени, не имеющее до 60-х годов XIX века никаких идеологических отсылок, кроме религиозных, имело несколько возможностей найти себя в мире новых реалий: выбрать сильно идеологизированный классовый вариант (как это произошло на значительной части европейской территории позднейшего СССР) или же национальную русификацию либо полонизацию. Крестьяне, составляющие значительное большинство польского общества, выбирая присоединение к польской нации (в противовес классово-русскому варианту значительной части белорусов и украинцев на востоке страны), принимали решение о судьбе польскости на много поколений вперед. Среди причин такого выбора можно назвать в первую очередь две: католицизм и привлекательность шляхетско-интеллигентской культуры.

Модерный идентичностно-ментальный мир в его национальном измерении, неизмеримо важном в Европе двух последних веков, динамизирующем развитие обществ этого культурного ареала, созидался в каждом случае несколько иными сословными, культурными, классовыми кругами. Немецкое общество сформировалось под значительным влиянием мещанской культуры, при заметном присутствии буржуазии и дворянских (постдворянских) элит. Современное словацкое общество строили выходцы из крестьянской среды, польское созидали две культуры: крестьянская (на классовом уровне) и шляхетско-интеллигентская в ее национальном измерении. В результате этого сложились три абсолютно разные культуры, идентичности, менталитета, что вовсе не означает, что не сформировались иные факторы, формирующие социальные реалии того времени. Польскость на ее сверхклассовом, общественном, особенно национальном уровне строилась путем отсылания к таким чертам, характеризующим шляхту, как: индивидуализм (в присутствии определенного типа общественных, если не сказать, коллективистских позиций), свобода (иногда – скорее на уровне индивидов, чем нации – с несколько анархистскими склонностями), повстанчество, предпочтение ценностей материи (как идеал, выступающий вне классовых отношений), миф чести, романтических порывов, иногда склонностей к демонстрации постсословных позиций превосход-

ства над другими (которые нередко сочетались с крестьянскими комплексами), общественный активизм, иногда сверхактивизм, направленный, однако, иначе, чем в мещанской немецкой культуре. Принятие простонародьем сформированной элитами современной национальной культуры происходило:

1. Во-первых, в ситуации, в которой ощущалось отсутствие собственного государства, а значит, в оппозиции к реально существующим структурам российского оккупационного государства, при идеализировании собственной будущей государственности – что имело и все еще имеет свои последствия в польских идентичностно-ментальных отношениях, особенно принимая во внимание тот факт, что II Речь Посполитая существовала только два десятилетия, а коммунистическое государство ПНР не воспринималось поляками как полностью собственное, независимое.

2. Во-вторых, в ситуации отсутствия польской государственности или амбивалентного к ней отношения, польский народ приобретал национальную идентичность, вступая в новый для него мир национально-культурных отношений посредством художественной литературы, нередко массового чтения, которое создавалось с этой целью, особенно в период перед Первой мировой войной. Как заметил французский историк, «это старая истина, что польская культура, а значит, и сознание, были сформированы литературой»¹.

3. В-третьих, необычайно важную роль в этом процессе сыграл католицизм как черта, отграничивающая поляков от немцев, но особенно от русских. Духовенство построило свою высокую позицию на шкале престижа, исполняя две функции: религиозную и нациетворческую, что заметно до сегодняшнего дня.

4. В-четвертых, важным элементом польскости в таком понимании стало передаваемое посредством литературы историческое сознание, которое до конца XX века выразительно отличало поляков от, например, белорусов.

Следствием процессов, которые проходили перед Первой мировой войной, стал добровольный набор польских крестьян в формирующиеся польские вооруженные силы, которые созидали независимую Польшу, что было особенно заметно в 1920 году. Эти элитарные элементы механизма, создающего современную польскую нацию, а вместе с этим и ее идентичностно-национальное измерение, испытали основательное сотрясение в период Второй мировой войны, когда было уничтожено несколько десятков процентов польской интеллигенции на территориях, занятых как СССР, так и гитлеровской Германией. Значительная часть элит, которым удалось сохранить жизнь (шляхетско-помещицкие – практически полностью) была отстранена от какого-либо влияния на судьбы народа и разбита как элитарная социальная группа (часть ее эмигрировала на Запад, спасаясь от репрессий). В ПНР до-

¹ Trzeba o tym mówić. Rozmowa z prof. Danielem Beauvois. *Zeszyty Literackie*. 1990. Nr 31. S. 114.

вольно долго не осознавались полностью последствия этого «стратификационного сотрясения». Коммунисты почти окончательно уничтожили слой, который создал для поляков современную высшую культуру и национальную идеологию. После этого сотрясения структура польского общества стала более похожа на чешскую, что со временем должно было отобразиться в механизмах функционирования общества и форме его культуры. Полностью это выразилось лишь после 1989 года.

В коммунистической Польше все еще действовал и периодически давал о себе знать – хотя и в намного более ограниченном, чем когда-то, масштабе – «повстанческий механизм», передаваемый в польской художественной литературе, сохранившей почти без изменений свой прежний школьный канон – в отличие от, например, российских реалий – на протяжении свыше четырех десятилетий. Следствием того, что коммунистическое государство воспринималось как не совсем свое, были регулярно повторяющиеся «события» (термин официальной пропаганды) в 1956, 1968, 1970, 1976 и 1980–81 годах. Католическая церковь вернулась к своей прежней роли периода разделов Польши как «защитница польскости». В то же время был создан механизм функционирования культуры, которая, хотя и отличалась (по крайней мере, частично) своим содержанием от культуры межвоенного периода, но имела похожее значение, поскольку новый строй характеризовался амбивалентным отношением к интеллигенции как творцу современной польскости. «Его антиинтеллигентскость выражалась в отсутствии одобрения типически интеллигентских позиций несогласия, разнородности идейных воззрений. Но в то же время был он некоторым особенным образом проинтеллигентский, сам будучи первоначально идейным конструктом, выражением временного триумфа идей над социальными и экономическими реалиями, победой идей одной из интеллигентских групп, осуществленных сначала на Востоке при помощи необразованных плебейских масс. Отчасти вопреки своим идейным принципам власти, представляющие этот строй, реализовали принцип примата воли над материей. Экспонировалась роль культуры в обществе, однако при довольно четком определении ее содержательного канона»².

Идентичностно-ментальные последствия уничтожения прежних элит проявились на полную силу в III Речи Посполитой, созданной после падения коммунизма. Отошли люди, сформированные в II Речи Посполитой, еще творившие послевоенную польскую литературу, кинематограф... Оказалось, что сельское население, которое массово наплывало в польские города, разрастающиеся благодаря этому в послевоенный период, уже порвало с культурой своих крестьянских корней (бывшей довольно сильным и прочным

² R. Radzik. Czy jest w Polsce inteligencja? *Przegląd Powszechny*. 1994. Nr 5. S. 169.

элементом тамошних местных общин), но не сумело на протяжении жизни одного, максимум двух поколений своего существования как рабочего класса или «новой интеллигенции» сформировать сильных барьеров, которые защищали бы его от плывущей с Запада массовой культуры. Первым культурным шоком было для него очутиться в реалиях ПНР-овских городов, а другим – столкнуться с механизмами рыночной экономики и поп-культурой. Массы городского населения («новые мещане» почти ни в чем не походили на традиционное мещанство) не выработали выразительного «культурного кода», который формировал бы их сильное чувство общности, функционально регулировал бы отношения между сферой ценностей и материи, благоприятствующие социальному сохранению и развитию. Коммунизм уничтожил не только довоенные элиты, но и прежнее мещанство, а даже круги формирующегося в довоенный период модерного рабочего класса с его выразительной культурной надстройкой, прочной семьей, религиозностью. Это стало очень явно заметно после 1989 года, когда впервые за полвека появились шансы реальных заработков, а культурное прикрытие для реализации этих шансов было частично разбито коммунистами вместе с прежним культурным кодом. Эти негативные явления, которые были следствием навязывания коммунизма нашей части Европы, еще более резко ощутимы в обществе бывшей ГДР.

Эти процессы особенно хорошо видно на уровне молодого поколения. Более того: в результате решений новых элит они довольно выразительно усугубились. Радикальное ограничение традиционного канона школьных произведений, которые зачастую прочитываются не целиком, а в кратком изложении, резкое снижения уровня образования, также по причине его массовости, редуцировали влияние литературы на молодежь. Общество (особенно молодое поколение) начало подвергаться процессам секуляризации под влиянием кругов, сформированных в период ПНР, и течений, плывущих с Запада. В новых реалиях Римско-католическая Церковь перестает восприниматься как традиционная защитница польскости. В то же время уровень исторического сознания молодежи радикально падает, в чем в значительной мере виноваты школа и популярные СМИ. В общественной дискуссии появились многочисленные голоса, оспаривающие необходимость ведения государством исторической политики. Таким образом, значительной редукации подвергаются три основных фактора, которые до этого времени творили польскую национальную идентичность, а следовательно, в некоторой степени также менталитет: литература, Церковь, историческое сознание. Это должно принести очень серьезные последствия для польского общества, содержания и силы его чувства общности, а в результате – и государства. Ведь трудно строить исправное государство, обеспечивающее своим гражданам свободы и безопасность, если

оно является всего лишь совокупностью индивидов, хлопочущих (конкурируя друг с другом) о достижении материальных благ. Сложно предусмотреть, насколько эти процессы будут развиваться по принципу экстраполяции, а насколько со временем будут подвержены модификации.

Ментальные отсылки

Я сосредоточусь здесь на ментальных отсылках, выходящих за рамки национальной сферы и касающихся, таким образом, классовой структуры, но не только, поскольку после 1989 года польское общество можно было бы характеризовать в этом аспекте как *in statu nascendi*. В течении жизни многих предыдущих поколений менталитет поляков формировался значительным образом как случайная описанных выше национальных отсылок и других, которым до этого времени не уделялось особого внимания – классовых. Весомыми в контексте представленной здесь проблематики могут оказаться размышления Рэндалла Коллинза, касающиеся культуры и этосов различных классов, в том числе прежде всего рабочего класса. Значительная часть его замечаний касается также обществ нашей части континента. Их связь с классовым менталитетом является очевидной. Коллинз пишет о профессиональной культуре людей, «которые имеют относительно постоянную работу в низших секторах экономики. Это почти исключительно подчиненные. Поскольку они не имеют возможности приказывать от имени организации, они не идентифицируют себя с ней. Часто они противопоставляют себя организации, хотя бы в форме рассеянного равнодушия к нормам, которые им навязывают руководители. Культура рабочего класса является локалистической³, циничной и ориентированной на настоящее. Расположение в стороне от каналов коммуникации в организации и сознание, что начальство контролирует информацию для того, чтобы оправдать и маскировать свое господство, приводят к тому, что рабочие смотрят на мир с крайне личной перспективы.

Абстрактная риторика их более космополитического начальства вызывает отсутствие доверия. Надежной считается только та информация, которая касается личных знакомых. Восприятие рабочих охватывает только то, что физически доступно им самим или кругу их знакомых. Рабочие имеют склонность ограничивать свои социальные контакты семьей и друзьями детства. Космополитизм среднего класса, который проявляется, в частности, в вовлеченности в

³Примечание переводчика: термины «локалистический» (*localistic*) и «космополитический», при помощи которых Коллинз описывает определенные типы позиций или социальных отношений, имеют долгую традицию. Введены они были К. К. Циммерманом в переводе Тённисовского разграничения *Gemeinschaft* (локалистический) и *Gesellschaft* (космополитический), а позже использованы Р. К. Мертоном, который таким образом определял два различных типа влиятельных людей.

деятельность политических, общественных или благотворительных организаций, практически не проявляется в случае рабочего класса. Так само чуждой является рабочим такая популярная среди представителей высшего и среднего высшего классов модель общения, состоящая в приглашении гостей к себе домой и организации обедов или приемов. Работники, как и представители других классов, в лучшем случае дорожат ценностями, которые могут пригодиться в жизни. В данном случае это физическая выносливость, верность друзьям, смелость и сдержанность относительно чужих и начальства. Как утверждает Беннетт Бергер, ценности, как правило, имеют самоподтверждающий (*self-congratulatory*) характер.

Рабочий этос трактует жизнь как сложную и непредсказуемую, делает невозможным планирование в более длительной перспективе. Нужно ловить случай и пользоваться жизнью, пока это возможно, а также пережить неизбежные периоды лишений. В каждом из этих аспектов культура промышленного рабочего класса близка культуре крестьян и сельскохозяйственных работников. Веберовский исторический анализ приписывал обеим этим группам религиозность, “приспособленную к миру”. Моралистические и аскетические религии никогда не пользовались успехом среди этих групп, зато популярными были те, которые регулярные и повторяемые элементы человеческой жизни чтили игровыми забавами⁴. Эти черты заметно близки не только крестьянско-рабочей части европейских обществ, то и тем из них (как целостности) в нашей части континента, которые имеют безусловно крестьянские корни.

В польском случае это подтверждается исследованиями, проведенными Центром исследования общественного мнения (ОВОР) в августе 1993 года – то есть на четвертом году польской трансформации – на выборке из 1111 человек. Респондентов поделили на «социальные классы, различные с точки зрения уровня образования и занятости, причем А будет обозначать сельскохозяйственных работников с начальным образованием, В – неквалифицированных рабочих с начальным образованием⁵, С – квалифицированных рабочих с начальным образованием, D – квалифицированных рабочих с законченным средним образованием, E – работников умственного труда с законченным средним образованием, но без высшего образования, F – работников умственного труда с высшим образованием». Вне этих классов осталось 50 респондентов. Результаты исследований, поданные ниже в четырех таблицах, подтверждают четкую дифференциацию классовых культур, образцов поведения и позиций.

⁴ R. Collins. Konfliktowa teoria stratyfikacji. *Współczesne teorie socjologiczne* / wybór i oprac. A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski. T. 1. Warszawa, 2006. S. 492–493.

⁵ J. Kurczewski. Etos polskich klas średnich w procesie przemian. *Biznes i klasy średnie. Studia nad etosem* / pod red. J. Kurczewskiego i I. Jakubowskiej-Branickiej. Warszawa, 1994. S. 240.

Таблица 1⁶. Одобрение жизненной ответственности в социальных классах
 Вопр. *Который взгляд на человеческую жизнь вы выбираете?* (в %)

	Социальные классы					
	A	B	C	D	E	F
Ответственность	57	44	50	68	69	70
Приятность	31	47	41	21	23	20
Сложно сказать	12	9	10	11	7	10
N = 100%	180	106	334	57	186	81

Как следует из таблицы 1 и сопровождающих ее исследований, низшие классы (особенно неквалифицированные рабочие) – по мнению Яцека Курчевского – реже, чем средние, считают ответственность человека своей жизненной ситуацией и демонстрируют сиюминутно потребительские позиции.

Таблица 2⁷. Религиозный конформизм и социальные классы

Вопр. *Нужно ли следовать предписаниям религии, даже если мы считаем их неправильными?* (в %)

	Социальные классы					
	A	B	C	D	E	F
Следовать всегда	33	26	23	21	16	15
Только делать вид	14	12	15	23	10	10
Не следовать	41	49	53	47	62	62
Сложно сказать	12	12	9	7	12	14
N = 100%	180	106	334	57	186	81

В свою очередь, данные, представленные в таблице 2, свидетельствуют о склонности к большему нежеланию следовать религиозным нормам работников умственного труда в сравнении с сельскохозяйственными работниками и рабочими.

Таблица 3⁸. Правовой конформизм и социальные классы

Вопр. *Нужно ли соблюдать нормы законодательства, даже если мы считаем их неправильными?* (в %)

	Социальные классы					
	A	B	C	D	E	F
Следовать всегда	36	39	42	51	46	59
Только делать вид	21	14	21	25	20	17
Не следовать	34	40	29	21	29	22
Сложно сказать	9	8	8	4	5	1
N = 100%	180	106	334	57	186	81

⁶ Op. cit. S. 252.

⁷ Op. cit. S. 254.

⁸ Op. cit. S. 255.

Исследования, касающиеся законопослушания (таблица 3) показывают, что «интеллигенты с высшим образованием имеют склонность к легализму, а рабочие с аттестатом зрелости занимают за ними следующее место в отношении декларирования этой позиции»⁹.

Таблица 4¹⁰. Либерализм и эгалитаризм и социальные классы

Вопр. *Если нужно выбирать между свободой и равенством, выбор падает на: (в %)*

	Социальные классы					
	A	B	C	D	E	F
Свобода	24	24	33	65	54	64
Равенство	57	65	55	32	38	28
Сложно сказать	18	11	11	4	7	7
N = 100%	180	106	334	57	186	81

Группу приверженцев свободы отделяет от тех, которые чаще выбирают равенство, аттестат зрелости, отсутствие которого склоняет к эгалитарным выборам. Результаты исследований, приведенные в четырех представленных выше таблицах, показывают дифференциацию не только социальных предпочтений между отдельными классами и слоями, но также, как легко предвидеть, возникающих из них ментальных разниц.

Последние были непосредственно проанализированы в двух сравнительных исследованиях: в 1988 году (1898 интервью) и десятью годами позже (1549 человек)¹¹. В исследованиях за 1988 год было выделено три измерения менталитета. Первый (А), «пассивно-продуктивно-антииндивидуалистический», был пропагирован в период создания социалистического общества. «Он изображает человека, уверенного, что наиважнейшим является тяжкий труд на собственное и – прежде всего – на общее благо»¹². Сопутствует этому рутина, дисциплина, но не изобретательность. Второй (В), «защитно-консервативно-требовательный» является наследием предыдущей системы и характеризует «в наибольшей степени основные группы людей физического труда, особенно с низшим образованием и квалификациями. Суть этого менталитета проявляется в тенденции к восприятию социальной действительности и других людей как недружелюбных, а системы – злой и нежелательной, при одновременном поиске всяческих возможных льгот и источников дополнительной выгоды, попытках защитить собственную позицию всеми возможными методами, выдвижении требований

⁹ Ibid.

¹⁰ Op. cit. S. 256.

¹¹ См. J. Koralewicz, M. Ziółkowski. *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*. Wyd. nowe zm. Warszawa, 2003.

¹² Op. cit. S. 179.

к этой нежелательной системе независимо от собственного трудового вклада, формировании „выученной беспомощности”»¹³. Третье измерение менталитета (С) было названо «предприимчиво-субъектным» и приписано к гражданскому обществу. Отдельные измерения (типы) менталитета были связаны с совокупностями или группами населения (например, профессиональными), среди которых они выступали наиболее часто. Было принято, что полученным эмпирическим типам отвечают определенные теоретическим путем типы ориентации: А – «героя социалистического труда», В – «воровско-попрошайнический» и С – «субъектно-предприимчивый»¹⁴.

Исследования за 1998 год были подытожены в сравнении с проведенными десятью годами раньше. Было установлено, что польское общество претерпело изменения. «Оно является – во-первых – в значительно большей степени, чем раньше, **обществом рефлексивным**, постоянно осмысливающим то, что происходит, и то, что могло бы происходить. Эта рефлексивность является – как указывает, к примеру, Э. Гидденс – одним из конститутивных качеств современности вообще. Однако в польской ситуации она приобретает довольно своеобразные качества. Это связано с тем фактом, что – во-вторых – поляки являются **обществом, которое постоянно себя с чем-то сравнивает**. Точкой соотнесения в этих сравнениях, которая служит основой для оценки актуальной ситуации, являются объекты, различные по своей природе. Но все дело в том, что это сравнение себя, как правило, с чем-то лучшим, более развитым – в действительности или всего лишь согласно субъективным убеждениям, стереотипам или воспоминаниям. Поляки (и, конечно же, не только они) проявляют характерную тенденцию к восходящему сравнению (*upward comparison*). Они сопоставляют свою нынешнюю жизненную ситуацию с картинками из телевизионных сериалов или с Германией (при этом, скорее всего, не с бывшей ГДР), а не с Украиной или Беларусью; с теми аспектами реальной ситуации и собственных воспоминаний (например, Польши 70-х годов), которые выглядели тогда лучше, чем сегодня (лучше помнятся гарантированное трудоустройство или небольшие требования на работе, чем бедность, голые полки или цензура); с теми людьми в Польше, которым живется сейчас лучше, чем нам. Наконец, польское общество является **обществом нетерпеливым**, которое хотело бы немедленно видеть позитивные результаты внедряемых изменений, а особенно жертв, которые эти изменения требуют»¹⁵.

Исследования менталитета польского общества демонстрируют его многогранность и ментальную дифференциацию поляков, а изменения национального менталитета еще не подверглись достаточному описанию.

¹³ Op. cit. S. 207–208.

¹⁴ Op. cit. S. 185–186.

¹⁵ Op. cit. S. 244–245.

Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки

Наведені нижче роздуми будуть присвячені причинам, проявам і наслідкам відносно нового (у цьому масштабі) суспільного явища, яке останнім часом отримало назву постправди. Має воно виразні культурні, ідентичнісні та політичні виміри. Метою статті є коротке їх представлення з відсиланнями до історії та наведенням прикладів із різних культур – окрім польської, особливо цікавими є відсилання до понять «правда» та «істина» у російській традиції.

Термін «постправда», який зробив медійний фурор у 2016 році, я особисто не вважаю вдалим, хоча саме поняття, себто семантичне наповнення цього терміна, є цікавим з огляду на його суспільний і культурний контекст. На мою думку, більш адекватним до цього поняття був би термін «нібиправда» (у суцільному написанні). Назва «постправда» упродовж 2017 року, як здається, утримує свою популярність на користь терміна «fake news» (неправдиве повідомлення, фейкові новини)¹. Звичайно ж, важливішим є саме явище, ніж його назва у її чергових – без сумніву – втіленнях. Однозначне отожднення постправди зі звичайною брехнею було б її спрощенням, однак у випадку брехні, постправди і фейкових новин маємо справу з поняттями, які фундаментально не відрізняються одне від одного. Люди завжди і регулярно розминалися з правдою. У деяких випадках відходити від правди нас змушували правила доброго тону. А все ж, явище, яке віднедавна окреслюється назвою постправди, є у європейській культурі чимось новим з огляду на свій масштаб, суспільний вимір, наслідки та соціальний контекст. Адже постправда є не лише явним запереченням фактів, що мали місце, але й до певної міри схваленням «виходу» поза межі правди, поза факти шляхом входження у світ емоцій і вигадок, що поволі набуває рис конвенції – принаймні, у деяких середовищах, особливо в мас-медіа – у ведених дискусіях, передовсім політичних. Постправда в такому розумінні може бути звичайною усвідомленою брехнею, хоч таке її розуміння радше не вимагало б створення нового терміна. Постправда ж зазвичай є брехнею, не цілком усвідомленою, або напівбрехнею, частковою брехнею². Дуже важливим, однак, є тут соціальний контекст відходу від правди – нерідко без виразного почуття перебування в ситуації брехуна й без почуття провини. Брехня дедалі легше порушує принципи етики – світської або релігійної. Вона дедалі частіше стає дозволим інструментом словесної

¹ Обидва терміни – «постправда» і «фейкові новини» – нерідко вживаються навзаєм, однак їм можна приписати принаймні частково відмінне значення, відносячи фейкові новини до фактів, а постправду додатково збагачуючи можливістю оцінок і аналізів – звичайно ж, неправдивих.

² Звичайно ж, у логіці маємо справу лише з двома можливостями: правдою і неправдою.

боротьби, найчастіше медійної маніпуляції. Вона є вираженням політизації життя у сучасному світі (деетизованому і секуляризованому). Послугуючись нею, ми часто перестаємо зауважувати – у постмодерному світі – що відходимо від правди. Постправа є брехнею постмодерної епохи, що має в розпорядженні незнані раніше засоби передачі інформації, які викликають інформаційний хаос. Постправа є так само оманливим терміном, як і постмодерність³.

1. Російські «права» й «істина»

Явище постправи має свою аналогію, до якої звернуся далі. У російській мові існують два поняття, тісно пов'язані з представленою тут проблематикою: «істина» (рос. *истина*) і «права». Обидва перекладаються на польську мову як «prawda» (*prawda*). Істина єдина є «правдою об'єктивною», абсолютною, первинно виведеною зі сфери сакруму, що спирається на Бога. Це знання, виведене з об'єктивної ситуації. Істина має онтологічний характер і перебуває немовби поза людиною, є «неспростовною, вічною, встановленою раз назавжди»⁴. Як пише Анна Куркевич,

Істина є категорією, властивою для російської філософської традиції, зануреної у православ'ї. Розуміння правди у російській думці та філософії принципово відрізняється від розуміння категорії правди у грецькій традиції та в західноєвропейській культурі й філософії, яку формував дух еллінів. (...) Вона не є категорією епістемологічної дійсності, присутня не у пізнанні і не через пізнання стає доступною. Як у західній думці акт пізнання ділить дійсність на суб'єкт цього акту і з іншого боку його об'єкт, розташовуючи правду на площині суб'єкто-об'єктних відносин, так у східній думці істина «...оприявнюється не через опредметнення, а через трансцендування, через вихід за межі протиставності суб'єкта й об'єкта» [авторка цитує польський переклад праці М. Бердяєва «Досвід есхатологічної метафізики»⁵ – Р. П.]. Місцем правди не є суд. Вона є не тим, що належить судженню, а тим, що «правдиво існує»⁶.

³Префікс «пост-» перед «модерністю» передбачає одну з трьох можливостей: а) наступну епоху ми назвемо «постпостмодерністю» (тощо), б) шоразу ми вигадуватимемо новий термін, а отже в) уже не будемо використовувати термін «модерність». Не думаю, щоб із мовних міркувань це було добре рішення.

⁴Faryno J. Правда/Истина. *Mentalność rosyjska. Słownik* / red. A. Lazari. Katowice : IBIDEM, 1995. S. 64.

⁵Bierdiajew M. Zarzys metafizyki eschatologicznej / tłum. z ros. W. i R. Paradowscy. Kęty : Antyk, 2004. S. 45.

⁶Kurkiewicz A. Fenomen rosyjskiego ujęcia prawdy. *Sprawy Wschodnie* (Poznań). 2005. Nr 2–3 (9–10). S. 34. Авторка цитує текст Томаша Шпідліка: Špidlík T. *Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka* / tłum. z czes. J. Dembska. Warszawa: Promic, 2000. S. 77. Далі А. Куркевич пише: «А отже, маємо тут справу з правдою в розумінні не гносеологічному, не епістемологічному, а онтологічному. Правда в російській думці є передовсім правдою, що виростає з буття, є самим буттям, або ж

«Правда» натомість має вимір суб'єктивний, людський, спростовний і відносний; правд може бути багато; вона неводнораз занурена в емоціях. Цю само ситуацію ми можемо бачити й описувати інакше, адже кожен може мати свою правду. «Правда» «може бути відносною, спростовною, її можна “фальшувати” (її протилежністю є “брехня”, “фальш”). (...) “Правда” виражає етичний ідеал (“праведність”). Жити “згідно з правдою” – найважливіший обов'язок людини. “Істина” натомість є позаетичною⁷. Правда у такому розумінні – яка, хоч і міститься у рамках етики, але розуміється суб'єктивно – сприймалася крізь призму не права, а моральності, справедливості⁸. Цей позаправовий (понадправовий), моральний суб'єктивізм, що присутній у розумінні правди і проявлявся хоча б у змісті газети «Правда» в СРСР, оприявнюючись у комуністичній моральності більшовиків, призводив до масових злочинів сталінської епохи.

Президент Путін стверджував у березні 2014 р., що в Криму немає російських солдатів, а військова форма присутньої на півострові «самооборони» куплена в магазині. У той же час українське телебачення взяло інтерв'ю у солдата в Криму, який у відповідь на приналежність військ відповів: «Ми? Ми росіяни»⁹. У квітні того ж року президент Росії уже говорив про російських солдатів у Криму. Вихід поза виведену з Біблії істину олюднив правду, надав їй світського характеру в тому розумінні, що дав росіянам можливість суб'єктивно – навіть радикально всупереч дійсності – дивитися на світ, описувати його й інтерпретувати – грати правдою у щоденному житті й у політиці. Розрив між «правдою» й «істиною» аналогічний до глибоко закоріненого в російській культурі розриву між подекуди злиденим світом щоденного життя, світом морального падіння і сповзання у зло та прекрасним світом чистих ідей, добра й краси, що мають своє джерело в Богові. Він є одним із таких характерних для російської культури її дуалістичних вимірів. Богуміл Ясіновський, пишучи про гностично-маніхейський дуалізм добра і зла, закорінений у культурі Візантії, а згодом Росії, стверджував, що цей дуалізм – «це протилежність свободи й необхідності, протилежність індивідуального ества, безсмертного й божес-

осною того, “що є”. Отже, правда є правдою – істиною. (...) Істина, що є правдою онтологічного характеру, вічною, незмінною, розташованою поза людиною, трактованою як така, що “є”». Kurkiewicz A. Op. cit. S. 35.

⁷ Faryno J. Op. cit.

⁸ Анна Куркевич стверджує: «Натомість правда, що розуміється як справедливість, праведність, є людською рисою, є відносною, пов'язаною з моральним виміром життя, і саме вона становить умову прагнення й досягнення істини – остаточної правди». Kurkiewicz A. Op. cit. S. 35.

⁹ AKu. Putin mówi, że na Krymie nie ma rosyjskich żołnierzy?! A ten to co? Zobacz WIDEO. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/swiat/putin-mowi-ze-na-krymie-nie-ma-rosyjskich-zolnierzy-ten-to-co-zobacz-wideo_384454.html (дата звернення: 10.04.2017); Dura M. Putin: Krymu nie zajęli Rosjanie. Majdan szkolil się w Polsce i na Litwie. URL: <http://www.defence24.pl/63446.putin-krymu-nie-zajeli-rosjanie-majdan-szkolil-sie-w-polsce-i-na-litwie> (дата звернення: 10.04.2017).

твенного, та соціально-державних зв'язків, злих і необхідних»¹⁰. Російська можливість скористатися з брехні, обґрунтованої психологічно, але дуже часто використовуваної політично, нагадує – хоч лише до певної міри – сьогоднішню постправду. Російська «правда», звісно, не завжди є запереченням дійсності. Як брехня (часткова або повна) вона невіднораз приймається суспільством і віддавна поставлена у виразний історичний і культурний контекст. Вона також зустрічається з певною мірою схвалення, що виникає з призвичаєння.

Розходження сакруму і профануму, таке помітне в реаліях сьогоднішньої Європи, присутнє було в Росії – в дещо іншому контексті – віддавна, тому відсилання до російського прикладу може бути для нас повчальним. Джерела цього розходження криються не лише у православ'ї, але і в російській історії, сповненій жорстокості в набагато більшому масштабі, ніж це зазвичай було в римо-католицькій Європі. Попередниця сьогоднішньої Росії упродовж понад двох століть пережила дошкульне ординське іго (від Орди росіяни запозичили багато елементів політичної культури), а згодом перебувала під правителями, що трактували населення держави як рабів, на чолі з відомими своєю жорстокістю царем Іваном IV Грозним у XVI ст. та секретарем ЦК КПРС Йосипом Сталіном у XX ст. Уникання смерті в цій державі дуже часто поєднувалося з необхідністю уникання правди. У постримській Європі правда отримала сильну підтримку в понятті честі. «Поняття честі має лицарське походження і пов'язане з полем битви»¹¹. Це поняття було запозичене шляхтою, і зганьблення честі (наприклад, порушення даного слова) ще у міжвоєнній Польщі загрожувало дуеллю на основі кодексу Бозевича. Честь поєднувала почуття власної гідності з переконанням у необхідності сповідання й дотримання визначених (моральних, релігійних) принципів. У Росії лицарства ніколи не було, наслідком чого є поведінка російських еліт із царями на чолі, що характеризується абсолютною домінацією сили. Спроби введення до російської культури поняття честі західного (латинського) типу, що здійснювалися від кінця епохи Просвітництва, потерпіли поразку разом із винищенням еліт більшовиками. Радянські офіцери у II Світовій війні давали слово честі (наприклад, входячи на територію Республіки Польщі), але часто й легко його порушували, трактуючи це як вигідний засіб ошукати ворога. У російській

¹⁰ Jasinowski B. *Wschodnie chrześcijaństwo a Rosja*. Wilno : Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, 1933. S. 7. В іншому місці Б. Ясіновський пише: «Адже гностично-маніхейський дуалізм добра і зла дуже легко перетворюється на іншу пару протилежностей – на антитезу між індивідуальним “я”, захоханим у свободу й відверненим від земної й злої в своїй основі дійсності, та самою цією дійсністю, що спирається на «князя цього світу», себто Сатану або його державу, а отже, врешті на Державу взагалі. Тож гностично-маніхейський дуалізм формується як прелюдія до дуалізму ідеалу та дійсності, свободи й примусу, який стане однією з головних тем у історичній симфонії східного християнства». Jasinowski B. *Op. cit.* S. 5.

¹¹ Chałasiński J. *Kultura i naród*. Studia i szkice. Warszawa : Książka i Wiedza, 1968. S. 47.

культурі слово не мусить відображати правди, описувати дійсності й не зобов'язує його дотримуватися, але створює настрій, встановлює міжособистісні взаємини і віддзеркалює емоції – є суб'єктивним вираженням дійсності і служить маніпуляції (з огляду на це договори росіяни порушували винятково часто й охоче, якщо на їхньому боці була сила).

А отже, можемо ствердити, що легкий відступ від правди в російській культурі мав свої джерела в тамтешній специфіці православ'я, що зосереджувалося на істині й обмежувало свої соціальні функції (меншою мірою втручалося в суспільне життя порівняно з католицизмом і протестантизмом)¹², в історичній жорстокості та в соціальній структурі. Наслідком цього був поділ соціального світу на офіційний, «холодний», театралізований, у якому правда в її західному розумінні не цінувалася, і близький, приватний, «теплій» у малих групах (найчастіше первинних), сімейно-товариських. Вихід поза близький світ і входження в офіційно-державний світ ієрархізованої влади завжди (або майже завжди) ніс певні загрози. Для уникнення їх використовувалася брехня, часто в категоріях російської «правди».

2. Причини

На відміну від релігійної думки Візантії (а отже, значною мірою також Росії), в якій увага зосереджувалася на Богіві і його містичному пізнанні¹³, на латинському (постримському) Заході в центрі уваги перебувала людина як істота, наділена розумом і вільною волею, що несе відповідальність за свої дії й живе в організованому суспільстві, заснованому на праві. А отже, якщо на православному Сході людина повинна зосереджуватися на Богіві (спогля-

¹² Російський Схід не такий раціональний, як латинський Захід (зате більш «духовний»), культура дискурсу тут спирається не на схоластичну традицію, як на Заході, традиційно слабшими були тут методологічні вимоги гуманітарних і суспільних наук та меншою схильність до визначення понять, оскільки сакрум вислизає з можливостей його визначення, що до певної міри було перенесено поза Церкву. Див.: Radzik R. Społeczny wymiar rosyjskiego prawosławia. *Rosyjski imperializm współnotowy. Trójjęzyczny wywiad ruskich w badaniach socjologicznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016. S. 96–97; Радзік Р. Вакол ідэнтэчнасці беларусаў / пер. з польск. мовы С. Петрыкевіч, навук. рэд. Г. Сагановіч (Бібліатэка часопіса «Беларускі Гістарычны Агляд»). Мінск: Лімарус, 2017. С. 109–110.

¹³ Іоанн Мейсндорф у «Візантійському богослов'ї» пише: «Погляд на людину, що панував на християнському Сході, спирався на уявлення про “участь” у Бозі. Людина створена не як автономна чиста самодостатня істота; сама природа її істинна лише остільки, оскільки вона існує “в Бозі” чи “в благодаті”». Див. Meyendorff J. *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna* / tłum. z ang. J. Prokopiuk. Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1984. S. 178. Володимир Лоський натомість стверджує: «Східна традиція ніколи чітко не розділяла містику і богослов'я, особистий досвід таїни Божества й догму, стверджвану й проповідовану Церквою». Див. Łoski W. *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego* / tłum. z fr. M. Szaniecka. Warszawa : Instytut Wydawniczy PAX, 1989. S. 6. Наслідки цього для розуміння, опису й аналізу (в тому числі наукового) соціальної дійсності були й залишаються вагомими.

данні, містичному пізнанні) і в ньому (релігії, сфері сакруму) шукати ідеалів, у тому числі правди як істини, оскільки суспільний світ на рівні її щоденного людського існування сповнений гріха, то на римо-католицькому Заході людина сприймалася як автономний індивідуум, зорієнтований на перетворення соціального світу й наділений суб'єктністю, котрий дбає про свій чеснотний вимір. У цьому світі – згідно з ідейними, у тому числі релігійними принципами – людина, експонуючи праведність і правду, засвідчувала водночас свою свободу, а отже, й відповідальність щодо інших і щодо Бога. Станова середньовічна честь вивищувала лицарів понад іншими, як це пізніше було у шляхти. Правда була часто (хоч не завжди) елементом цієї честі. Разом із занепадом шляхти як прошарку, виразно виділеного в соціальній структурі, місце честі зайняла гідність, у якій правда цінувалася, але не такою мірою й не на тих принципах, як це було у випадку честі, хоч поширення референцій в аспекті гідності свідчило про демократизацію суспільного життя. Стосувалося це передовсім селян (а з часом дедалі ширшого робітничого класу), які в Польщі після розкріпачення 60-х рр. XIX ст., разом із набуттям національної свідомості почали переймати елементи вищої культури, що будувалася аж до кінця XIX ст. практично майже виключно шляхтою й інтелігенцією, яка з цієї шляхти походила. Разом із розкріпаченням і набуттям національної свідомості виміри їхньої гідності стрімко розширилися. Як люди вільні й часто з власністю (із землею), які могли спиратися на право й не підлягати феодалним репресіям, вони були в змозі набагато більшою мірою, ніж раніше, виражати ставлення до правди як цінності в собі (і не обов'язково лише у релігійному вимірі).

Не означає це, що мовлення правди не диференціює суспільних класів і прошарків і сьогодні. Знання (освіта), без сумніву, є капіталом, який впливає на форму соціальної структури, а водночас будує впевненість у собі, надає суб'єктність, відбиває бажання розминатися з правдою, як її розуміють індивіди, а цим самим знеохочує до радикально конформістських позицій. Високо правдоподібною, на мою думку, є теза, що вказує на позитивну кореляцію між місцем (позицією, статусом) у соціальній структурі та ступенем визнання правди за цінність саму в собі. Ця теза вимагала б сьогодні в деяких ситуаціях верифікації з огляду на те, що люди, які охоче послуговуються постправдою (поширюють фейкові новини, займаються астротурфінгом¹⁴), належать – як можна припустити – радше до класів (прошарків), розміщених вище серед-

¹⁴ «Астротурфінг – це слово, що описує дію, яка має сприйматися як низова суспільна ініціатива, а насправді є запланованою крок за кроком дією окресленої групи інтересу. Саме дана група інтересу має витворити цю низову ініціативу і представити її таким чином, аби вона здавалася народженою в суспільстві». Див. Co to jest astroturfing? Spiskowa teoria dotycząca protestów. URL: http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/co-jest-astroturfing-spiskowa-teoria-dotyczaca-protestow_1010027.html (дата звернення: 27.07.2017).

нього місця в соціальній структурі (хоча не обов'язково так є – і це лише припущення – у випадку тролінгу).

Я звертаю увагу на ці залежності, оскільки вважаю, що ширення сьогодишньої «нібиправди» є наслідком, зокрема, занепаду притаманних особливо недемократичним політичним (феодалним і постфеодалним) системам етосних еліт (веберівських станів), чие почуття вищості породжувало в Європі відповідальність – не лише у вербальному вимірі – за інших: державу, націю, спільноти ширші, ніж первинні групи (сім'ї та близьких друзів). У Польщі почуття культурної й національної місії озброювало інтелігенцію (особливо ту, яку я називаю «старою») альтруїстичними позиціями на рівні індивідів, хоча, без сумніву, цей альтруїзм сприяв інтересам усього прошарку (так само почуття відповідальності за націю)¹⁵. Що очевидно, плебеїзація суспільств (яка супроводжувала їх демократизацію) повинна була цей етос послабити, а у випадку стрімкої соціальної мобільності (соціальних ліфтів, як це було у повоеєнній Польщі) зруйнувати його, особливо з часом, разом із відмиранням попередніх еліт і відсутністю відповідних умов до витворення нових (що також вимагає часу). Відбулося зниження рівня проголошення правди елітами з етосних міркувань, що було спричинене соціальним підвищенням ортегівських мас (і виділенням із них еліт), виразною домінацією, особливо у першому поколінні (поколіннях) «мати» над «бути», тимчасових благ над честю й гідністю. У цьому розумінні демократизація – парадоксально – у своєму плебеїзаційному вимірі збільшувала шанси на поширення відступів від правди на рівні еліт, трактування її в категоріях цінності до певної міри відносної, інколи класово заангажованої (напр., у марксизмі).

Якщо першою розглянутою тут в історичних відсиланнях причиною, що зробила можливим занепадання (бо ж не цілковитий занепад) правди у суспільному й індивідуальному житті, була еволюція соціальних структур, то другою, на мою думку, була поступова секуляризація європейських суспільств, особливо від часу Просвітництва. Колишню можливість спирати правду на честь – що пізніше у випадку Польщі поширювалася у проявах гідності разом із будуванням національної культури й спільноти шляхетсько-інтелігентськими елітами – супроводжувала можливість опирати її на Бога. Страх перед божественними санкціями і побоювання порушити гордість свого «я» (свою честь), вбудовані в сумління колишніх етосних прошарків, що формували вищу (з часом національну) культуру, у ХХ ст. різко ослабли. Бога і лицарсько-шляхетської честі не вдалося замінити як «твердих» елементів, на яких можна було опертися у світі, де ідентичність була дедалі більш розмита, розпорошена, аморфна, плинна – позбавлена виразно сформованої структури, що складалася

¹⁵ Radzik R. Czy jest w Polsce inteligencja? *Przegląd Powszechny*. 1994. Nr 5. S. 161–176.

з сильних, закорінених у культурі й психіці цінностей, позицій, зразків поведінки. Правда також стала плинною.

У Польщі елітарний етос, який існував ще у міжвоєнний період, виразно занепадав після II Світової війни – прикладом такого етосного «прогинання» була Польська народна армія та комітети партії, починаючи від центрального – і поступово розмився після 1989 року. Частково він зберігся серед інтелігенції, особливо старої. Юзеф Халасінський зауважував, що «[Н]ація – це своєрідна спілка людей честі»¹⁶. Я б уточнив, що з часом радше гідності (яка не вивисує), ніж честі. У Польщі модерна нація творилася інтелігенцією і спиралася на такі сформовані в часи бездержавності чинники, як католицизм і мова (що відрізняли її від сусідніх націй – російської і пруської), історична ідентичність (міфологізована історія) та література (важлива особливо в процесі розкріпачення селян). Після 1989 р. усі вони (за винятком мови) були розмиті (ослаблені), а разом з ними національна ідентичність загалом, що послаблювало вагу елементів, базованих на гідності, в суспільному житті (а отже, і правди як одного з них). У процесах здобуття суб'єктності народом, що відбувалися у другій половині ХХ ст., селяни, котрі масово напливали після Другої світової війни до міст, не збудували міщанського прошарку чи буржуазії, адже в ПНР це було неможливо. Їхня досить цілісна селянська культура у містах була піддана дезінтеграції. Пройшло занадто мало часу і в містах, що стрімко збільшувалися, не сформувалися передумови створення з нових іммігрантів цілісних і культурно міцних нових спільнот. Старі класово-прошаркові спільноти були значною мірою зруйновані, а нові виявилися занадто слабкими, аби справитися з реаліями зіткнення з масовою культурою, що напливала з Заходу після 1989 р. Можемо говорити про часткову культурну дезінтеграцію польського суспільства у деяких його фрагментах.

Суспільство ПНР не сформувало бар'єрів, які б захищали його від напливу низької культури. «Нова» інтелігенція ПНР – інтелігенція значною мірою з необхідності, адже освіта в принципі не забезпечувала інших шляхів соціального просування після 1989 р. – охоче відмовлялася від домашніх бібліотек (звичайно, це не стосувалося всього прошарку, особливо його університетської частини), замінюючи їх бізнес-оснащенням. Особливо люди успіху, передовсім фінансового, почали однозначно поєднувати його зі вступом до Європейського Союзу і відкриттям на світ (цілком слушно – упродовж останньої чверті століття Польща досягла значних економічних успіхів), але також з ідейними течіями, що напливали зі «старої Європи», тамтешніми модами, політкоректністю. Їхнім елементом був релятивізм різних форм соціального буття, а особливо цінностей. Значна частина цих середовищ у польському суспільстві, які мали почуття досягнутого

¹⁶ Chłasiński J. Op. cit. S. 47.

успіху, пов'язувала свою появу не з родовою традицією (як це було у старій інтелігенції), а тим самим і з історично-культурною традицією, а зі світом культурних ідей і зразків (а також соціально-економічних реалій), що були принесені після 1989 року значною мірою з Заходу. Цей процес посилювався після вступу Польщі до ЄС. Зіткнення досить традиціоналістської польської культури з її західними постмодерністськими відповідниками викликає емоції з огляду на відношення до різних систем цінностей, а також надавання черговим правдам інших культурних та ідейних контекстів. Апелювання в дискусії, яка в польському суспільстві набула дуже сильного емоційного виміру, до, евфемістично висловлюючись, «зовнішнього чинника», що в національній традиції має виразно негативну конотацію, поглиблює наявні поділи й посилює напругу.

Звичайно ж, джерела процесів, які відбуваються у Польщі, особливо після падіння комунізму, криються в явищах, які відбуваються поза Польщею вже принаймні кількох десятків років. Контркультура – символічною датою є в цьому випадку 1968 рік і студентські протести в США та Західній Європі – була відкиданням основних цінностей і зразків поведінки та запереченням догочасного суспільного ладу (хоча також і масової культури). Кінець холодної війни, падіння комунізму в 1989/1991 рр., тривалий період без воєн (які «відчутно» змушували до рефлексії над фундаментальними відмінностями між поняттями добра і зла) у країнах західного культурного ареалу та виразне зростання добробуту, що робило можливим відхід від щоденної дійсності боротьби за виживання, уможливили заперечення традиційного соціального виміру світу, бажання відійти від тривалих і нібито репресивних принципів, які до цього часу ним керували. Важливою причиною цих змін було поширення шкільної освіти на її вищому рівні, поява численних мас гуманітаріїв, у тому числі інтелектуалів, для яких зміна стала цінністю самою в собі. Абсолютна більшість серед них обрала ліву орієнтацію, яка давала їм можливість – на відміну від орієнтації консервативної – представляти суспільству (тобто продавати) все нові й нові продукти. У світі, в якому деталі численніші частини суспільств (особливо еліти) могли дозволити собі дедалі більше свободи й добробуту, розпочалося проголошення ідеології постмодернізму (постсучасності). Її важливими елементами було розуміння свободи як ідеї, що захищається від будь-яких правд, нав'язаних іззовні, відкидання правди в універсальному розумінні, визнання моральності категорією, що підлягає власному вибору, а не відсилає до Бога чи природи, а також піддавання сумніву загальноприйнятих правил і принципів. У науці поставлено під сумнів універсальні пізнавальні методи, що веде до методологічного анархізму. Рівноправність різних способів життя, заперечення ієрархії культур та віри в вирішальну функцію Розуму, при однозначному схваленні світоглядних плюралізмів, спри-

чини́ло па́діння авторитетів і поширення позицій гносеологічного релятивізму. Це знизило інтелектуальний вимір західної цивілізації. У ситуації, коли все могло бути відносним, відносною стала також правда. Вона стала постправдою, нібиправдою, позаправдою, фальш-правдою. Це було не чимось несподіваним, а результатом культурних трансформацій кількох останніх поколінь¹⁷.

3. Прояви

Поява постправди у західному культурному ареалі не є наслідком – як це до певної міри має місце в Росії – розділення правди божественної, абсолютної, та світської, відносної, суб'єктивної, що відображає людські слабкості. Вона є радше ліквідацією (послабленням) правди, що виросла з аристотеліанської, схоластичної, а також раціоналістичної традиції. Вона є нищенням дотеперішнього трактування правди – у її щоденному розумінні як відповідності фактам – без можливості відкликатися до істини. Хоча постправда й російська «правда» подібні своїми зовнішніми ознаками, причини їхньої появи відрізняються. Російська «правда» у своїй частині, яка відходить від дійсності, сформувалася – принаймні, частково – у процесі захисту від складнощів життя, що загрожують щоденному існуванню індивіда, нерідко в жорсткій формі. Вона була наслідком трактування правителями своїх підвладних як рабів і базування на цьому – також у психологічній площині – сили влади (правителя). Вона була вираженням опортунізму росіян, що жили в почутті періодичної загрози для життя. Вона також була наслідком віддаленості суспільного буття від божественних ідеалів – істини, якої досягнути в щоденному житті було неможливо, але також сприймалася не в настільки практично-соціальних (цілеспрямованих) категоріях. Істина була більшою мірою можливістю абсолютного духовного віднесення до сакруму, ніж наказом реалізації вміщеної в ній цінності. У західній цивілізації розламу цього типу не існувало, або ж він був значно слабший і мав інший характер. Правда була одна (тут я поминаю увагою сцієнтистичні, методологічні диспути),

¹⁷ Еволюція правди в напрямку постправди викликає асоціації з історією живопису. У Середньовіччі сакрум зображували на дерев'яній дошці, відсилаючи до загальновідомих символів, однозначних зображень Бога і святих. З часом свобода у відображенні релігійних істин у живописі розширилася, даючи художникам можливість більш вільного й творчого самовираження. Вже в епоху Відродження з'явилися сильно виражені світські мотиви, а пізніше цей тип малярства став панівним. Кожен художник творив свою правду, що не конче суперечила Богу, але мала індивідуальний вимір. Спостерігач мав її відчувати, але правда/ідея/комунікат назагал містилися в намірах художника й були/мали бути відчитані в зовнішній рецепції. У ХХ ст. в абстрактному живописі митець уже не представляє «своїї правди», яку глядач має відчувати згідно з його намірами. Реципієнт бачить те, що хоче, сам творить правди залежно від своїх асоціативних смаків, своєї індивідуальності, вразливості на гру кольорів і ліній. Для обох сторін висловлені в картині «правди» є відносними, неможливими для «об'єктивного прочитання». Картина не містить жодної «об'єктивної правди», а тільки вивільняє індивідуальні рефлексії – суб'єктивні правди. Людина стала «Богом людини» разом із її слабкостями.

виростала з християнства й була не позаетичним буттям, як істина, а ідеалом, до якого слід прагнути в щоденному житті й недотримання якого є гріхом.

На відміну від російської «правди», постправда, як уже згадувалося раніше, виростає з довгого періоду безпечного життя і в умовах споживацького достатку. Вона є певною мірою втечею від свободи, котра є наслідком набуття суб'єктності й відповідальності. Вона виростає з браку необхідності спиратися на сталі (а отже, трактовані як репресивні) цінності, що захищають нас від гріха або браку раціонального Розуму. У результаті цього люди надають своїй суб'єктності відносного, а ідентичності – плинного характеру, оскільки за відсутності принципів викликів їм здається, що вигідніше жити у світі, позбавленому сильних пунктів відліку, які обмежують їхню свободу й психічно тиснуть на них. Вони вважають, що легше жити у світлі розмитих, відносних цінностей, які ми собі обираємо, ніж у світі твердих правил – наприклад, визначених релігією або почуттям честі. Якщо в Росії говориться про відродження православ'я (але в сильно секуляризованому суспільстві це більше слова), то на Заході частіше дискутують про присмерк християнства. Великі моральні системи на світі майже завжди спиралися на Бога (конфуціанство є рідкісним винятком). Так було і далі є у Європі. «Соціалістична моральність» на практиці виявилася фікцією, а в Польщі незалежна етика Тадеуша Котарбінського – попри її цікавий інтелектуальний вимір – не вийшла поза межі зацікавлення інтелектуалів, не здобула жодного практичного значення. У багатьох суспільствах секуляризованої частини сьогоденної Європи не існує жодної цілісної, загальноприйнятої й інтеріоризованої концепції моральності, яка б, з одного боку, виходила поза християнство, а з іншого – мала сильне культурне опертя. Принципи, котрих дотримуються, найчастіше історично виростають із християнства, але це моральність, яка не апелює до сакруму, а отже позбавлена позапprawових санкцій, моральність, яка дає можливість вибору, а тому часто трактується досить поверхово. Моральність має дедалі більшою мірою релятивістський характер, є набором принципів, що визначаються індивідуально (або спираються на змінні кодекси права). «Got ist tod» («Бог помер») – ствердив Ніцше, а Достоєвський у «Братах Карамазових» устами Івана Карамазова прорік: «Якщо Бога нема, усе дозволено».

Занепад однозначних «правд» комунізму (сталінізму) й нацизму (гітлеризму) визволив людей від обов'язкових ідеологій (правд), але в протесті проти них також будував пізніші амбівалентції, неприхильність до однозначних правд, що в результаті сприяло формуванню релятивістських позицій. З'явився плюралізм правд. Свобода почала означати можливість вибору між ними. Відстань між різними правдами дорівнює відстані між кнопками телевізійного пульта, а відрізняються вони не тільки оцінкою фактів, але й самим їх існуванням. Чи не найвідомішим прикладом постправди, що експлуатується у по-

льських ЗМІ (хоч і не всіх спрямувань), є виступ міністр здоров'я Еви Копач у польському парламенті 29 квітня 2010 р., що стосувався надзвичайно важливої й животрепетної для поляків смоленської катастрофи і старанності у фіксації знайдених тоді останків¹⁸. У стенограмі з засідання Сейму деякі слова міністр були змінені (виникла невідповідність оригінальному виступу)¹⁹, а в численних пізніших згадках у ЗМІ про цей виступ мали місце численні й різноманітні відхилення від тексту промови. Можна припускати, що в цьому випадку посилення емоцій було і є настільки великим, що постправа має тут багат шаровий характер, має додаткові психологічні контексти, а не лише є однозначним цілеспрямованим обманом. Психологічні виміри постправи, що виростають із дедалі глибшої складності сучасного світу, дедалі більш насиченого емоціями (де інформація розходиться блискавично) і поширюваними ЗМІ конфліктами – це окрема тема, що виходить поза наведені тут міркування.

Ми уникаємо пошуку істини, боротьби за неї – що характеризувало європейську думку упродовж сотень, а навіть тисяч років, занурені в масову, споживацьку культуру, постмодерний релятивізм, інформаційний хаос, візуальний інфантилізм, дистанціюючись від Бога, честі, нерідко раціонального мислення, а навіть розуму. Зі ЗМІ ми вибираємо правду, яка відповідає нашим переконанням, або дивимось на різні правди стримано і з нехиттю, визнаючи, що ми не у стані здійснити вибір (а навіть не бажаючи того і применшуючи значення суперечності). Дискусія у Сеймі 16 грудня 2016 р., викликана блокадою трибуни опозицією, більше поділила еліти, які брали участь у цих подіях, ніж суспільство. «Канцелярія Сейму – подає «Газета Виборча» – опублікувала на Твіттері висловлювання керівника Маршалковської охорони стосовно подій під час п'ятничного засідання. «Не було жодного наказу стосовно блокування доступу депутатів опозиції до Колонної зали, в якій продовжено засідання Сейму,» – на думку Аркадіуша Кошальке. Інакше ситуація виглядала в очах присутніх на місці події депутатів і репортерів»²⁰. Плебеїзовані еліти борються за владу і гроші – задля влади і грошей. Дедалі більш емоційного виміру набуває боротьба між традицією та новим, сучасним (а по суті речей, постмодерним) світом. Брюссельські лідери ЄС і деяких держав Європи проголошують гасло «більше Європи», маючи на увазі не ті її елементи, які визначали європейськість упро-

¹⁸ Minister Ewa Kopacz i zmienione stenogramy. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xpYjVEyhjA> (дата звернення: 1.04.2017).

¹⁹ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Kadencja VI. Sprawozdanie Stenograficzne z 65 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 29 kwietnia 2010 r. (drugi dzień obrad). S. 140. URL: [http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInterf6.nsf/0/D43880E41EBF5310C12577150009FFD/\\$file/65_b_ksi-azka.pdf](http://orka2.sejm.gov.pl/StenoInterf6.nsf/0/D43880E41EBF5310C12577150009FFD/$file/65_b_ksi-azka.pdf) (дата звернення: 1.04.2017).

²⁰ Post-prawda szefa Straży Marszałkowskiej? «Nie było polecenia blokowania dostępu opozycji do Sali Kolumnowej». Gazeta Wyborcza. 21.02.2016. URL: <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/7,114883,21156487,post-prawda-szefa-strazy-marszalkowskiej-nie-bylo-polecenia.html> (дата звернення: 15.04.2017).

довж понад півтора тисячоліття (християнство, сім'ю, плюралізм культур, держав із їхньою повною правовою суб'єктністю, в останні сторіччя – націй), а ті, які мають творити Європу нову, відмінну від дотеперішньої, інколи з рисами, що «старій Європі» суперечать. Можливо, їхнє бачення є цікавим, але, безперечно, гасло «більше Європи» є типовою постправдою, словесною маніпуляцією в ім'я – як напевно вважають ті, хто ним послуговується – високих ідей. Відбувається ідеологізація термінів або маніпуляція ними. Циган стає ромом, негр – афроамериканцем (в США), жид – євреєм (в СРСР), гомосексуаліст – геєм. Це стосується таких термінів, як мізогін, фашист (цим терміном окреслюють дедалі більше ідейних чи політичних опонентів без зв'язку з його дотеперішнім змістовими наповненням), антисеміт, расист, ісламофоб, націоналіст (не відрізняючи патріотизму від націоналізму, а для деякого націоналізм дорівнює фашизму)²¹. Маємо справу з маніпуляцією значеннями слів, інколи вивертанням їхніх значень.

Постправа є проголошенням своєї правди, що відповідає переконанням, способу бачення світу й власним інтересам, ідеям, у які вірить людина незалежно від дійсності, «об'єктивного» стану, який «віджив» у постмодерному суспільстві. Дедалі більше вона нагадує російське почуття правди, «правду суб'єктивну», набуваючи виразного психологічного виміру (контексту). Адже вона є відповіддю на політичну потребу (як часто бувало/буває в Росії). Постправа проявляє різні ступені відходу від того, що ми традиційно називаємо (називали) правдою. Також різними є ступені усвідомлення власного відходу від правди. Ми входимо у світ емоцій (особливо політичних) так далеко, дотеперішні категорії раціонального (логічного) мислення навколо нас так сильно розхитані, що іноді ми вже й не помічаємо того, що перебуваємо у сфері інфантилізованих, нераціональних і вигаданих оцінок і фактів. Цьому сприяють світ ЗМІ і реклам, що нерідко свідомо спотворюють дійсність. Міхал Кляйбер пише про фальшиві повідомлення, що поширюються в ЗМІ:

Попри те, що їхню злостивість і неправдоподібність, як здається багатьом із нас, легко помітити, справа є дуже серйозною – на Фейсбуці 20 найпопулярніших фальшивих повідомлень заробило в останні місяці набагато більше кліків, ніж 20 найпопулярніших правдивих повідомлень! І частина користувачів Інтернету напевно в ці вимисли вірить. Тож не дивно, що у Брюсселі постав колектив під назвою «East Stratcom», завданням якого є відслідковувати ширення епідемії інтернетних фальшивок. Слово «east» у назві не випадкове, оскільки з поміж ідентифікованих із самого початку понад 2,5 тис. вигаданих

²¹ Про маніпуляцію мовою в Третьюму Райху цікаво пише В. Клемперер: Klemperer V. LTI: Notatnik filologa / tłum. J. Zychowicz. Kraków–Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1983. 327 s. Подекуди, попри відмінність устрою, можна дошукуватися аналогій.

повідомлень більшість походила з Росії. (...) Наведемо приклад одного грузинського студента інформатики, який перед американськими виборами заснував портал, що очорняв Гіллари Клінтон. Невелике зацікавлення злостивими вигадками спонукало творця порталу змінити свою стратегію. Грузин, залишаючись при своїх політичних поглядах, почав публікувати позитивні, хоч і вигадані історії про Трампа. Ця стратегія виявилася значно ефективнішою, принісши плоди у вигляді численних рекламних пропозицій і наresitі прибуткової пропозиції купівлі порталу. Відповідаючи на питання ЗМІ, автор цього шахрайства, що намагався уникнути кримінальної відповідальності, заявив, що просто займається інфотейнментом (інформаційними розвагами) і ніколи не вважав, що хтось сприйме ці жарти серйозно. Подібних подій є сьогодні ціла маса і ніхто не знає, як над цим запанувати»²².

Описуваним тут явищем сприяють також радикальне зниження якості навчання на всіх рівнях, як наслідок проведених реформ і омасовлення шкільної, а в результаті також університетської освіти. Часта відсутність історичних, культурних знань – навіть на початковому рівні – серед молодого покоління політиків, а особливо журналістів, шокує, набуваючи іноді виміру, гідного сатиричної програми (дарую собі приклади) і, що найважливіше, створює атмосферу, що сприяє відходу від правди. Постправді сприяють трансформації сучасної сім'ї. Етосне виховання у сім'ї, присутнє хоч би серед інтелігенції (а раніше шляхти) ще пару поколінь тому, сьогодні є величезною рідкістю. «Правдомовність» є словом, яке сьогодні набагато рідше вимовляється – і трактується як автотелічна цінність – ніж раніше.

4. Наслідки появи

Постправа супроводжує інтереси, ідеології або/і незнання. Вона іноді стає елементом інформаційного шуму, що дезінформує людей, а навіть викликає в них нехтї до політики й громадської активності – особливо в нижчих суспільних прошарках, котрі боротьбу за ідею, владу або гроші не трактують як такі, що стосуються їх на щодень і безпосередньо. Тоді вона поглиблює почуття безсилля, ізоляції від реалій. Деякі середовища ідеологізуються в боротьбі за свою правду/постправду, інші втікають від світу інформації як свободи вибору зманіпульованих фактів²³.

Ідеологізація суспільної свідомості, поширення й інтеріоризація постправд фрагментаризує суспільство, адже ділить його на прихильників окремих ідей

²² Kleiber M. Sceptycyzm jest dziś w cenie. *Rzeczpospolita*. 15.04.2017. S. A11.

²³ Постправа, що очевидно, не фігурує виключно у світі політики. Як відзначає Артур Барткевич, «у Китаї – як виникає з аналізу тамтешньої фірми “Тенсет” – з-поміж десяти до цього часу найпопулярніших “постправдивих” історій у 2017 році аж вісім стосувалося харчування». Bartkiewicz A. Post albo prawda. *Rzeczpospolita. Plus Minus*. 11.06.2017. S. 10.

і постправд на основі сильно емоційного принципу. Окремі середовища вона замикає в рамках ЗМІ, котрі проголошують виключно ті погляди, які їм відповідають, що колись у такому масштабі було неможливо або принаймні малоімовірно. Це, як зазначає публіцист, «із частом веде до своєрідного розпаду світу, в якому кожен живе у своїй бульбашці, серед “своїх” повідомлень, продуктів і знайомих. Дедалі складніше порозумітися»²⁴. Мірослав Шредер пише:

Ми інколи розриваємо стосунки з людьми, які перейшли «на інший бік», а самі поглинаємо чергові порції інформації, яка підтверджує нашу точку зору. Таким чином ми підсилюємо емоціями досить поширене когнітивне упередження, відоме як підтверджувальне упередження. Воно полягає у пошуку й обробці тільки тієї інформації, яка підтверджує наші попередні погляди, з одночасним відкиданням або применшенням значення спостережень, які їм суперечать»²⁵.

Водночас півправди полегшують індивідам або групам реалізацію їхніх інтересів без рефлексії над можливостями виживання всього суспільства в ситуації реалізації таких партикулярних цінностей/інтересів. Поняття спільного блага відмирає.

Стефан Кіселевський ще до війни писав про ідейний терор, наслідками якого, на його думку, були:

1) ригоризм та ідейна нетолерантність; 2) нехоть до вільної, критичної думки і взагалі до сталого мислення; 3) зневага до відмінних позицій і дискваліфікація їх або як застарілих і невідповідних «духові часу», або взагалі як таких, що є результатом легковірності й глупоти. Мислячий прихильник ідейного тероризму думає лише раз. Коли він один раз дійшов висновку, що такий чи інший «ключ» є правдивим, тоді він замикає голову на чотири замки: адже йому вже не потрібно мислити, у нього є свій ключ, яким він молотить опонентів по голові, й жодні сумніви вже його не мучать»²⁶.

Людей, які мислять самостійно, не піддаються тиску позаінтелектуальних емоцій і партійному мисленню, дедалі частіше називають «симетристами» і змушують прийняти той або інший бік (що свідчить про силу конфлікту, його дихотомічний характер, а водночас патологізацію суспільного життя). Протилежну сторону применшують і морально дискредитують лише через те, що

²⁴ Herman M. Internet zaczyna zjadać własny ogon. *Gazeta Polska Codziennie*. 6.04.2017. URL: <http://gpcodziennie.pl/62700-internetzaczynazjadacwlasnyogon.html> (дата звернення: 15.04.2017).

²⁵ Szreder M. Umysł w epoce postprawdy. *Tygodnik Powszechny*. 9 IV 2017. S. 59.

²⁶ Kisielewski S. Terroryzm ideowy. *Bunt Młodych*. 25.02.1936. URL: <http://retropress.pl/bunt-młodych/terroryzm-ideowy/> (дата звернення: 15.05.2017).

вона не є з «нашого, єдино слухного» боку, вживаючи оціночних формулювань, які виключають із політичної (культурної, національної) спільноти²⁷. Ідейному тероризму сприяє політкоректність як ідея відходу від правди в ім'я окреслених (цінованих деякими середовищами) цінностей. Політкоректність, що є специфічною цензурою епохи постмодерного світу, спирається на минуці ідейні (культурні) моди, які часто мають моральний вимір і з яких повинні виникати – на думку їхніх прихильників – світоглядні позиції. Ідейним війнам сприяє нищення авторитетів в ім'я їхньої «деконструкції і відбронзовлення» у мас-медіа, що має свідчити про свободу і неподатливість на культурний тиск, що обмежує нашу свободу вираження. Нищення авторитетів іде в парі з нищенням цінностей, які за ними стоять, а в результаті – моральним розхитуванням. Дійсність стає дедалі більш плинною, недоокресленою, неструктурованою, у цій ситуації постправа є водночас проявом і результатом цих процесів (виниклих соціальних явищ).

Постправа є водночас причиною й наслідком відходу від раціональності. Її супроводжує легкість змінювання позицій, руйнування інтелектуального виміру значної частини культури, яку називають високою. Поширення постправд нищить демократію як прозору систему суспільних виборів, що спирається на можливість розпізнавання дійсності сучасного світу. Воно схиляє еліти, що володіють засобами масової інформації, маніпулювати великими соціальними групами в своїх інтересах. Також полегшує виникнення теорій заговору, поширення пліток у світі, який сприймається як дедалі менш раціональний, непередбачуваний і такий, що обмежує наші можливості впливу на нього. Традиційні соціальні структури (зв'язки) нищить турбокапіталізм, орієнтуючи індивідів однозначно на користь, відбираючи в них цінності, що виходять за рамки економічних меркантилізмів.

Постправа можна знайти у виступах представників чи не всіх політичних сил, хоч і з різним ступенем прояву. Їх творять передовсім політичні й культурні еліти, журналісти, люди науки, нерідко інтелектуали. Брехня вже не таврується так, як колись, ми звикаємо до неї. Постправа до певної міри анігілює брехню в її колишньому класичному розумінні, тим самим провини й покарання, послаблює соціальні зв'язки, має характер якоюсь мірою нігілістичний, аморальний. Ми не пануємо інтелектуально й емоційно над різномірністю, хаосом цього світу. Постправа є проявом відходів від правди, яких ми в огроми інформаційного хаосу не в стані розпізнати, проаналізувати, підтвердити чи

²⁷ М. Пілка пише: «Ми живемо в часах, коли публічну дискусію замінила пропаганда. Не конфронтація аргументів, а будовання “нарративу” є змістом сучасного громадського життя. Факти мають другорядне значення, рахуються емоції, творення іміджу, експлуатація страху й надії або поділ суспільства на своїх і чужих». Див. Piłka M. PiS z Balcerowiczem. *Rzeczpospolita*. 1.08.2017. S. A10.

спростувати. Пошук правди надавав нашому існуванню інтелектуального, рефлексійного виміру: в науці – аналітичного, в думці – філософського, у релігії – теологічного. Постправа нищить, нівелює ці виміри, часто перетворює їх на безрефлексійні емоції. Вона є свідченням розумового нехлюйства. Є також наслідком трансформації соціальної комунікації. Можна також вважати, що постправа є якоюсь мірою наслідком масового поширення технологій передачі інформації (інтернет, смартфони, планшети) і паралельно наявним світом ігор, що творить фікційні реальності – є забавою з такими можливостями. Навички, ментальності, які супроводжують ці ігри, інколи переносяться у реальний світ. Виявилось, що нові візуальні технології, які мали зробити нас суспільством знання, набагато частіше потрапляють до рук людям некомпетентним, знервованим і у стані фрустрації, що розряджають своє напруження в мережі Інтернет, внаслідок чого це джерело потенційної інформації перетворилося в абсолютній більшості на збірню півправд і явних неправд. Більшість користувачів цього засобу передачі інформації не хоче або не вміє використати знання, яке там міститься.

Ми є дітьми постсучасності (постмодернізму), що віддає перевагу відносності цінностей цього світу, лівих орієнтацій – що ширять віру в прогрес і зміну задля зміни, дітьми ТБ й інтернету, що занурюють нас у хаос інформації, норм, взірців і обманів в ім'я фінансових інтересів та ідеологій. Такий світ сприяє людям, що мають добру інтелектуальну форму й сильну особистість, а на програтні позиції ставить слабких, безпорадних, нерішучих у прагненні успіху.

Наслідком поширення явища, названого постправдою, є – на рівні сердовищ, які на щодень оперують словом як засобом аналізу – зниження якості інтелектуального виміру описів і аналізів сучасного світу в розмаїтті його проявів: політичних, економічних, культурних, а дедалі частіше також наукових. Політкоректність як комплекс морально обумовлених відступів від правди є прикладом культурного бар'єру, що робить неможливим поставлення ретельного діагнозу, а відтак вирішення проблеми. Прикладом є конфлікт, викликаний наростанням присутності мусульманів у Європі. Політкоректність часто унеможливує ретельний (у тому числі науковий), «холодний», не насичений емоціями аналіз проблеми в публічних дискусіях, що ведуться передовсім у суспільствах (ЗМІ) Західної Європи. Постправа є свідцтвом глибокої кризи західної цивілізації, чинником, який цю кризу поглиблює, а водночас її наслідком. Вона відлучає, на рівні суспільства як цілого, від ретельного, раціонального мислення, а отже й дії, міфологізує світ фактів і соціальних стосунків, заглиблює нас в емоції. Її релятивістський вимір розмиває важливі в європейській культурі категорії виразних дихотомічних поділів на добро і зло, красу й потворність, правду й брехню, свободу й поневолення, право й безправ'я. Цей вимір сприяє тому, що світ стає для нас менш зрозумілим, допускаючи до-

вільність виборів без їх моральних референцій – а ми послаблюємо свою суб'єктність в ім'я не тільки непротивлення нав'язуванню ідеям (відходу від правди), але й навіть їх активного схвалення. Наростання постправди разом з багатьма іншими негативними явищами, що її супроводжують, може у крайньому випадку з часом вести до остаточного руйнування наявних структур, світу цінностей. Воно може також у ситуації значної сили цих явищ викликати захисну реакцію – різке «відхилення маятника в протилежний бік», тим разом появу чинників, що ведуть до реінтеграції суспільства в її крайньому вияві. Дещо інакше кажучи, чим глибшими будуть процеси соціальної дезінтеграції, що мають «переформулювати» наявні суспільства, бажані вирішення згідно з візіями еліт цього світу – а такі «прекрасні» візії, що не беруть до уваги суспільних реалій, траплялися в останні століття принаймні двічі з фатальними наслідками для Європи – тим сильніша може бути реакція, що веде до занадто сильного перехилення в інший бік. Сьогодні ці процеси ініціюються, як правило, згори, якщо використати не до кінця слушну аналогію з часів абсолютної монархії, і небагато мають спільного з демократичними ідеями Європи. Чи за зразком Людовіка IV сьогоднішні брюссельські еліти могли б сказати: «Європа – це ми»?

Підсумовуючи вище наведені міркування, можна ствердити, що причин появи постправди слід шукати не тільки в сучасності, але й у досить віддаленому минулому. Адже маємо тут справу з історично й культурно обумовленим причинно-наслідковим зв'язком: занепадом елітарних, етосних прошарків, які творили вищу культуру, в тому числі зразків поведінки, які популяризують честь і правдомовність, із секуляризацією суспільного життя, у процесі якої десакралізована правда не отримала жодного іншого реального, глибоко інтеріоризованого, сталого опертя (оснащеного позаправними санкціями). У результаті низки політичних, економічних та культурних явищ, у тому числі «бунту мас», молодіжної контркультури 1968 року, розвитку візуальних мас-медіа і турбокапіталізму, правда набула виразно релятивістського виміру, а нова дійсність знайшла своє вираження у концепції, яку окреслюють як постмодерність. Відступи від правди – свідомі або внаслідок незнання чи швидкості передачі інформації – стали дедалі більш поширеними в огромих інформації, у сповненій емоцій боротьбі за глядачів чи за політичну підтримку для партій чи ідейних течій. Ми маємо відчуття життя у світі хаосу: інформації, цінностей і культурних зразків. Наслідком цього є ослаблення категорій раціонального мислення, культури дискусії, інтелектуального виміру вищої культури, політично-культурна фрагментаризація суспільства. Ослаблення суб'єктності індивідів і соціальних зв'язків і формування плинних ідентичностей поглиблюють кризу західної цивілізації. Постправда є лише одним із багатьох елементів цього процесу.

Частина II.

Українці

Українці серед націй Центрально-Східної Європи (чинники націєтворчих процесів)

Модерні нації виникали у сучасній Європі в ситуації розпаду колишніх спільнот, що характеризували феодальний, становий світ. У світі капіталізму, підданому процесам індустріалізації, поширення грамотності й урбанізації, в умовах зростання соціальної мобільності, відкриття сільських громад і масового переселення селян до міст виникла необхідність будівництва нових типів спільнот, які б об'єднували анонімні маси в оперті на широко взятую культуру. Не слід, однак, вважати, що постання націй було історичною необхідністю, хоча їх виникнення, беручи до уваги тодішні суспільно-культурні, а також економічні реалії, було цілком правдоподібним. Реальну конкуренцію для них становили хоча б класові спільноти, а радянськість була їхнім проявом, ідеологізованим на рівні держави.

Відповідь на загальне питання: «чому виникали нації?» не є відповіддю на питання: «чому постала конкретна нація у визначених кордонах?» Інакше кажучи: одна справа – це питання можливості сформування нації взагалі, а зовсім інша – можливість виникнення на даній території конкретних націй, їхньої кількості й меж заселення, які складно передбачити заздалегідь. А отже, якщо сформулювати ще трохи інакше: одна справа – це можливість виникнення націєтворчого процесу, а зовсім інша – можливі напрямки розвитку цього процесу або процесів. Наприклад, білоруси мали в новітній історії відносно малі шанси сформуватися як нація, але при тому також різні можливості спрямування цього процесу в разі, якби він розпочався. Шанси українців були більшими. Історія не лише не проголошує необхідності постання націй (хоч і стверджує високу правдоподібність їх виникнення в певних умовах), але тим більш не з'ясовує, які нації «мусять» виникнути і в оперті на які визначники (етнічні, історичні...). Спираючись на етнічну окремішність, деякі нації народжувалися, а інші етноси розчинялися у ширших спільнотах. Ані історія, ані природа не будують тут законів, які мали б абсолютну силу, а також – у національному контексті – моральних вирішень. Вирішують люди – або своєю силою (в тому числі мілітарною), або своєю кількістю (в демократичних розв'язаннях).

Можемо виділити три різні групи чинників, які визначають націєтворчі процеси. Перший обумовлює можливість виникнення націєтворчого процесу, але не окреслює його напрямку. Цим чинником є рівень цивілізаційного розвитку країни, а отже, комунікаційні можливості у широкому розумінні, рівень грамотності, а також урбанізації, інтенсивність соціальної мобільності (горизонтальної й вертикальної), рівень економічного розвитку (заможності), форма

соціальної структури (можливість відносно швидкого сформування еліт). Наявність власних культурних еліт (тобто таких, що послуговуються літературною мовою даної етнічної збірноти), які існували упродовж поколінь, в епоху поширення культурної ідеї нації в Центральній-Східній Європі однозначно спрямовувало процес перетворення етнічної спільноти у націю в оперті на культуру цих еліт. XIX сторіччя було періодом формування європейських спільнот як націй, а не денаціоналізації їхніх цілком освічених еліт. А отже, між Німеччиною і Росією збереглися як польські еліти, так і угорські – незважаючи на втрату своїх держав, – хоч сфери їхнього національного впливу й були великою мірою обмежені етнічно, а отже, й територіально. Частково в результаті дії іншого механізму творилися еліти дотогочасних етнічних плебейських громад. Деяким із них вдалося витворити свої еліти і сформувати їх у національному ключі, інші ж підкорилися елітам, що домінували (панували) в культурному аспекті; націєтворчий процес інших було немовби «заморожено»¹. Ці процеси проходили на межі обговорюваних тут груп (першої та другої) націєтворчих чинників.

Друга їхня група окреслює можливості виокремлення даної спільноти (часто з іншої – ширшої), а отже, впливає на напрямок націєтворчого процесу. Це комплекс культурних рис/чинників, таких як: окрема мова, етнічна культура, традиція (у тому числі свідомість власного історичного виміру, наявність власних героїв, поразок і перемог), а отже, культура в широкому розумінні, яка відрізняє дану збірноту від інших. Ці спільні риси дають ініціаторам націєтворчих процесів шанси накреслити межі майбутньої національної спільноти, їхню національну ідеологізацію, а отже збагатити їх виразним емоційним контекстом. Третя група чинників має державно-політичний, інституційний, устроєвий характер. Державні власті (говоримо тут про Центрально-Східну Європу) інколи сприяли формуванню певних національних рухів, а розвитку інших перешкоджали, перемагали в існуючих конфліктах або злагоджували їх. Устрій сприяв артикуляції окремішностей або уніфікації їхніх різних форм.

У представлених тут роздумах буде здійснено порівняння чотирьох націй Центрально-Східної Європи: українців (як галичан, так і наддніпрянців), біло-

¹ Ю. Хлебовчик послуговується поняттям панівної групи, яка визначається «приналежністю до державної спільноти» (наприклад, «німецькі анклав до 1867 р. на території усієї Габсбурзької монархії, пізніше вже тільки у межах Цислейтанії») та поняттям домінуючої групи, до якої зараховує «збірноти, що належать до спільноти, яка домінує на даній території з огляду на свою економічну, соціальну перевагу, вищий культурно-цивілізаційний рівень і ступінь публічної активності, позиції, які вона має (які узурпувала) та публічно-правові привілеї» (наприклад, поляки у Східній Галичині). Див. Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Katowice : Śląski Instytut Naukowy; Warszawa; Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. S. 33.

русів, словаків та чехів. Інколи я звертатимусь до націєтворчого процесу поляків як прикладу нації, яка відзначається неперервною тяглістю своїх еліт, хоч і перейшла в період бездержавності еволюцію від нації політичної до культурної.

Цивілізаційні обумовлення

Перший тип комплексу обумовлень обговорюваних тут явищ, який тут спрочено названо цивілізаційним, визначив шанси на швидший або повільніший розвиток націєтворчих процесів, однак без однозначного окреслювання, які з-поміж конкурентних етнічних і національних груп здобудуть більшу підтримку. Суттєвим його елементом є відсоток письменності в даній спільноті. Неписьменні загалом не є у стані мислити в категоріях, що виходять за рамки локалізмів і питань з-поза сфери їхнього щоденного досвіду, особливо у категоріях сукупності цінностей, сильно ідеологізованих, поза – до певної міри – сферою, яка окреслює їхній матеріальний статус (класовість у вузькому розумінні) та релігійну приналежність. Найвищий відсоток неписьменних характеризував наддніпрянських українців та білорусів; ненабагато менший – галицьких українців. У дещо ліпшій ситуації були словаки, а в набагато кращій – чехи. Згідно з царським переписом 1897 року, відсоток неписьменних серед українського населення становив у той час 87 %, а серед селян перевищував 90 % (був удвічі вищий, ніж серед місцевих росіян та утричі, ніж серед євреїв)². У тому ж році аж 86,5 % білорусів було неписьменними³. У Галичині ще у 1910 році серед українського населення у віці більше 12 років аж 78 % було неписьменними (серед селян цей показник був ще вищим)⁴. На словацьких землях неписьменні у 1880 році становили 65 % усього населення, а на зламі століть – 50 %⁵. Серед словацького населення ці показники були ще вищими. Виразно відрізнялася від Словаччини Чехія. Лише 4,26 % чехів у віці після 6 років не вміло у 1900 році читати і писати⁶. Чехи були серед перших у Європі, якщо йдеться про розвиток освіти, і мали на початку XX сторіччя навіть дещо менший відсоток неписьменних, ніж німці, які мешкали в Австрії.

Подібна ситуація склалася в літературі. Усі білоруськомовні літературні тексти, видані між поразкою Січневого повстання та 1905 роком, можна зібрати в одному томі не дуже великого обсягу. Аналогічна ситуація була в Наддніпрянській Україні. Після Січневого повстання в Росії існувала практична

² Waldenberg M. *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. S. 135–137.

³ Терешкович П. В. *Етнічная історыя Беларусі XIX – пачатку XX в. в контексте Цэнтральна-Восточнай Еўропы*. Мінск: БГУ, 2004. С. 115.

⁴ Waldenberg M. *Op. cit.* S. 75.

⁵ Špiesz A. *Dzieje Słowacji na drodze do uświadomienia narodowego* / tłum. Michał Birek. Gorlice : MED-INPO Agencja Usługowo-Handlowa, 2002. S. 102.

⁶ Waldenberg M. *Op. cit.* S. 60.

заборона друку видань цими мовами, з певними винятками: у Білорусі вона не охоплювала етнографічних та релігійних праць. Після 1905 року виникли як білоруські, так і українські часописи й видавництва. Їхня кількість і наклади були у стосунку до кількості населення, що вживала ці мови, дуже невеликими, в Україні – навіть символічними. Сергій Скељчик стверджує, що революція 1905 р.

сприяла швидкому піднесенню української преси та книговидавання. Утім, після 1908 року переслідування поновилися. Крім цього, розвитку української преси перешкоджала нечисленність грамотних українців, які могли дозволити собі передплатити газету чи журнал. Газета «Рада» (друкований орган УРДП) була єдиним українським щоденним виданням, яке проіснувало цілих дев'ять років (з 1905 по 1914); вона виходила на гроші видавця Євгена Чикаленка і деяких заможних меценатів. У краці роки «Рада» мала приблизно 4 тисячі передплатників⁷.

Несприятлива в цьому відношенні ситуація панувала також у Словаччині, а значно краща була у Східній Галичині. Як і у випадку письменності, в аспекті періодичних видань чехи радикально відрізнялися від інших націй, що перебували на стадії формування. У 1861 році в Чехії виходило 30 назв чеськомовної преси, у кінці сторіччя – майже 450, а у 1905 році – понад понад 750⁸. Натомість перший білоруський часопис з'явився лише у 1906 році, і до Першої світової війни білоруських видань з'явилося в кількадесят разів менше, ніж у Чехії в одному лише 1905 році. Аналогічна ситуація існувала в Наддніпрянській Україні й Словаччині. Причиною цього були, зокрема, неписьменність і відсутність навчання місцевими мовами (або його обмежений характер).

У Білорусі шкільництво білоруською мовою не існувало до Першої світової війни в жодній формі, а в Україні не було україномовної державної шкільної освіти. Словацькі показники книговидавництва і шкільництва коливалися, були низькими і залежали від політичної кон'юнктури. Мізерною була кількість словацьких учнів або тих, які визнавали словацьку мову рідною.

У 1893–1894 р. на приблизно 50 000 учнів середніх шкіл лише 3 % подали словацьку мову як рідну. На початку XX сторіччя лише 1/6 учнів-словаків ходила до шкіл зі словацькою мовою навчання. Словацьку мову викорінено з майже 1600 початкових шкіл. Із вищих шкіл відраховано всіх студентів, які відкрито признавалися до словацької нації. Недарма головний удар спрямовано проти будь-яких спроб у напрямку витворення словацької інтелігенції⁹.

⁶ Скељчик С. Історія України: становлення модерної нації / авториз. пер. Анастасії Цимбал. Київ: Laurus, 2011. С. 84.

⁷ Waldenberg M. Op. cit. S. 60.

⁸ Heck R., Orzechowski M. Historia Czechosłowacji. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969. S. 260.

Натомість у Східній Галичині на початку ХХ сторіччя існувало – попри відновлювані час від часу конфлікти з поляками – 3000 українських початкових шкіл, 6 державних і 15 приватних гімназій. Десять українських кафедр діяло у Львівському університеті¹⁰. На відміну від Православної Церкви, яка ніколи не підтримувала українського національного руху в Наддніпрянській Україні, Греко-Католицька Церква в Галичині вже у 1848 році виразно підтримала ідею «національного відродження» українців. Від 1848 року в Галичині з'являлися нові україномовні періодичні видання. На початку ХХ сторіччя їх було вже понад сімдесят¹¹. Супроводжували їх різноманітні культурно-освітні, а навіть наукові установи на чолі з заснованою у 1868 р. у Львові «Просвітою». У Чехії ситуація була радикально відмінною, ніж у Білорусі, Україні чи Словаччині: «вже у 1791 році у 2600 школах навчалося 185 000, тобто більше половини дітей шкільного віку. А навчали чеських дітей, – додає Генрик Верещицький, – у тих школах чеською мовою. Чеською також видавали книжки, призначені для інформування селян про сучасне рільниче господарство і тваринництво»¹².

Суттєвим елементом, що впливав на темп націєтворчих процесів, була класово-верстова структура (в тому числі на лінії «село – місто») суспільства, яке проходило процес націєтворення, його мобільність і заможність. У 1897 році 97,7 % населення, охопленого переписом як білоруськомовне, мешкало в сільській місцевості, а у слабо розвинених містах воно становило 17-відсоткову меншість¹³. Міське населення у Білорусі складало у 1796 р. 3,5 % мешканців країни, а у 1913 р. – 11 %¹⁴. У Мінську мешкало у 1909 році майже 100 000 населення, а білорусів було в ньому пропорційно небагато – лише 8,2 %¹⁵, причому білоруською мовою розмовляло переважно населення вбогих передмість (еліти розмовляли російською і польською). Вільно, головний осередок білоруського національного руху від початку ХХ сторіччя, було у 1897 році містом єврейсько-польським (на третьому місці були росіяни), а за даними російського перепису, білоруськомовного населення в ньому було 4,2 %¹⁶. Кадрова база для білоруського руху була дуже бідна – становили її у переважній більшості не-

¹⁰ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. С. 79.

¹¹ Скульчик С. *Op. cit.* С. 90.

¹² Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1986. S. 37.

¹³ Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2000. S. 140.

¹⁴ Гісторыя Беларусі: У 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч і інш.; рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. Мінск : Экаперспектыва, 2005. С. 58, 369.

¹⁵ Шибеко З. В. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития. Минск : Наука и техника, 1985. С. 117.

¹⁶ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie. Warszawa : Przegład Wschodni, 1997. S. 46.

письменні селяни. У не індустріалізованій, напівфеодальній, неможливій країні білоруськомовні люди становили лише 17,1 % (49,7 тис.) широко взятої сукупності робітників поза сільським господарством (домінували євреї – 60%)¹⁷. Справжньої білоруської буржуазії в принципі не існувало, а численність інтелігенції, яка визнавала білоруську мову за рідну, Стівен Л. Гутієр оцінює у 8469 осіб (адміністрація, судочинство, адвокатура, медицина, шкільництво, наука, літератори), вважаючи, що «було б абсолютно неправдоподібно, якби така мізерна кількість білоруських речників, заангажованих у навчання, судочинство, медицину чи управління, могла підтримати вступну фазу національної роботи в масштабі 5,5-мільйонного населення»¹⁸. Однак я вважаю, що цих людей не можна визнати «білоруськими речниками» в розумінні їхнього інтенційного, свідомого ангажування у яку-небудь пробілоруську діяльність. До кінця XIX сторіччя вони залишилися – якщо йдеться про їхню білоруськість – пасивними культурно і національно. Шляхта й аристократія цієї частини Європи була піддана раніше (як правило, добровільно) більшою чи меншою мірою – особливо на рівні національної свідомості, що розумілася тоді політично, а не етнічно, – полонізації (Білорусь, Україна поза русифікованим Лівобережжям), мадяризації (Словаччина)¹⁹ та германізації (Чехія). У своїй масі – а отже, поза індивідами – вона не підтримала білоруського, українського, словацького чи чеського варіанту, ототожнюючи ці народи із сільськими спільнотами й трактуючи можливість стати на їхній бік як соціальну деградацію²⁰. Як горизонтальна, так і вертикальна (процеси соціального просування) мобільність була – за винятком випадку чехів – відносно невеликою, особливо якщо порівняти її з Західною Європою. Тодішні національні рухи спиралися на міщанство, буржуазію, інтелігенцію. Це пояснює клопоти з виникненням білоруського національного руху і його повільний розвиток.

Натомість в українській частині Росії аж 95 % україномовного населення проживало в сільській місцевості, а 87 % було зайнято в сільському господарстві²¹. Більшість селян жила у злиднях, високий природній приріст спричиняв роздрібнення господарств і еміграцію до азіатської частини Росії. Ідентичні горизонти українського селянства Російської імперії окреслювали масова неписьменність і бідність. Сергій Єкельчик стверджує:

¹⁷ Бич М. О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861–1904 гг. Минск : Наука и техника, 1983. С. 29.

¹⁸ Guthier S.L. The Belorussians: National Identification and Assimilation, 1897–1970. Part 1: 1897–1939. Soviet Studies. Vol. 29 (January 1977), no 1. P. 43.

¹⁹ Kováč D. Dejiny Slovenska. Praha : Vyd. NLN, 2007. S. 144–145.

²⁰ Див. Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2000. 301 s., зокрема розділ III.

²¹ Єкельчик С. *Op. cit.* С. 78.

На зламі століть селяни Наддніпрянської України були віддані своїй родині, селу, релігії, церкві, і, можливо, царю в далекому Петербурзі. Вони знали, що відрізняються від росіян, поляків і євреїв, але ще не мали чіткого уявлення про належність до багатомільйонної української нації. Французькі селяни до настання епохи загальної освіти і письменності перебували в такому самому стані. До того, як націоналістична пропаганда досягла села, і навіть після цього, українських селян хвилювало насамперед земельне питання²².

У російській частині України україномовне населення становило у 1897 р. близько 31 % міського населення, а у Києві навіть 22,2 %²³. Найбільше було росіян. Соціальна структура українців нагадувала білоруську, а на терени Східної України, що проходили індустріалізацію, напливали робітники з Росії. Упромисловлення цієї частини українських земель розпочалося пізно, економічний розвиток був нерівномірним, а Правобережжя майже не було охоплене процесами індустріалізації. Робітничий клас, що формувався в останні десятиріччя XIX ст., загалом не сприймався в категоріях національної українськості.

Станом на 1892 рік 80 % усіх робітників у Юзівці [сьогоднішньому Донецьку – Р. Р.] недавно приїхали з Московського регіону; 1897 року з 425 413 заводських робітників в українських губерніях 42 % народилися в інших частинах імперії. На Олександрівському [тепер м. Запоріжжя – Р. Р.] металургійному заводі, найбільшому в Україні, дві третини робітників становили етнічні росіяни²⁴.

Силами, які організовували робітничий клас України після 1905 року, були російські, а не національні українські партії та організації. Становище в Україні було в цьому відношенні аналогічне до того, яке панувало на білоруських землях. Українці (носії української мови) не тільки перебували в меншості в середовищах, розташованих у суспільній ієрархії вище селян, особливо в середовищах освічених і соціально активних, але й у переважній більшості не проявляли волі до діяльності на благо національної українськості, виразно сепаратистичної щодо російськості (руськості), особливо у незалежнісному вимірі.

С. Скецький зазначає, що в Наддніпрянській Україні

[ч]иновництво та інтелігенція складалися переважно з росіян, в торгівлі домінували євреї. Довгий період економічної відсталості і неприхильна політика влади призвели до слабого розвитку українського підприємницького класу. Так

²² Op. cit. С. 78–79.

²³ Waldenberg M. Op. cit. S. 135–137.

²⁴ Скецький С. Op. cit. С. 80.

само невеликою була кількість українських торговців і ремісників, а представники саме цих груп очолили національні відродження в інших східноєвропейських країнах. 1897 року 441 289 жителів українських губерній жили за рахунок вкладення капіталу, нерухомості або торгівлі, а етнічних українців серед них було всього 17,5 %. Українці також становили меншість серед осіб інтелектуальних професій в українських губерніях (всього лише 17 % юристів і 10 % письменників та акторів). Неповнота соціальної структури становила велику перешкоду для національної мобілізації²⁵.

Подібна у деяких відношеннях ситуація існувала в українській частині Галичини, де, однак, швидше, ніж у Наддніпрянській Україні, розвивалася інтелігенція (переважно селянського походження); селянські господарства були роздрібнені, а вираз «галицькі злидні» увійшов у прислів'я. У Львові, головному центрі українського національного відродження, українців було у 1900 році 9,5 %, а більшість становили поляки²⁶. Схоже становище панувало у Словаччині. У цій країні словаки становили серед власників господарств розміром понад 1000 ютарів (себто біля 13,6 га) лише 1,7 % від загальної кількості (угорці – 84,8 %, а німці – 13,8 %). У Братиславі у 1880 році мешкала порівнювана кількість словаків та угорців, натомість у 1890 р. угорців уже було вдвічі більше, а в Кошицях – утричі²⁷. Перед самим вибухом Першої світової війни Братислава була дещо більш ніж 70-тисячним містом, у якому словаків було майже 20% (як і в Кошицях), а через кілька років (у 1920 р.) міське населення Словаччини становило лише 18,5 % усєїї популяції країни²⁸. Лех Косцеляк стверджує, що словаки «не мали свого містотворчого й водночас національного центру навіть на початку ХХ ст.»²⁹. Він також додає, що участь словаків у загальноугорському політичному русі була незначною. «На приблизно 160 тис. державних службовців було лише 3,5 тис. словаків, оскільки лише 3,83 % словацького суспільства мали хоч яку-небудь освіту»³⁰.

Натомість чехи упродовж усього розглянутого періоду значно відрізнялися від словаків, білорусів та українців вищим відсотком міського населення, меншим рівнем неписьменності, більшим упромисловленням і, як наслідок, заможністю. У 70-х роках ХІХ сторіччя більшість населення чеських земель (окрім Моравії) працювала вже поза рільництвом³¹. Між серединою ХІХ сто-

²⁵ Скульчик С. *Op. cit.* С. 80–81.

²⁶ Eberhardt P. *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku.* Warszawa : Obóz, 1994. S. 39.

²⁷ Špiesz A. *Op. cit.* S. 101.

²⁸ Giza A. *Słowacki ruch narodowy w XIX i początkach XX wieku (do 1914 roku).* Szczecin : Wydawnictwo Naukowe US, 2000. S. 105–106.

²⁹ Kościelak L. *Historia Słowacji.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2010. S. 280.

³⁰ *Op. cit.* S. 293.

³¹ Heck R., Orzechowski M. *Op. cit.* S. 231

річчя і роками безпосередньо перед початком Першої світової війни населення Праги зросло зі 125 тис. до 617 тис. мешканців (разом із передмістями). Таким чином, Прага стала – при порівнюваній кількості мешканців Чехії та Білорусі – містом, у шість разів більшим від Мінська, із кількістю «свого» населення, в декілька десятків разів більшою, ніж у майбутній столиці Білорусі. У XIX сторіччі чехи здобувають у до того часу переважно німецькомовному місті перевагу, а у 1910 році німці становлять у Празі вже тільки 6 % мешканців³¹. Чехія стає з часом головним промисловим центром держави Габсбургів, а чехи в останніх десятиріччях монархії великою мірою зазначають свою присутність у нових, модерних промислах.

Можна помітити певну закономірність: чим більший відсоток селян у даному суспільстві і менший міщанства та буржуазії, тим слабші шанси на виникнення потужного національного руху і швидке збудування національної спільноти. У випадку словаків, українців та білорусів маємо справу з суспільствами у більш ніж 90 % селянськими, у переважній більшості неписьменними (найменше неписьменних було серед словаків), позбавленими виразно освічених і в міру численних міщанства й буржуазії (а також національно зорієнтованої шляхти). Це було, як правило, бідне або дуже бідне населення. Чехи відрізнялися на цьому тлі як дуже низьким показником неписьменності, так і набагато вищим відсотком міського населення, а також відносною заможністю. У другій половині XIX – на початку XX сторіччя вони масово переселялися до міст (особливо до Праги), створюючи в них дедалі заможнішу більшість. Успіх національної інтелігенції залежав передовсім від того, чи селяни будуть у стані прийняти проголошену нею національну ідеологію, чи еліти, які формувалися, будуть привабливі для народу, чи вони будуть у стані окреслювати рівень його прагнень – бути для нього пунктом позитивних культурних віднесень. Основною умовою було розкріпачення селян (у Росії у 1861 р., а в Австрії у 1848 р.) і ліквідація неписьменності. Це виключало з процесу націєтворення передовсім українських і білоруських селян у межах Росії й обмежувало значною мірою ці процеси серед українського населення Галичини і – дещо меншою мірою – серед словаків. Більше того, міська база українського, білоруського та словацького руху була дуже вузькою. Із цих трьох етнічних спільнот виділялися відносно нечисленні групи інтелігенції, найчастіше селянського походження, які довго не знаходили підтримки серед місцевого бідного й неосвіченого люду. Інакше було у випадку чехів, чиї національні діячі могли відносно швидко, навіть у масштабі всієї Європи, а тим більше її центрально-східної частини, заапелювати до навченого грамоти люду і численних та заможних міських верств у країні, де відбувалися стрімкі процеси індус-

³¹ Wereszycki H. Op. cit. S. 164.

тріалізації. Навчені грамоти чехи, що масово напливали до міст, конкурували з німецькою буржуазією та міщанством, до певної міри дублюючи їхню верстову структуру, копіюючи їхні культурні, освітні, наукові та економічні інституції. Їм вдалося покликати до життя заможні чеські еліти. Для чеського селянина, який в останніх десятиріччях перед Першою світовою війною переїжджав до Праги, вступ до виразно освіченого середовища нового чеського міщанства був не лише легким (легший мовно і культурно, ніж до німецькомовного середовища), але й привабливим – зважаючи на його значну чисельність і заможність. А отже, чехи зі своєї плебейськості (завдяки якій досягли успіху), яка розумілася як безпосередність, простота, непіддавання панським фанаберіям і мудруванням, зробили чесноту (білоруси частково намагалися це повторити на позанаціональному рівні у радянський період).

Чехи вступили у фазу масового національного руху не лише рано (інші суспільства не пройшли цього етапу до Першої світової війни), але – як звичай стверджується – заіснували як сформована у значній своїй частині нація вже у 70-х рр. XIX ст.³³. У випадку наддніпрянських українців, білорусів та словаків у момент вибуху Першої світової війни існували вузькі верстви місцевої національної інтелігенції, відірвані від загалом класово зорієнтованого люду (особливо білоруського і українського) і позбавлені численної міської кадрової бази. Білорусам не вдалося витворити механізму витворення власних привабливих національних еліт за чеським зразком. Вони були в більших містах відносно нечисленні, значною мірою неписьменні (а вже напевно не білоруською мовою) і, як правило, незаможні. Вони не мали шансів на створення чисельної, багатой білоруськомовної еліти, яка б зосереджувалася – як у чехів – навколо білоруськомовних інституцій. Соціальне просування вони пов'язували зі вступом до російськомовного середовища (набагато рідше – польськомовного). Вони закінчували російськомовні школи, а отже, якщо вже читали, то обирали російські газети. Світ російських і польських панів відпихав класово, але був також привабливим. Наближення до їхньої культури означало соціальне просування. Його білоруського відповідника збудувати не вдалося. Ненабагато кращою була ситуація українців у царській Росії. Щоправда, частина України індустріалізувалася, виникло декілька великих міських осередків, але, подібно до того, як це було в Білорусі, український простолод до Першої світової війни не мав чітко сформованої національної свідомості, а в ході соціального просування найчастіше піддавався впливові російської культури (і мовно русифікувався), розчинявся у морі православної руськості. Кволі процеси модернізації суспільства на території України протягом половини сторіччя перед Першою світовою війною були викликані згори, головним чином росія-

³³ Hroch M. *Male narody Europy. Perspektywa historyczna / tłum. Grażyna Pańko*. Wrocław; Warszawa; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2003. S. 15–18.

нами (у тому числі тими, які походили з русифікованих українських сімей), євреями, частково поляками, а також приїжджими іноземцями. Усе ж, в Україні, на відміну від Білорусі, з'явилася у XIX сторіччі низка постатей – інколи навіть видатних, як Тарас Шевченко, – які були свідомі своєї національної українськості й проголошували це публічно, як усно, так і у своїх творах.

Якщо йдеться про білоруські землі, важливим у цьому процесі було також те, що, на відміну від чеських реалій, білоруси на економічно (цивілізаційно) відсталій території не мали шансів на створення власної чисельної буржуазії та дрібного міщанства (середнього класу), адже вони були дуже слабкими і серед росіян та поляків на білоруських землях. Створення таких середовищ у сприятливих цивілізаційних умовах могло б відбутися відносно швидко (що сприяло чехам), на відміну від способу витворення поміщицько-аристократичних, шляхетсько-інтелігентських еліт (а такі домінували на білоруських землях), що вимагало цілих поколінь і сприятливих умов, яких білоруси не мали. Шляхетські еліти у Центрально-Східній Європі германізувалися, полонізувалися, мадяризувалися або русифікувалися і ніколи у своїй масі не стали на бік – використовуючи формулювання М. Гроха – малих європейських націй. Їх помноження було неможливим упродовж кількох десятків років.

Рівень національного усвідомлення польського, а тим більш російського простолуду тривалий час не відрізнявся від того, який характеризував селян їхніх слов'янських сусідів. Поляки були в іншій ситуації з огляду на свої шляхетсько-інтелігентські еліти і тому сприймалися як чітко сформована нація, незважаючи на те, що формування національної свідомості польських селян відбулося кількома десятками років пізніше, ніж у чехів. Відмінності у рівнях «цивілізаційного» розвитку частин польського суспільства, поділених між трьома державами, до певної міри ілюстрували (символізували) існуючі «цивілізаційні» поділи в цій частині Європи. Неписьменних було під владою Росії (у Царстві Польському в 1897 р.) – 59 %, у Галичині в 1910 р. – 40,8 % (у її східній частині більше, ніж у західній), а під Прусією у 1911 р. – лише 5 % (а отже, на рівні Чехії) [14; с. 228–230]³⁴. Таким чином, Конгресова Польща мала на етнічно польських землях найнижчий показник писемності, хоч і вищий, ніж у білорусів та наддніпрянських українців. Їхній рівень розвитку визначала «цивілізаційно» відстала Росія. Трохи краще було в Галичині та підпорядкованій угорцям Словаччині, а найкраще, без сумніву, в Чехії та на території, анексованій Прусією. Підсумовуючи: чим ближче до Москви, тим гіршою була цивілізаційна інфраструктура, чим ближче до Відня та Берліна, тим вона була кращою. Методи будівництва національної ідентичності та спільнотності були

³⁴ Статистика Царства охоплює населення від 10 років, галицька – від 11 років. Під владою Прусії: у Тешинській Сілезії дані за 1910 р. – від 10 років, натомість дані для Великого Князівства Познанського і Східного Помор'я стосуються молодят із 1910 р. (Верхня Сілезія – 99% письменних).

до певної міри аналогічними у Празі та в Познані, хоч національна політика Пруссії не була, особливо від часів «культуркампфу», настільки ліберальна, як в Австрії. Обидві держави були все-таки – незважаючи на схильність до примусової асиміляції поляків прусами – державами права, на відміну від Росії (особливо в період між Січневим повстанням і 1905 роком). Подібно до того, як це було в Чехії, поляки, які економічно конкурували з німцями, поволі знову здобували раніше германізовані території (хоч причини цього процесу були складними).

Культурні обумовлення

Переходячи до другої групи чинників/обумовлень, слід підкреслити, що суттєвою у процесі виділення нової нації з дотогочасної – часто політично-державної – більшості була величина культурних дистанцій між нацією, яка формувалася, і культурою домінуючої/панівної нації, у тому числі передовсім дотогочасних еліт. У Центрально-Східній Європі після падіння Угорщини і її поглинення Австрією, а потім після поділу Речі Посполитої нації формувалися, спираючись на мовно-етнічні окремішності³⁵. А отже, надзвичайно важливим чинником, який створював шанси на протиставлення домінуючій культурі еліт, була мова. Дуже виразні відмінності між чеською й німецькою та між словацькою й угорською мовами ускладнювали процеси відповідно германізації й мадяризації та визначали дуже чітку культурну межу між двома конкурентними спільнотами, які хотіли перетягнути простолюд на свій бік. Такого мовного бар'єру не існувало, з одного боку, між білорусами й українцями, а з другого – між поляками й росіянами. У XIX сторіччі досить поширеним було переконання в тому, що білоруські діалекти є перехідними між польською та російською мовами або навіть входять до складу польської або російської мов. Селяни вважали їх мовою простою, не гідною друку. Дещо схоже трактувалася українська мова, особливо в Наддніпрянській Україні. Тож українські й білоруські селяни у процесі соціального просування, тобто найчастіше в ситуації переселення до міст, перехід із рідної мови на польську (раніше) чи російську (пізніше) нерідко вважали явищем природнім, не тільки не усвідомлюючи його національного виміру, але й навіть не розуміючи цілком того, що змінюють мову (тим більше, що з часом витворилися мовні суміші: трасянка в Білорусі та суржик в Україні).

Важливе було також те, чи творена національна спільнота могла відкликатися до елітарної культури і державних структур, які вона колись мала (як це було у випадку чехів), ачи таких можливостей у принципі не існувало (як це

35 Про причини такої ситуації див. Radzik R. Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej. *Kultura i Społeczeństwo*. 1993. Nr 4. S. 17–34.

було у випадку словаків, незалежно від їхнього спорадичного апелювання до Великоморавської держави). Залишки колишніх державних структур існували в Чехії аж до XIX сторіччя, що полегшило процеси національного відродження та формування національної історичної свідомості. У випадку Білорусі Велике Князівство Литовське, як правило, пов'язували з литовцями, хоч у ньому й переважала білоруська культура. Свідомість білоруського виміру колишньої спільної з литовцями держави була слабкою серед білоруських еліт XIX сторіччя, та й у XX сторіччі цей вимір не перейшов у чітко екстеріоризоване знання на рівні мас білоруського суспільства, хоч діячі білоруського національного руху апелювали до нього і перед Першою світовою війною, і вже після постання незалежної Білорусі. У дещо легшій ситуації були українці, які відкликалися у процесі будування української історичної свідомості до Козаччини і Гетьманщини – структур, які все-таки передбачали більше автономію, ніж повну, стабільну впродовж довшого періоду часу незалежність. Тож і в цьому випадку в найкращій ситуації були чехи.

Водночас виявилось, що у випадку наддніпрянських українців та білорусів проявилися обумовлення, яких не виникло в інших суспільствах. Це був чинник, що негативно впливав на можливість виникнення нації як окремої спільноти. Як білорусам, так і українцям, приєднаним до Росії, у 1839 році накинута православ'я у російській версії, яка не тільки містила відмінні від західних механізми суспільного розвитку, але й передбачала ототожнення східнослов'янського православ'я з руськістю як паранаціональною спільнотою, що охоплювала «три племена одного руського народу – великоросів, малоросів і білорусів». Російські історики, прагнучи довести існування одного східнослов'янського народу, почали апелювати до таких понять, як «давньоруський народ» і «єдиний руський народ». Цю концепцію, проголошувану як державною, так і церковною владою, досить широко прийняли різні верстви східнослов'янських православних спільнот (а отже, за винятком галицьких українців). Мислення у категоріях руської спільноти – яка радше не мала аналогій на Заході – послаблювало можливості розвитку особливо українського та білоруського націєтворчих процесів (але також набуття виразно сформованої національної ідентичності західноєвропейського типу народними масами російського суспільства). Більше того, включення українців (і білорусів) до російського культурного ареалу (званого теж часом руською – або російською – цивілізацією) спричинило низку суттєвих культурних відмінностей, механізмів функціонування суспільств, наслідком чого було формування візії України як Малоросії (згідно з якою українці/малороси є регіональним різновидом росіян), а Білорусі – як Північно-Західного краю, населеного західнорусами. Цей тип спільноти, відмінний від нації, характерної для суспільств латинської Єв-

ропи, спрямовував своїх членів більш класово, що, своєю чергою, гальмувало націєтворчі процеси³⁶.

Наслідком близькості обох культур – російської та української, які апелювали до спільного коріння Київської Русі, православ'я та мовної близькості, було їхнє накладання одна на одну та взаємне збагачення у XVIII сторіччі, а згодом досить одностороннє прийняття українцями російськості, нав'язування її – у тому числі також силою – царськими властями. «Проте багато українців відкидають висновок про примусовість цього процесу. Адже використання російської мови свідчило про культурну близькість, про природне набуття цієї мовою ролі *lingua franca*, а також про привабливість імперської культури, – не меншою мірою, ніж про штучний адміністративний тиск»³⁷. Багато видатних постатей російської культури виводилося з українського середовища, поєднуючи свою етнічну українськість із мовною російськістю – зрештою, по-різному це обґрунтовуючи. Класичним прикладом цих зв'язків є Микола Гоголь, свідомий свого українського (як він писав: «хохлацького», малоросійського) коріння. Як стверджує Ендрю Вілсон,

Багато тодішніх українських письменників і далі розглядали Україну та Росію як регіональні спільноти в рамках двокультурної держави і погоджувалися з тим, що це передбачає якусь спільність ідентичностей. Погляд, що

³⁶ Таким чином, у Центрально-Східній Європі склалася ситуація, в якій на стику східного і західного слов'янства зустрічаються/зіштовхуються два культурні ареали: православний і латинський, що зміцнило зі східного боку (меншою мірою із західного) значення релігійного чинника коштом мовного як суспільного і національного (культурного визначника). Як наслідок, на територіях, у панівній більшості православних (Білорусь, Україна), аж до Першої світової війни православ'я визначало для «понадплебейських» середовищ однозначно русифікаційний напрям мовної й культурної асиміляції, частково послаблений внаслідок визначення Леніном меж цих радянських республік. У Білорусі кільканадцятипроцентна римо-католицька спільнота була занадто слабкою, аби, обираючи білоруську орієнтацію, протиставити себе імперській політиці, проте саме з цього середовища, яке в більшості полонізувалося свідомісно, походила більшість білоруських національних діячів дореволюційного періоду. Цікава ситуація склалася в цьому відношенні у Галичині. Первісним чинником відмежування українців від поляків було віросповідання (греко-католицьке). На момент виникнення «Руської Трійці» у Львові у 30-х роках XIX ст. львівська уніатська інтелігенція розмовляла виключно польською. Однак із часом, формуючись національно в оперті на конфесійний визначник – відкликаючись до простоліду – вона прийняла українську мову, зміцнюючи свою національну, ідентичнісну окремішність. Волинські українці частково копіювали цей галицький механізм у II Речі Посполитій, зіштовхуючись із польськістю. А отже, по обидва боки кордону (російський або радянський з одного боку і австрійський, а згодом польський із іншого) первісним чинником виникнення модерних ідентичнісних процесів була релігія (дві конфесії), але із західного боку кордону вона спричиняла зміцнення мовного чинника у процесі національного формування, натомість зі східного боку перебіг цього процесу і його ідентичнісні (національні) наслідки були цілком іншими. Так само на сербсько-хорватському стику основним вирізняльно-націєтворчим чинником була не мова, а конфесія.

³⁷ Вілсон Е. Українці: несподівана нація / пер. з англ. О. Гриценко, Н. Гончаренко. Київ: К.І.С., 2004. С. 136.

кожен народ має розмовляти своєю мовою, який став центральним для пізнішого українського (і російського) націоналізму, ще не був загальнопоширеним. Механізми використання мови визначалися соціальним середовищем не менше, ніж етнічним. Наприклад, на погляд Михайла Драгоманова (1841–1895), Росію XIX століття треба розглядати як сукупність однієї держави, двох мов і трьох літератур. Держава була двоетнічною цілістю, натомість дві мови (українська і російська) творили одну спільну «всеросійську» літературу та дві «народні» або ж «національні» літератури – українську та російську»³⁸.

Гоголівські «Мертві душі» належали, на думку Драгоманова, до «всеросійської сфери». Натомість, що цікаво, Микола Костомаров (1817–1885), один із засновників української літератури та історіографії, який визнавав культурну окремішність українців і росіян, вважав водночас, що українська мова повинна бути мовою «хатнього вжитку», а її можливе перетворення на літературну мову як елемент вищої культури повинно мати природний характер, а отже, не має підлягати штучному прискоренню³⁹.

На східнослов'янській території ідентичність, витворена у православному ареалі, досить довгий час домінувала – особливо на рівні простолюду як так зване «побутове християнство»⁴⁰ – над світським різновидом спільнотності, яким є нація. Дискусійним залишається питання, наскільки це було похідною російської традиції поєднання світської влади з релігійною. Спільна нація («народ») мала виділятися з православної спільнотності й на неї накладатися. Представлені тут категорії мислення, специфічні для руської східнослов'янської спільноти, характеризували у рамках царської імперії українців і білорусів, але вже – що є очевидним – не литовців, які, незважаючи на цивілізаційну затримку, протиставили себе російськості, спираючись на свою релігійну й мовну окремішність та комплекс цінностей, які визначали їхню приналежність до західного культурного ареалу. Чехи і словаки такого типу «спільнотних» проблем не мали. Культурно (мовно) вони принципово відрізнялися від австрійських німців та угорців, а їхня проблема не виникала – як це було у випадку українців та білорусів – із перспективи браку сформованості як нації, замкнутості у специфічній спільнотності, базованій на етнографічно-фольклорній, регіональній своєрідності стосовно центру. Ця проблема полягала в тому, чи, стаючи нацією – бо це не підлягало сумнівам – вони германізуються (або – відповідно – мадяризуються), ачи помістяться у національній чеськості або словацькості. Галицькі українці, попри мовно-культурну близькість до поляків, використовуючи підтримку віденських властей і механізми соціального

³⁸ Op. cit. С. 147.

³⁹ Op. cit. С. 148.

⁴⁰ Див. Pawluczuk W. Ukraina. Polityka i mistyka. Kraków : Nomos, 1998. S. 125–126.

розвитку, які розташували їх із латинського боку Європи, успішно взялися здійснити справу націєтворення у протистоянні з поляками. Цей виразний конфронтаційний вимір, виникненню якого, без сумніву, сприяли заангажовані емоції, майже не заіснував серед білорусів стосовно поляків, а особливо стосовно росіян (у будь-якому разі, він був дуже слабким).

Політичні обумовлення

Третя група чинників, які визначають напрямок і темп націєтворчих процесів, має політичний характер і стосується у цій рефлексії передовсім націй, які виділяються з більших політично-державних, інколи культурних спільнот. Європейські держави в останніх двох сторіччях підтримували деякі національні рухи або їх гальмували. Водночас вони будували свій ліберальний, демократичний або деспотичний, авторитарний устрій – що мало незрідка суттєвий вплив на можливість виникнення таких рухів, навіть без конкретного втручання політичної влади. У початкових фазах розвитку національних рухів, коли вони ще не мають масового характеру, їхня залежність від політики державних властей є дуже великою. Найкраще це було помітно на території Росії, яка була державою деспотичною, що не визнавала українців і білорусів як окремі народи. Вона гальмувала їхній національний розвиток усіма доступними методами, особливо до 1905 року, що значною мірою вплинуло на їхній низький рівень розвитку в момент вибуху Першої світової війни. У результаті їхнім лідерам не вдалось національно активізувати населення під кінець війни такою мірою, щоб вибороти незалежність – що було можливо передовсім у випадку України.

Вплив державної влади на розвиток національного руху помітний був особливо у словацькому випадку. Словацький рух відроджувався в періоди унезалежнення від Угорщини (прикладом чого служать повстанчі виправи проти угорців, ініційовані штурівцями у 1848–1849 роках) завдяки підтримці віденських властей. Словацьке шкільництво обмежувалося у можливостях свого розвитку, газети і національні словацькі інституції закривалися, національних діячів репресовано. Упродовж усього періоду словацького національного відродження, з одного боку, спостерігалось явище посилення або послаблення репресивної політики Будапешта стосовно словацьких національних прагнень, а з іншого – періодично з'являлася підтримка Відня для словаків. Це спричиняло виразні коливання інтенсивності словацького національного руху.

Ліберальна політика Відня уможливила швидкий розвиток чеського національного руху. Від 1848 року австрійські власті підтримували – щоправда, з різним ступенем інтенсивності в різний період – український рух, наслідком чого був не тільки розвиток українського шкільництва (що серед чотирьох узятих до розгляду націй був найбільш розвинений після чеського), але й української преси, культурно-освітніх установ, політичних партій, хоч українське

суспільство характеризувалося набагато нижчими показниками цивілізаційного розвитку, ніж чеське. Великі політичні напруги і революційна діяльність поляків періоду «Весни народів» спонукали австрійську владу, яка протидіяла польській активності, підтримати лояльно налаштованих українців (які тоді називали себе русинами), а отже, єдину на той час організовану силу, яка могла їх репрезентувати – греко-католицьку церкву. Уніатське духовенство, дискриміноване порівняно з римо-католицьким, бажаючи протидіяти помітному обниженню свого престижу, стало провідною силою українського руху. Чільною політичною організацією, виниклою з ініціативи уніатських священників і ними здомінованою, була Головна Руська Рада [24; с. 304]. У виданому невдовзі після її утворення маніфесті вона проголошувала: «Ми Русини Галицькі належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить (...)»⁴¹.

Національна свідомість галицьких українців, хоч і далека від тієї, яка характеризувала чехів, була однозначно вищою від тієї, що була притаманна наддніпрянським українцям. Це стало помітно в останні роки другого десятиріччя ХХ ст., коли галицькі українці висловилися в переважній більшості на підтримку незалежності – воюючи з поляками, на відміну від наддніпрянських українців, які масово підтримали класову ідеологію, а як наслідок – державу більшовиків зі столицею у Москві.

Підсумовуючи, можна ствердити, що у випадку білорусів (а також – хоч дещо меншою мірою – українців царської імперії) слабкість мовного чинника і свідомості колишньої державно-національної окремішності супроводжувалися відсутністю еліт, які б характеризувалися багатопокілінневою тяглістю й визнавалися б національно білоруськими, а при цьому також величезною відсталістю цивілізаційної інфраструктури і браком аж до Першої світової війни будь-якої політичної підтримки для їх національних, не кажучи вже про політичні, прагнень (крім того, був навіть активний спротив Москви стосовно спроб будь-якої емансипації, яка б виходила поза сферу літератури – і в цьому останньому випадку лише після 1905 р.). Можливо, чітка наявність хоча б однієї з трьох груп представлених тут чинників змінила б ситуацію на користь білорусів. Галицькі українці характеризувалися низьким рівнем цивілізаційного розвитку, але завдяки передовсім релігійній окремішності стосовно поляків (греко-католицизм) і підтримці австрійських властей (ліберальній політиці Відня) вони заіснували національно значно більшою мірою, ніж у декілька разів більша і численніша від Галичини підросійська Україна. Чехи були у всіх трьох категоріях (типах чинників) розвитку поза конкуренцією. Їм виразно сприяла історія. Словакам пощастило разом із кінцем Першої світової

⁴¹ Зоря Галицька. 15.05.1848 (№1). С. 1.

війни. У момент її вибуху вони не відрізнялися рівнем розвитку національного руху від білорусів. Як стверджують Р. Гек і М. Ожеховський,

Процес асиміляції спричинив значний прогрес у Східній Словаччині, населення якої неодноразово маніфестувала у XIX і XX ст. свою мадярофільську позицію. Наприкінці XIX ст. у всій Західній Словаччині нараховувалося біля 1000 осіб, котрі відкрито признавалися у приналежності до словацького народу і активно виявляли свою національну свідомість⁴².

Наслідком цього стало те, що у 1918 році у Словаччині визнавали свою словацьку національність у рамках двох професійних груп: лікарів – 12 осіб, а вчителів середніх шкіл – 10 осіб⁴³. Водночас Лявон Барщевський, перекладач, літературознавець і один із чільних білоруських опозиційних політиків національної орієнтації, кілька років тому окреслив сферу дії білоруського національного руху періоду «Нашої ніви» (1906–1915), стверджуючи: «Активних літературно та інтелектуально було якихось сто чоловік. А кореспондентів “Нашої ніви” за ті десять років було кілька тисяч»⁴⁴. Якщо навіть розширимо категорію білоруського національного активіста, то отримаємо величину, максимумно удвічі, утричі більшу. Можна припустити, що кількість національно свідомих білорусів не перевищувала в той період кількох сотень осіб.

* * *

Після Першої світової війни на підставі міжнародних договорів (бо радше не завдяки власним зусиллям) словацькі землі відокремилися від Угорщини і опинилися в межах нової чехословацької держави. Упродовж кількох десятків років зв'язку з чехами словаки повною мірою почали існували як модерна європейська нація. Після виникнення незалежної словацької держави чехи не проявляли схильності до загарбницьких чи репресивних дій щодо словаків, які б серйозно зашкодили їхньому національному розвитку. Українці, зв'язавшись із росіянами й російською культурою в рамках СРСР і прийнявши у містах російську мову (особливо на сході та півдні України), такого рівня національної сформованості не досягнули (поза раніше національно сформованою Галичиною і мешканцями Волині, які набули національну свідомість у період приналежності до II Речі Посполитої під впливом зіткнення з польською культурою і внаслідок перейняття національної ідеології від галицьких українців). А отже, у випадку словаків ключовим виявився політичний чинник, який спершу радикально гальмував розвиток словацької національної спільноти, аж до загрози її зникнення, а згодом створив для неї неочікувано

⁴² Heck R., Orzechowski M. Op. cit. S. 237.

⁴³ Chlebowczyk J. Op. cit. S. 11.

⁴⁴ Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi / przeprowadzili M. Nocuń, A. Brzeziecki. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2007. S. 43.

сприятливі – порівнювано з попередніми реаліями – умови для розвитку.

У другій половині ХХ сторіччя виявилось, що лінія, яка відділяла слабо націоналізовані суспільства від суспільств із виразно сформованою національною ідентичністю – приймаючи західну категорію нації – у принципі накладається в Центрально-Східній Європі на лінію, що відділяла суспільства латинські від православних. Волинь є тут прикладом, що заслуговує на окремий розгляд. Український історик Ярослав Грицак дошукується справжньої причини такого стану речей у писемній відсталості православних східних слов'ян, пізньому виникненні літератури, малій кількості видань і низьких накладках книжок у перерахунку на людину, що спостерігалось до кінця існування царської імперії. Дослідник стверджує, що сфери найбільшої вестернізації на українських землях були водночас сферами найсильнішої націоналізації⁴⁵.

У православних суспільствах східного слов'янства роль еліт у їхньому розвитку була надзвичайно важливою, більш значимою, ніж у латинській Європі, в якій низова активність народу, схильність до самоорганізації були набагато більшими. Наслідки цього мали значення особливо для білоруського суспільства. Білоруси, які до кінця існування царської імперії, не мали добре освічених еліт, підпорядкувалися принаймні від 30-х років минулого сторіччя анаціональним (а нерідко антинаціональним) комуністичним елітам, накинутим Мінську Москвою. Вони не зуміли визволитися від цих еліт до розвалу СРСР, визнаючи їх найчастіше за питомо власні, і вагомі національні наслідки цього помітно до сьогодні. Вони також не сформували у радянських реаліях – це було б дуже складно – дієвих механізмів соціальної інтеграції. На території України ці деструктивні процеси проходили з меншою інтенсивністю. Причиною цього було не тільки виникнення виразної національної спільноти з українськомовними елітами в Західній Україні, але й великий масштаб українського суспільства, усе ще живі історичні традиції української окремішності, яка періодично активізувалася не тільки на рівні еліт, більша упевненість у собі, гордість за свою українськість, почуття повної суб'єктності навіть у період існування СРСР. Із київськими елітами радянська Москва завжди рахувалася більше, ніж із мінськими. У середовищах українських інтелектуалів час від часу оживали українські (україномовні) національні тенденції. Після здобуття незалежності на початку 90-х років у Західній Україні відродилися потужні національні тенденції, значною мірою аналогічні до тих, які характеризували Європу міжвоєнного періоду, тоді як на Заході реалії в цьому відношенні є принципово іншими.

⁴⁵ Hrycak J. Nowa Ukraina. Nowe interpretacje / tłum. Anna Wylęgała, Ola Hnatiuk, Halina Leškiw, Mirosław Sycz, Katarzyna Kotyńska, Izabella Chruślińska, Zofia Iwanowa, Wasyl Chimiak. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2009. S. 208.

Суспільний вимір російського православ'я

Представлена у цій статті проблематика не стосується релігійності росіян (як і білорусів та українців) чи богословського виміру православ'я. Цікавить мене натомість Церква як інститут, який несе цінності й зразки поведінки у світському контексті їх виникнення, що побудовані людьми навколо Бога і – попри відсилання до сакруму – часто відрізняються у католицизмі, протестантизмі й православ'ї. Цікавим є також те, наскільки православ'я формувало відмінні від двох інших конфесій візії суспільного світу, ментальність, структури, соціальні позиції. У другій половині XVII ст. Лівобережна Україна опинилася під впливом російської культури (залежність була взаємною), а у XIX ст. білоруському суспільству й решті українського (за винятком Галичини) була нав'язана російська версія православ'я, що вплинуло на будувannya спільноти, яка окреслюється як «триєдиний руський народ» (*общерусский народ*). Найбільше уваги тут присвячено Росії, оскільки в її історії та культурі криються головні джерела явищ, які виступають також в українському та білоруському суспільствах, що не означає, що там вони були просто скопійовані.

Понад тисячу років тому не можна було припустити, що прийняття християнства з Риму, як це було у випадку Чехії й Польщі, або Візантії, як це зробила Київська Русь, матиме з часом такі значні культурні наслідки й поділить Європу (а особливо слов'янський світ) на два культурні ареали або – як воліють Фелікс Конечний, Семюел Гантінгтон та численні російські дослідники – цивілізації. Більше того, православні території виявилися на тривалий час зайнятими культурно й релігійно відмінними загарбниками зі Сходу: монголо-татарами на значній частині східнослов'янських земель та османами на Балканському півострові. Окрім наявних аналогій, обидва пограниччя Європи, однак, відрізнялися з огляду на своє розташування між світом загарбників та латинською Європою в культурно-релігійному аспекті. Значна частина Балканського півострова від XIV до початку XX ст. була зайнята турками. Православ'я на цій території було піддане постійній конфронтації з ісламом, а Європа була позитивною точкою відліку для християнського населення, що проживало на цих землях. Прийнята з Візантії конфесія стала тим суттєвим елементом, який відрізняв місцеві спільноти від турецьких завойовників, що з часом полегшило їхню політичну й національну емансипацію від османів.

Інакше було на сході континенту. Монголо-татарське іго тривало там коротше, ніж на Балканах. Співпраця Церкви з монголо-татарською владою не викликала необхідності апелювати до християнського Заходу, а жорстока неволя відрізала цю частину слов'янського світу від Європи, будуючи майбутнім росіянам політичну культуру, яка виразно відрізнялася від латинської частини

континенту, тим більше, що русини (московити, росіяни), які спершу становили меншість на території майбутньої держави, у міру поступового просування на схід асимілювали до своєї культури (мови і релігії) маси неіндоевропейського населення. Часткова культурна (мовна) уніфікація етнічно досить неоднорідної Київської Русі (крім слов'янських племен, на цій території проживали балтійські народи [територія сьогodнішньої Білорусі] та передовсім угро-фінські [сьогodнішня Росія], хоча також турецькі [сьогodнішня Україна]) і в політичному аспекті було наслідком прийняття християнства у 988 році. Під впливом прийнятого разом з релігією з території Македонії староцерковнослов'янського письма еволюціонувала також російська мова, з часом виразно відділяючись від української та білоруської, які були піддані цьому впливу набагато меншою мірою. З часом з'явилися виразні й дедалі більші культурні (в тому числі у сфері політичної культури), ментальні та релігійні відмінності в рамках православ'я між орієнталізованим Великим князівством Московським та дедалі більш латинізованими – у рамках Великого князівства Литовського – суспільствами пізнішої України та Білорусі. Поширювана росіянами упродовж століть теза про те, що вони є безпосередніми спадкоємцями Київської Русі – на відміну від окциденталізованих («католичених» і колонізованих) українців та білорусів (особливо їхніх еліт) – є дискусійною хоча б тому, що монголо-татарську культуру важко визнати за ближчу східнослов'янській, ніж польська.

А отже, можна стверджувати, що величезне значення у процесі формування культурної специфіки (відмінності) росіян, яку вони самі підкреслюють, мало прийняття християнства з Візантії, кількасотрічна ізоляція Росії від Заходу, впливи неіндоевропейських етносів, монголо-татарське іго і – що надзвичайно важливо – виникнення концепції Москви як «Третього Риму». Ці риси руськості, підкріпленої гордістю за розміри дедалі більшої держави, конструювали її в постійному вибудовуванні дистанції щодо Заходу, порівнюванні з ним та трактуванні його, особливо від XVII ст., висловлюючись у соціологічному ключі, як референтної групи, що стало загальнопомітним особливо за часів Петра I. А отже, росіяни сприймали Європу інакше, ніж балканські народи. Для латинської Європи Росія (ані жодна інша територія світу) такою точкою відліку не була; західні європейці ніколи не визначали себе у постійних порівняннях до Росії та російськості.

1. Сакральна руськість

Ідея Москви як Третього Риму була сформульована на початку XVI ст. монахом Філофеєм із псковського монастиря. Незалежно від намірів Філофея, з

¹ Ця теза є важливою, оскільки є складовою частиною свідомості значної частини сьогodнішніх білорусів (за винятком національно свідомої частини суспільства).

часом вона справила величезний вплив на культуру, релігію і політику російської держави. Псковський монах вважав, що причиною краху першого Риму була ересь, другий Рим (Візантія) був знищений іновірцями, а третій, яким після падіння Константинополя стала Москва, має тривати вічно, оскільки четвертого не буде². Ця концепція вплинула на сакралізацію влади у Росії, яка помітна до сьогодні, хоч по-різному проявлялася упродовж історії держави. Згідно з нею, як стверджує Д. Романовський,

[є]диною Церквою, яка зберігає автентичну християнську віру, є московська Церква, що має завдяки святості й незламності тривати до кінця світу. З точки зору Філотея, догмат про єдину Церкву стосується московської Церкви – лише вона є кафолічною, себто вселенською, і єдиним носієм Божої Істини, що зберігає цілість християнської істини³.

Російське царство було визнане єдиною і водночас останньою християнською державою, а чергові володарі Русі мали очолювати християнський світ аж до наступного пришествя Христа. Цей месіанський вимір російської ідеї Москви як Третього Риму в результаті реформ Петра I замінила місіоністська ідея універсалістської держави, секуляризованої імперії, яка дбає про спільне благо. У 1721 р. було ліквідовано посаду патріарха, а замість неї утворено колегіальний орган – підпорядкований державі Святійший синод. Незважаючи на те, що імператорська влада не охоплювала сфери віри, вона надавала синоду повноваження, що чинили Церкву залежною від держави в організаційних справах, у питаннях власності й активності в політичному вимірі. Ситуація підпорядкування Церкви державі тривала аж до 1917 року⁴.

Таким чином, між XVI і XVIII ст. Росія отримала дві основні ідеї, комплекси цінностей і водночас чинники, які впливали на формування російськості в наступних століттях, що помітно також сьогодні. По-перше, православ'я, укріплене месіанською ідеєю Третього Риму, стало набором цінностей, що творить росіянина у культурному (духовному), ментальному аспекті, що визначає межі руськості і має навіть політичні наслідки, творячи російське бачення світу й будуючи соціальний капітал⁵. По-друге, місіоністська ідея світської держави Петра

² N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg. Historia Rosji / tłum. A. Bernaczyk i T. Tesznar. Kraków, 2009. S. 129.

³ D. Romanowski. Trzeci Rzym. Rozwój rosyjskiej idei imperialnej. Kraków, 2013. S. 20. Тут і далі цитати у перекладі А.С.

⁴ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg. Op. cit. S. 240.

⁵ «Місія Росії, – стверджує Микола Бердяєв, – бути носійкою й хоронительною істинного християнства, православ'я. Це релігійне покликання. „Росіяни” визначаються „православ'ям”. Росія є єдиним православним царством і в цьому розумінні царством вселенським, подібно до першого і другого Риму. На цьому ґрунті проходила гостра націоналізація православної церкви. Православ'я виявилось російською вірою. У духовних віршах Русь – це всесвіт, російський цар – цар

І мала сприяти будові імперії, що складалася з влади і підданих (Росії, а не Русі), вже не етнічно руських (і не виключно православних), а росіян, без огляду на їхню етнічну й релігійну приналежність – до певної міри за зразком політичних націй, що формувалися у Європі. Обидві ідеї в історії Росії сходилися й розходилися, однак месіанська духовність, що брала початок у православ'ї, завжди супроводжувалася місіоністським почуттям величі, навіть якщо реальність виразно цьому суперечила. Росія, на думку росіян, була і є великою, вона призначена для величі своєю культурою, глибиною духу, силою держави, почуттям місії, апостольством, яке бере початок від часів формулювання ідеї Третього Риму і величі імперії Петра I⁶. Згідно з цим мисленням, росіяни вважають себе винятковою нацією. Сьогоднішні російські еліти поширюють на Заході переконання, що велика російська культура несе світові універсальне послання.

Павел Рокк пише про три актуальні до сьогодні дилеми російської ідентичності, пов'язаних із різними можливостями розуміння ідеї Третього Риму. Виниклі контрверсії і суперечки сягають XVII і XVIII сторіччя.

Перша контрверсія стосувалася того, чи носієм християнської місії є царська влада, чи руський народ. (...) Друга суперечка стосується того, чи особливе завдання Росії полягає просто в тому, щоб зберегти отриманий депозит віри, чи його слід передавати далі навіть ціною неунікних у такому процесі модифікацій. (...) Нарешті, третя суперечка стосувалася того, чи місія Росії конче мусить бути пов'язана з релігією, чи її можна інтерпретувати також у світських категоріях. (...) Імперський проект Петра I можна трактувати саме як секуляризацію російської ідеї, а против реформам – як захист християнського характеру держави. Кульмінацією секуляризаційних ідей Третього Риму був, звичайно ж, комуністичний Третій інтернаціонал⁷.

Сьогодні, на думку Анджея Новака, частина російських інтелектуалних кіл, прочитуючи ідеї Філофея, прагне зміцнити імперський вимір Росії, бажаючи захистити свою культурну ідентичність від загроз із Заходу. Росія досі намагається це зробити, прагнучи рятувати і спасати світ⁸.

над царями, Срусалим – та ж Русь, Русь там, де істина віри. Російське релігійне покликання, покликання виняткове, пов'язане з силою і величию російської держави, з винятковим значенням російського царя. Імперіалістична спокуса входить у месіанську свідомість», див.: M. Bierdziejew. *Rosyjska idea* / tłum. JC-SW. Warszawa, 1987. S. 30.

⁶ Сакральний месіанізм, імперсько-ідейний місіонізм у поєднанні з посттатарським культом сили і насильства творять основу позицій гордості росіян за те, що інші їх «поважають», тобто бояться їхньої військової сили. Це у конфронтації зі світом для пересічного росіянина найважливіше. Звідси така висока, понад 80-відсоткова підтримка Путіна, попри фінансову кризу й падіння рівня життя, після приєднання Криму і розпалення збройного конфлікту на Донбасі.

⁷ P. Rojek. *Imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*. Kraków, 2014. S. 42–43.

⁸ A. Nowak. *Ocalić Rosję, zbawić świat (mesjanizm inteligencji postsowieckiej i jego historyczna naracja)*. Putin. *Źródła imperialnej agresji*. Warszawa 2014. S. 136–137.

Російське почуття винятковості (єдиною істинною релігією [конфесією] є православ'я, а всі інші – це ереси), величі й місіонізму спричиняє те, що росіяни досі проявляють виразну тенденцію – загалом сильнішу, ніж це є у випадку інших колонізаторів, хоча б британців і французів, які дійсно виділяються на тлі підкорених народів рівнем свого цивілізаційного розвитку – до переконання, що їхня армія і адміністрація найчастіше несли/несе свободу й високу культуру, і за це їх слід цінувати. Польських робітників і селян, щоправда, не вдалося «визволити» у 1920 році, зате їх «визволили» у 1945 р. (разом із половиною Європи, за що, на думку росіян, вони заслуговують на довічну вдячність). Москва несла високу цивілізацію в Центральну Азію та на Закавказзя (хоча тамтешні народи часто мають набагато довшу традицію вищої культури), несла єдино слухну ідеологію народам Балтії під час Другої світової війни, включаючи їх до СРСР (попри те, що рівень заможності, матеріальної культури і ступеня організації держави був там значно вищий, ніж у Росії та СРСР). У давніші часи російські війська, а у XX ст. радянські допомагали «впорядкувати» ситуацію в «анархізованій» та «контрреволюційній» Угорщині відповідно у 1849 і 1956 рр., (подібним чином було у Чехословаччині у 1968 р.), а також у «анархізованій» Речі Посполитій – тричі «впорядковуючи» ситуацію за допомогою армій-визволительки наприкінці XVIII ст. (та придушуючи обидва польські «бунти» у XIX ст.). В останньому випадку відбулося «повторне возз'єднання» з росіянами їхніх «молодших братів» – українців і білорусів, за що вони мають бути довічно вдячними, хоча в наш час українці (принаймні їх «фашистська» частина) про це забувають. Російське почуття вищості завжди поширювалося на малоросів (українців) і білоросів (білорусів), котрим була надана честь бути справжніми росіянами і розмовляти великою мовою Пушкіна замість місцевих малорозвинених із літературної точки зору хохлацько-західноруських діалектів. «Велич і пишнота Росії» має своїм наслідком те, що сепаратистичні стосовно російськості тенденції (присутні хоч би в Україні) можуть бути викликані лише «західними ворогами Росії» (так само, як розпад СРСР), а озброєні прихильники відокремлення Донбасу від України (на користь Росії) називаються не сепаратистами, а ополченцями.

Якщо середньовічна *Respublica Christiana* у наступну епоху була піддана секуляризації і з неї почали виділятися цілком самостійні нації-держави, то на сході континенту процес переходу від Московського царства до Російської імперії носив принципово інший характер. На важливі елементи цього процесу звертає увагу Микола Рябчук:

Тут домодерна Slavia Orthodoxa була повністю включена у імперський наратив, а новостворена імперія синкретично ототожнена з міфічною «Руссю», яка відтоді означала спільноту не лише релігійну, але й етнічну, територіальну

та політичну. Імперія здобула таким чином сакральний вимір, а *Slavia Orthodoxa* стала одержавленою. Для імперії це означало консервацію домодерних структур мислення і правління; для православ'я – фатальну стагнацію в архаїчних формах цезаропапізму, яка до сьогодні дивовижним чином поєднує інспіровану світом політики манію величі з агресивним месіанством в образі конструкту під назвою «руський мир». Заміна конфесійно-цивілізаційної «руськості» етно-політичною «російськістю» і фатальні непоозуміння, які є її наслідком, значною мірою ускладнили формування модерних національних ідентичностей – не лише української і білоруської, але й російської⁹.

Російсько-руська спільнота, яка в уявленні росіян охоплює також українців та білорусів, деякими дослідниками (А. Безансон, М. Рябчук) порівнюється з ісламською уммою. У її центрі розташоване тверде ядро, що є священною сферою, яку, своєю чергою, оточує сфера пограниччя; за її межами розташовані території, які підлягають завоюванню. А отже, експансія не має кордонів, оскільки не існує кордонів експансії Церкви. Російська Церква поєднує в собі «елемент еклезіальний, патріархат та елемент сили» – державу. Російська держава є державою православ'я, а Церква повністю з ним зінтегрована¹⁰. Безансон неодноразово наголошував, що Росія є Церквою, маючи на увазі механізми існування держави, спільноти, культури, котра її інтегрує. Це Церква, яка вбудувала в себе своєрідну «природну» схильність до розширення, домагалася й далі домагається, щоб інші прийняли її віру (наприклад, багато росіян, у тому числі вчених, вважають, що всі слов'яни повинні бути православними, а поляки як католики є зрадниками слов'янського світу). У ХХ ст. цією вірою був комунізм і намагання комуністичної Москви спасти за його допомогою світ. Російські неоднозначності щодо визначення меж Росії і російськості виникають, по-перше, з історії держави, яка постійно розросталася (що у Європі не було можливим), по-друге, з розуміння Росії від часу виникнення ідеї Третього Риму як Церкви, що постійно розростається¹¹, і, по-третє, з запозичення розуміння держави і кордонів від монголо-татарів, які упродовж понад двох століть нав'язували Московській Русі свої політичні категорії мислення. Можна було б сказати, що росіяни, згідно з їх уявленням, не завойовували (не

⁹ M. Rjabczuk. *Wschodniosłowiańska „umma” a problem emancypacji: o słabej tożsamości Ukraińców i Białorusinów*. *Tożsamości zbiorowe Białorusinów* / red. R. Radzik. Lublin, 2012. S. 363–364.

¹⁰ A. Besançon. *Cyryl, Putin i ich metody*. Z Alainem Besançonem rozmawia Aleksandra Rybińska. *Nowa Konfederacja*. 2014, Nr 31. S. 4.

¹¹ Владзімеж Марціняк стверджує: «у суспільному сприйнятті доктрина Третього Риму трансформувалася у доктрину Святої Русі. У цій престоноардній доктрині Третім Римом була не московська держава, а сам православний народ, незалежно від того, де він проживав. Росія, котра сприймалася як народне зібрання – „мир” – не мала меж. Вона була всюди, де жив православний російський народ. Кожне місце, де жив народ, перебувало у сакральних межах Святої Русі»: W. Marciniak. *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*. Kraków, 2004. S. 18.

завойовують) і не поневолювали інших так, як це чинили британці чи французи, а несли світу істину, яка уможливила об'єднання сповідників православ'я як істинної вселенської Церкви, а згодом – за принципом того ж релігійного механізму – пропагували комунізм як єдино слухну ідеологію, що об'єднувала класово пригноблені народи. А отже, несли добро, істину та ідейне спасіння. Релігійний, православний месіанізм Русі/Росії як Третього Риму вони замінили комуністичним, інтернаціональним місіонізмом сакралізованого атеїзму ХХ сторіччя¹². Інакше кажучи, Росія має право перебувати там (за всієї неоднозначності слова «перебувати»), де перебувають – або перебували в різні часи – православ'я, комунізм або російська армія. Де перебували монголо-татарські війська, там була їхня держава, а принаймні почуття виправданого володіння. Подібно до китайців (які обґрунтовують свої права на Тибет), росіяни вважають, що мають потенційне право повернутися безпосередньо або в рамках контролю у своїй сфері впливів на території, які вони колись займали (контролювали). Ця владно-мілітаристська ментальність, збагачена месіанізмом, почуттям несення єдино слухної ідеї, стала близькою росіянам, котрі сакралізують себе і свої завоювання.

Як пише Ален Безансон,

*Атрибут святості, який належав Церкві і з неї перейшов на царя, – тепер охопив усю Росію. Але його приписано їй не лише в абстрактному розумінні, як привілейованій національній групі, як це буває в випадку всіх націоналізмів. Сакрум оточує своїм блиском кожну конкретну річ, яку Росія у собі містить, все, що має з нею який-небудь зв'язок. Росія стала об'єктом культу, а навіть єдиним об'єктом культу. Перелік святих речей нескінченний*¹³.

Серед них Безансон називає: мову, літературу, ландшафт, предмети щоденного побуту і звичаї, ікону й літургію, а також «Христа і Святого Духа Святого, який був націоналізований, оскільки його правильно зрозуміла лише східна і російська Церква, котра вважає себе його стражем»¹⁴. Цей перелік включає також «Святу Русь». У цьому світі майже святого, а напевно «великого російського народу» експансія від Аляски до Варшави вважається природною, є наслідком активності держави – «Третього Риму» (і його релігії), в тому числі в його більш світському, радянському втіленні (СРСР та його інтернаціоналістської ідеології). «Вона є не завоюванням, а возз'єднанням»¹⁵. Тим більше, якщо

¹² На думку Миколи Бердяєва, «[п]ісля народу єврейського, російському народу найбільшою мірою властива месіанська ідея, вона проходить через усю російську історію аж до комунізму»: М. Bierdiajew. *Op. cit.* S. 29.

¹³ A. Besançon. *Święta Ruś / tłum. Ł. Maślanka. Warszawa, 2012. S. 63.*

¹⁴ *Op. cit.* S. 64.

¹⁵ *Op. cit.* S. 50.

говоримо про «збирання земель руських», що трактувалося росіянами майже як право, дане їм Богом. Святість не слід тут розуміти виключно як безпосереднє опертя на сакрум, на християнського Бога й основи віри, але принаймні частково як соціальні позиції, що характеризують домодерні етнічні, консервативні суспільства. Як пише Владзімеж Павлючук, який відсилає до Бекерівської візії сакрального суспільства,

«Святими» були традиційні звичаї, традиційний спосіб обробітку землі, готування і споживання їжі тощо. Ця «святість», однак, не була наслідком «підпорядкування» народної культури релігії. Сакральність традиційних народних спільнот полягала не в тому, що всі елементи їхньої культури були підпорядковані релігійній доктрині або ідеї Бога Вседержителя, а в тому, що вони були «святі» самі в собі, були елементами, яким етнічна група надавала найвищий статус, значення й оточувала найбільшою повагою. Усе, що чинилося упродовж віків у рамках етнічної групи, було якоюсь мірою «святим», а все, що приходило ззовні – неморальним і грішним»¹⁶.

Православ'я більше сприяло триванню цього типу культури, особливо порівняно з протестантизмом. Частина цієї культури на диво добре збереглася у період СРСР у колгоспно-радгоспних селах Східної Слов'янщини.

2. Риси російського православ'я

Характеризування соціального виміру російського православ'я крізь призму західного християнства як більшою чи меншою мірою свідомо прийнятого стандарту породжує небезпеку оперування на осі «краще – гірше». Такий підхід зустрічається по обидва боки східного кордону ЄС, що не означає, що його не слід уникати. Суспільства цієї частини Європи відрізняються одні від одних, але ці відмінності не повинні піддаватися оцінюванню в рамках наукової рефлексії. Православ'я породжує інші соціальні наслідки, ніж католицизм і протестантизм, але в цій статті згадана іншість має вимір не оціночний, а лише описовий. Спробую коротко (і з необхідності дуже спрощено) представити принаймні деякі характерні риси російського православ'я, також відсилаючи до представлених вище міркувань.

1. По-перше, російське православ'я, котре розуміється тут – так само часто вважають росіяни – як цивілізація, сформувало – зокрема під впливом монголо-татарського іґа, ідеї Третього Риму та реформи Петра I – поняття спільноти (яка сепарується від інших, із елементами ментальності обложеної фортеці), із сильною традицією сакралізації власної окремішності, почуттям

¹⁶ W. Pawluczuk. Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej. Warszawa, 1972. S. 44.

культурно-релігійної вишесті¹⁷, чітко сформованими імперсько-експансіоністськими позиціями і, як наслідок, месіансько-місіоністською ментальністю. Це супроводжується значно більшою, ніж у латинській Європі, схильністю сприймати світ через призму категорій «ми» і «вони», що пов'язується з довгою традицією замкнутості давньої Росії, її ізоляціонізму (свого часу фізичним ізолюванням у ній іноземців) та відмінності держави царів, особливо в епоху до реформ Петра I і Просвітництва¹⁸. Явище ізоляціонізму разом з елементами світського маніхейського дуалізму (особливо у його політичному вимірі) відродилося в СРСР разом із перемогою комуністичної ідеології (з традиційною недовірою до іноземців, а отже, поділом на «нас» і «їх» та цікавою підкультурою шпигуноманії) і тривало у менш вираженій формі після Другої світової війни до кінця існування тієї держави з помітними до сьогодні слідами. Воно мало і досі має передовсім антиокцидентальний (антизахідний) характер, що й сьогодні тяжіє над політикою Росії та соціальними позиціями росіян.

2. По-друге, православ'я відзначалося своїм духовним, містичним, споглядальним виміром, слабшим, ніж у католицизмі відділенням сфери духу, метафізики й візій (ідей) від сфери суспільних реалій та методологічних вимірів гуманітарних і суспільних наук¹⁹. «Важливим є те, – стверджує Єжи Клінгер, – що більшість сучасних православних богословів вважає, що суть Церкви протиставляється будь-яким спробам її визначення»²⁰. Культура дискурсу православних суспільств не спирається на схоластичну традицію, як на Заході. Це має надзвичайно вагомий суспільні наслідки. Православний Схід не є таким раціональним, як латинський Захід (хоча критерії раціональності творяться на

¹⁷ Російське почуття буття самодостатньою цінністю має свої джерела, зокрема, у сприйнятті росіянами своєї держави (імперії), історії та культури як таких, що постали незалежно від Європи (Заходу), в тому числі також у ініційованій «зсередини», а не нав'язаній Заходом просвітницькій модернізації.

¹⁸ «Успадковане від монголів поняття кордону як бар'єру, якого не можна перетинати ні в той, ні в інший бік, набуває релігійного значення; кордон стає муром чистоти і таким чином фіксується. Туди вдалося дістатися кільком іноземним купцям. Їх помістили у спеціальному кварталі і взяли під суворе спостереження»: А. Besançon. *Op. cit.* S. 40. Подібним чином чинили з іноземцями у КНР ще упродовж деякого часу після смерті Мао Цзедуна, а нині у Північній Кореї.

¹⁹ У російському православ'ї (а точніше, у суспільстві, культуру якого збудувало православ'я) мамо справу, з одного боку, з величезним розривом між змістом сфери духу і суспільними реаліями, а з іншого – з трактуванням сфери духу: ідеалів, ідей та соціальних візій як більшою чи меншою мірою реально існуючих, а відтак зі схильністю до їх гіпостазування (рефікації), що помітно в російській культурі незалежно від її безпосередніх відсилань до православ'я. Добро і любов, які несе Бог і віра (остання за часів СРСР часто була не стільки вірою суто релігійною, скільки вірою в ідеалізовану комуністичну візію суспільного світу), важливіші за суспільне (устроєве) зло, яке творить людина, що здатна наблизитися до Бога й очиститися від гріха шляхом глибокого падіння, занурення у зло і вміння вибратися з нього. Це нерідко спричиняє легке піддавання злу реального світу.

²⁰ J. Klinger. *O istocie prawosławia. Wybór pism / do druku przygotowali M. Klinger, H. Paprocki.* Warszawa, 1983. S. 160.

Заході). «Адогматизм православ'я, – стверджує Ірена Боровік, – не запускає механізмів раціоналізації, як це відбувається у католицизмі, де Церква, що має у розпорядженні клас священнослужителів (...), свідомо прагне досягнення (...) узгодженості між релігійною доктриною та формою суспільного життя»²¹. Православний світ натомість більш емоційний, зосереджений на контактах у рамках первинних груп (із сильною схильністю до персоналізації різних форм суспільного діалогу, суперечок), більш оральний, що відсилає до рустикальної культури, тимчасово зорієнтований на «тут» і «тепер» (змінність часто має революційний характер), на відміну від більш податливого на постійні зміни, інновації й трансформації суспільного світу протестантизму й католицизму. Східне християнство також є більш візійним (міфотворчим), ніж орієнтованим на сциєнтичне формування соціальних теорій, що порядкують мислення про мікро- та макросвіт. Наслідки цього помітні не лише у публіцистично-«науковій» літературі цього культурного ареалу, нерідко насиченій (особливо у Росії) інтерпретаціями історії візійного характеру (що набагато частіше, ніж на Заході відсилають до конспірологічних теорій), але і в антимодернізаційних практиках щоденного життя, на рівні як еліт, так і всього суспільства²². «Антидогматичність, нехіть до раціоналізації та спекулятивного мислення можна вважати однією з причин невміння вказати на принципові суперечності між комуністичною ідеологією і православною доктриною»²³. Православна Церква набагато легше піддавалася новій комуністичній владі, ніж католицька. Суспільне функціонування комунізму неодноразово порівнювалося з суспільним контекстом появи релігії на східнослов'янському ґрунті (ідейний місіонізм замінив подібне за механізмами його появи релігійне месіанство).

3. По-третє, серйозні наслідки мала поява на території російського православ'я явища цезаропапізму (закладаючи, що ним є не лише підпорядкування правителя теологічно-догматичній сфері, але й релігійне обґрунтування світської влади та організаційне підпорядкування владою Церкви) – не лише з огляду на його політичний вимір, але й ширший, суспільно-культурний. Церковні структури, включені за Петра I до владних структур російської держави, мали, зокрема, полегшувати контроль над населенням, унаслідок чого церковні еліти не стали противагою і партнером для влади, як це відбулося в

²¹ I. Borowik. *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*. Kraków, 2000. S. 19.

²² Ален Безансон стверджує: «Звичайно, російська наука може пишатися багатьма досягненнями у галузі точних наук – але якою ж мізерною виявляється з перспективи двохсот років її гуманітаристика! (...) Прийнята “німецька модель” обмежувала й інтелектуально збіднювала майже так само успішно, як пізніше комунізм»: A. Besançon. *Papierowy tygrys ze stalowymi pazurami. Z Alainem Besançonem rozmawiał Wojciech Stanisławski (współpraca Małgorzata Urbańska)*. *Rzeczpospolita Plus Minus*. 24–26.12.2014. S. P31.

²³ I. Borowik. *Op. cit.* S. 29.

католицизмі. Це явище поглиблював низький рівень освіти православного духовенства, особливо нижчої ланки, що мало своїм наслідком низький авторитет сільських священників. Церква завдяки своїй позиції стосовно влади зміцнювала вертикальні, а не горизонтальні структури в суспільстві, вертикальні, а не горизонтальні зв'язки. На відміну від католицької Церкви, в якій можливі були національні сепаратизми, підпорядкована російським властям православна Церква не допускала дій такого роду, відтак православне духовенство (на відміну хоча б від литовських римо-католицьких священників або українських греко-католицьких священників у Галичині) ніколи не відіграло в суспільстві ролі «національних будителів», а неодноразово з такою діяльністю боролися. В останні десятиріччя існування Російської імперії вони були продовженням влади, часто підтримуючи за її вказівкою російські націоналістичні тенденції. Церква, не підпорядкована політичній владі (особливо російській), була і часто є національно індиферентною і зосереджується на релігійному служінні, однак намагається, як правило, зберігати лояльність стосовно влади (що було помітно у минулому, а також сьогодні на Білосточчині).

4. По-четверте, православна Церква загалом не нищила інтенсивно дохристиянської культури, як це відбувалося у західному християнстві, залишаючи на рівні сільських спільнот багаті поклади фольклору. Заглиблення в них сільського населення спричинило видовження періоду його закритості на зовнішній світ, слабку сприйнятливість до ідеологічних зв'язків, що приходили ззовні²⁴. Це було однією з причин довгого процесу набуття національної свідомості в сільських, а згодом колгоспно-радгоспних спільнотах на цих територіях (наслідки чого помітні до сьогодні), а також більшого, ніж на Заході, розламу між містом та селом, елітами (вищими верствами) та народом. Це послаблювало процес набуття народом суб'єктності. Російський народ більше нагадує сакралізовану спільноту, ніж модерну націю європейського типу. Слабше розвинута мережа шкіл у православних суспільствах періоду царизму порівняно з католицькими, що підкреслює Данієль Бовуа²⁵ і, як наслідок, нижчий рівень письменності²⁶, особливо серед сільських спільнот (які ще після більшовицької революції становили переважну більшість населення на цій території), гамували процеси його національної емансипації й набуття соціальної суб'єктності, спрямовували його радше на класову активізацію. Класова ідеологія перемогла на території східнослов'янського православ'я ідеологію на-

²⁴ R. Radzik. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000. S. 187–188.

²⁵ D. Beauvois. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. T. II: Szkoły podstawowe i średnie / tłum. I. Kania. Lublin, 1991. S. 369–370.

²⁶ П. В. Терешкович. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы. Минск, 2004. S. 172, passim.

ціональну, яка після Першої світової війни перемогла в Європі на захід від СРСР.

5. По-п'яте, росіяни, відсилаючи як до ідеї Святої Русі, так і до почуття своєї імперської місії, збудували ідею триєдиного російського народу (*общерусского народа*), спільноти, яка мала об'єднувати росіян, українців і білорусів та базувалася – як стверджує російська історіографія – на спільному походженні, православ'ї, культурі (в тому числі мові) та історичному минулому²⁷. У XVII–XVIII ст. час від часу оживала ідея гаданої державної й етнічної спільноти Київської Русі, натомість у другій половині XIX ст. були здійснені спроби створити сильну спільноту східних слов'ян, ототожнюючи руськість із православ'ям, у тому числі на колишніх землях Речі Посполитої, на яких у 1839 р. було ліквідовано греко-католицьку Церкву²⁸. Відсутність до кінця XIX ст. білоруських національних еліт і велика слабкість українських еліт у Росії спричинили самоідентифікацію білоруського й українського населення з російськістю петербурзького і московського зразка. Обидві селянські спільноти почали з часом ідентифікувати себе, особливо після скасування кріпацтва, із сильною православною державою зі столицею в Петербурзі, а нерідко навіть цим пишалися²⁹. Відносно короткий період розвитку українського й білоруського національного руху на початку XX ст. не був у стані розірвати цих зв'язків, які існували на рівні ще великою мірою неписьменного простолюду. Селяни сприймали себе як православних, руських, членів великої спільноти, на чолі якої стоїть великий цар і часто не припиняли мислити подібним чином навіть тоді, коли царя замінили правителі комуністичної держави, а православ'я – комуністична ідеологія. Для росіян Україна і Білорусь були регіональним продовженням їхньої держави й сакралізованої єдності.

3. Православ'я і нація

Падіння царської Росії, в якій упродовж останніх десятиріч її існування різко посилювалися національні рухи народів, що її населяли, призвело до ви-

²⁷ Див. R. Radzik. *Trójjedyny naród ruski czy odrębne wspólnoty narodowe? Rosyjski imperializm wspólnotowy. Trójjedyny naród ruski w badaniach socjologicznych*. Lublin, 2016. S. 11–85.

²⁸ «За панування Олександра III, – пише Войцех Зайончковський, – офіційне православ'я, котре завжди було одним зі стовпів панівної ідеології, почало набирати національного, російського характеру. Як універсальна релігія воно не сповнювало покладених на нього сподівань, не було привабливим для дедалі більшого числа неправославних підданих. Після ста років відносного лібералізму в конфесійній політиці, започаткованого ще при Катерині II, воно знову повернулося до ролі активного інструменту поневолення „іноплеменників”, однак цим разом як один із аспектів російськості. Ця політика мала свої непередбачувані наслідки – русифікація, поєднана з практикою примусового переходу у православ'я, призвела до того, що серед неросійського населення релігія опинилася у становищі, подібному до національних рухів»: W. Zajęczkowski. *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*. Warszawa, 2009. S. 138.

²⁹ Р. Радзік. Українці серед націй Центрально-Східної Європи (чинники націєтворчих процесів). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Вип. 11, Ч. 1. Острог, 2013. С. 238–239.

никнення держави, яка від 30-х рр. ХХ ст. почала боротися з підтримуваними у попередньому десятиріччі національними тенденціями (поєднуваними з комунізмом), а після Другої світової війни проголошувало гасла побудови «радянського народу», звичайно ж, російськомовного. Анджей Чарноцький вказує на ширший контекст цього процесу. Суть ідеології радянського комунізму, складовою частиною якої було почуття місії Росії стосовно Заходу, на його думку,

становило дихотомічне бачення світу, яке зводило дійсність до простої схеми боротьби сил добра («з Радянським Союзом на чолі») із силами зла, уособленими так званим імперіалізмом. Ця ідеологія своє антизахідне вістря базувала, по суті, на секуляризованих релігійних поняттях. «Радянський народ», який прагнула створити радянська влада, означав у цій конструкції «обраний народ», наділений особливою місією богом – Історією. Ідеологічний антагонізм стосовно Заходу закорінився у ментальності радянської людини, постійно індоктринованої в імперсько-месіанському дусі, формуючи захоплення собою й самообожнення, яке виходило за рамки звичайної національної пихи»³⁰.

Національні тенденції почали оживати після розвалу СРСР і створення трьох формально незалежних, суверенних східнослов'янських республік. «Російський націоналізм об'єднує, – писав у 90-х рр. ХХ ст. Анджей Лазарі, – своєрідна інтерпретація історії, відшукування в ній „доказів” для підтвердження тези про особливе покликання російського Ми-народу, Ми-держави або Ми-народу-релігії у спасінні світу або в запровадженні в ньому „справедливого”, російського ладу»³¹. Виразні сліди уніфікаційних процесів радянського періоду здобули підтримку – в задумі росіян – у православ'ї, яке мало бути чинником нового об'єднання росіян, українців та білорусів у спільний «народ». Про єдиний народ неодноразово говорили президенти Путін і Лукашенко (останній мав на увазі історико-культурний, а не політичний вимір). Як показують проведені в Росії та Білорусі дослідження, більша частина обох суспільств вважає росіян, українців і білорусів «трьома гілками одного народу»³². В Україні цей погляд до подій 2014 р. також користувався підтримкою значної частини суспільства, особливо – хоче не лише – у південних та східних регіонах країни (але не в Галичині).

Наслідком виникнення специфічної – порівняно з західнохристиянською частиною континенту – суспільної ситуації на схід від Польщі є те, що катего-

³⁰ A. Czarnocki. Cywilizacyjno-kulturowa tożsamość Rosji. Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych. Lublin, 2006, S. 34–35.

³¹ A. Lazari. Prawosławie i nacjonalizm. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. МСХСІV. Studia Religiologica. 1996. Z. 29 (Prawosławie). S. 149.

³² Див. R. Radzik. Op. cit. S. 36, 45.

рії опису суспільного світу, створені у західноєвропейському культурному ареалі, не до кінця пасують до системи спільнот Східної Слов'янщини. Поняття нації, що сформувалося між Бугом та Антлантикою, – незалежно від того, чи це буде польська культурна нація, чи французька політична нація – не пасує до російських, білоруських та українських реалій (за винятком окремих національних рухів на цій території, наприклад, білоруських націоналістів та заходу України). Причини цього мають історично-культурний характер. У західній частині континенту ХІХ сторіччя було періодом стрімкої урбанізації та індустріалізації, відкриття сільських спільнот на світ і їхньої міграції до міст. Робітники, які походили з цих середовищ, проходили процеси атомізації та відчуження. Навикові зв'язки, що існували в селах, у містах намагалися замінити ідеологічними – по-новому об'єднати людей, але цим разом на основі класових або національних зв'язків. Дві великі ідеології – класова і національна – конкурували між собою до Першої світової війни, у ході якої з'ясувалося, що остаточно перемогла нація як спільнота, що об'єднує суспільства Центральної та Західної Європи.

Інакше було на православній території Східної Слов'янщини. У момент вибуху війни мешканці сіл становили переважну більшість російського, українського та білоруського суспільства, були у своїй більшості неписьменними, не мали національної свідомості, були замкнені у невеликих місцевих спільнотах, занурені у багатій фольклорній культурі й ідентифікували себе, по-перше, у класових категоріях, а по-друге, як «нас» – православних, руських. Світ вони розуміли сакрально, незалежно від того, чи це був сакрум у дослівному розумінні, чи у секуляризованій версії, як пише про це Влодзімеж Павлючук. Білостоцький соціолог стверджує:

*Православ'я є не лише релігією, але й типом культури і ядром визначеної, окремої цивілізації. Бытовое християнство – так деякі російські мислителі визначають православ'я. Християнство, суть якого полягає не в догматі віри, а у бутті: у звичаях, у життєвих прерогативах і цінностях, у способах відчуження сенсу, у характері спільноти, у ландшафті, у ставленні до природи, до світу, до поезії, у способі буття*³³.

Автор цитованих рядків вважає, що у православ'ї маємо «справу з іншим типом відносин між релігією та культурою» і відзначає: «Автономія релігії стосовно етносу і політики є винаходом цивілізації Заходу й поза нею ніде не зустрічається»³⁴. Так мислили у східнослов'янських суспільствах не лише на селі. У містах домінувало плебейське населення, робітничий клас становив

³³ W. Pawluczuk. Ukraina. Polityka i mistyka. Kraków, 1998. S. 125–126.

³⁴ Op. cit. 126.

лише кілька відсотків населення на цій території. Вузькі середовища відносно освічених людей сприяли різним видам класової або – на рівні еліт, пов'язаних із владою, – державно-імперської ідеології, інколи (також серед російських інтелігентів чи політично заангажованих інтелектуалів, нерідно пов'язаних із Церквою) – націоналістичної, з певними аналогіями до західноєвропейського націоналізму. Подібно до того, як російська (руська) культура і спільнотність відрізнялася від західної, національна (націоналістична) свідомість також відзначалася своєю виразною специфікою. Її носії у роки більшовицької революції і після неї були переважно ліквідовані або емігрували з країни (або ж не могли проголошувати своїх ідей, залишившись у СРСР). Наприкінці війни і після неї виявилось, що, на відміну від Польщі, Чехії чи країн Балтії, народні маси православної Слов'янщини переважно підтримали устрій, обумовлений класовими, а не національними чинниками, що вплинуло на інший напрямок розвитку цих суспільств у рамках СРСР.

Традиційне село, що не пройшло процес набуття національної свідомості, в СРСР було перетворене на радгоспно-колгоспне, щоправда, дедалі більш письмненне, але селяни упродовж кількох десятиків років не мали паспортів, що дали б їм змогу переїхати до міста або навіть подорожувати. Офіційно їм накидалися класові, а не національні категорії мислення. Люди далі сприймали себе як руських і дивилися на переважно слабо окреслений світ у межах спільноти радянських слов'ян у категоріях паспортної рубрики «національність»³⁵. Східнослов'янське населення міст розмовляло російською: у Росії завжди, у Білорусі та Україні – майже завжди (за винятком Західної України). Було творено «радянський народ» і ця ідея найкраще прийнялася серед росіян, білорусів і мешканців Південної та Східної України. Сформувалося модерне русько-радянське суспільство (що об'єднувало росіян, українців і білорусів), яке значною мірою мислило в радянсько-імперіальних категоріях, у категоріях «руськості» як «побутового християнства», але загалом (із деякими винятками) було віддалене від національного мислення, аналогічного до того, яке характеризувало Європу на захід від Бугу. Це не означає, що не існувало мислення у категоріях «ми». Почуття віддаленості щодо «чужого», «імперіалістичного» Заходу було винятково сильним, закоріненим у російській традиції та поширеним у Білорусі й Україні. Руськість у цьому розумінні ніколи не експонувала наявних усередині неї етнічних поділів, адже основною категорією був релігійний ідентифікатор, у його радянській секуляризованій, культурно-історичній версії. На зміну колишньому релігійно-державному, месіансько-

³⁵ Анджей Садовський писав багато років тому у цьому контексті про «паспортну національну свідомість»: A. Sadowski. Tożsamość etniczno-kulturowa mieszkańców polsko-białoruskiego pogranicza. *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej* / red. A. Sadowski. Białystok, 1995. S. 97.

місіоністському мисленню в СРСР прийшов інтернаціоналістичний, комуністичний місіонізм (з аналогами до механізму релігійного виникнення) у виразному імперському оформленні. Суспільство «гомо советікусів» рідко проявляло у щоденному житті етнічно-національні, етосні, повиннісні позиції; воно було – і досі залишається – заглибленим у щоденність, у Росії часом реагуючи колективною підтримкою влади, яка протистоїть зовнішньому стосовно Росії «чужому» і – як прийнято вважати в таких ситуаціях – агресивному щодо неї світу. Цей тип реакції невеликою мірою (у будь-якому разі нечасто) можна було б назвати національним – радше таким, що має русько-православну цивілізаційну, спільнотну основу.

У результаті повсталих процесів російськість не окреслена однозначно ані в етнічному, ані в національному розумінні – вже більшою мірою в мовному, а передовсім у релігійному (звичайно ж, не у дослівному розумінні релігійності на рівні індивідів). Суспільно-територіальна сфера впливу російськості виразно не окреслена. Прийнято вважати, що як руськість вона охоплює також українців і білорусів, а водночас як російськість нерідко включає (у політично-державному розумінні) неслов'янські народи Російської Федерації. Спроба поєднання обох варіантів викликає конфлікти на зразок того, що виник в Україні після Майдану 2014 року. Наповнення культурно-державного, сакралізованого виміру російськості, який значно більшою мірою, ніж колись на урбанізованому, міщанському Заході, мав сільське (селянське) коріння, характеризувало радше гантінгтонівську цивілізацію, ніж окцидентальну націю³⁶. Причина цього криється не лише у характері російської культури і давній історії країни, але і у відсталості періоду царизму, а згодом у анаціональному характері СРСР. Можна було б поставити запитання: чому руські (російські) селяни мали б мислити у західних національних категоріях, якщо їх не схиляла до цього ані православна руськість царських часів, ані культурна руськість радянського періоду? Адже саме завдяки цим людям у СРСР відбувся процес урбанізації країни, що не означає, що сьогодні у Росії не спостерігаємо поширення національних, а навіть націоналістичних процесів, включно з виникненням численних організацій, які пропагують погляди і процеси, аналогічні до тих, що мали місце – особливо раніше – у Європі.

Звичайно ж, проблема опису російської спільнотності у національних категоріях полягає також у «ширині» рамок поняття нації та згоді на вихід цього поняття поза його зміст, що сформувався в латинській Європі, де воно вперше виникло. Наслідки будування російського типу спільнотності помітні сьогодні

³⁶ Спробою захисту «російської цивілізації» є концепція «російського світу», що поширюється упродовж кільканадцяти останніх років у Росії й виходить поза межі країни й російського етносу. Її метою є зміцнення російськості (русськості), яка сприймається передовсім крізь призму вживання російської мови.

в Білорусі й Україні. Подібно до того, як було в аналізованому Максимом Вебером протестантизмі, православ'я було підкріплене цінностями і соціальними позиціями радянського типу, які до сьогодні тягнуть за собою різноманітні суспільні наслідки: економічні, політичні, культурні, у тому числі хоч би слабший вимір моральних референцій у щоденній поведінці людей, не кажучи вже про політичні еліти трьох країн. Церква творить більшою мірою світ духу й ідеалів, ніж обов'язкових до виконання моральних імперативів. Незважаючи на розбудовану православну духовність, побутові практики в суспільствах на аналізованій території, що позбавлені традиції лицарського етосу, зате з традицією, яка спонукає оперувати словом не як інструментом точного опису й міщанско-протестантського засвідчення укладеного порозуміння, а радше як засобом творення настрою, викликання емоцій і явно маніпулятивних дій, помітно відрізняються від західних. Це помітно хоча б у поведінці росіян під час кризи/війни в Україні та в офіційній аргументації Москви, яка радикально розминається з дійсністю в такій формі, що рідко зустрічається на Заході, який теж має багату історію військової агресії. Упродовж останніх місяців 2014 р. росіяни продемонстрували на подив сильну, надзвичайно емоційну мобілізацію імперсько-культурної спільнотності, нерідко відверто шовіністичного характеру.

Концепція Москви як Третього Риму ожила відразу ж після розвалу СРСР. Архімандрит Константин повчав у 1992 р. у московському журналі «Русский вестник» (№12, березень) у станні під назвою «Москва – III Рим»:

На початку цього сторіччя зі свідомості російського народу випарувалася думка, що наша Батьківщина – це насправді не Велика Росія, а облачена в національно-державну міць Свята Русь, якій Боже Провидіння довірло надзвичайно важливе служіння: бути останньою опорою вселенського Православ'я, бути Приборкувачем світового зла. Звідси надання Москві титулу Третього Риму (...) Татарське ярмо вберегло Росію від спокус латинників, а пізніше від західного гуманізму. А може, і радянське ярмо вберегло Росію від ще гірших західних спокус? Західний світ очевидним чином дозріває до приходу Антихриста. (...) Його прихід може затримати лише відбудова знищеного Православного Російського Царства як Третього Риму³⁷.

Трьома роками пізніше митрополит Санкт-Петербурзький Іоанн стверджував (як наводить його висловлювання Анджей Лазарі), що

одним із архетипів російської самосвідомості (поруч з ІДЕОЛОГІЄЮ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ з її основним гаслом «Москва – Третій Рим» та

³⁷ A. Lazari. Op. cit. S. 150.

ІДЕОЛОГІЄЮ РОСІЙСЬКОГО МЕСІАНСТВА є соборність у формі ІДЕОЛОГІЇ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ (великі літери та виділення митрополита Іоанна), який – на відміну від «агресивного європейського націоналізму» стосовно малих народів завжди мав характер «мирний і батьківський» (sic!)³⁸.

Православна Церква у сьогоднішній Росії – подібно до того, як у Білорусі та Україні – користується в суспільстві високим авторитетом, хоча, особливо у Росії та Білорусі, за традицією, міцно пов'язана з державою як ієрархізованою системою влади. Як зазначає Анджей Вежбіцький,

Найвідповіднішим варіантом націоналізму для Церкви є націоналізм культурний, що визначає російську культуру за релігійною ідентичністю, реальною або історичною (не конче в залежності від ступеня релігійності індивіда), хоча офіційно термін націоналізм у церковному середовищі не використовується. Культурний націоналізм відповідний для «цивілізаційного підходу». (...) Російська Церква не хоче обмежуватися лише до ролі національної церкви. Замість етнічності чи громадянства вона пропонує ширшу спільноту – цивілізаційну, основою якої є православ'я і православна культура. (...) Російський націоналізм, який визначається на основі православної культури, конструює структуру нації і пропонує формувати національну ідентичність на основі церковного (православно) націоналізму³⁹.

На думку польського православного богослова Марка Лаврешука, «Православ'я у Росії сьогодні характеризує помітний імперіалізм, який проявляється, зокрема, у теорії „російської канонічної території” – тобто відбудови

³⁸ Op. cit. S. 155, цитати з: Іоанн. Одоленіє смуты. Слово к русскому народу. Санкт-Петербург, 1995. С. 42, 113, 124, 170, 173, 178, 189, 195, 216, 231, 232, 236; а також: <http://www.klex.ru/9ur>; А. Лазарі додає: «більшість цих висловлювань митрополит Іоанн уперше опублікував на шпальтах часопису „Советская Россия” у 1992–1994 роках». Водночас, як стверджує А. Лазарі, «[б]агато православних священиків однозначно відхрещується від націоналістичного місіонізму. Протоієрей Іоанн Свиридов стверджує, що брутальний православний націоналізм зосереджується передовсім навколо цитованого вище митрополита Санкт-Петербурзького Іоанна та Союзу православних братств. „Ідеологія, – пише Свиридов, – змішалася в їхніх головах із рештками церковної фразеології, і в результаті маємо химерний коктейль. Рецепт можна знайти у 34 номері часопису „Советская Россия» за 1994 р.”. Ось склад цього коктейлю (подаю, – пише Лазарі, – за Свиридовим): 1. Великодержавність – у масовій свідомості виступає як *ідеологія російського імперіалізму*, що передбачає переконання про нібито мирну всевітню роль російської держави. Основним гаслом є тут „Москва – Третій Рим”. 2. „Соборність” (себто своєрідний колективізм) як форма *ідеології російського націоналізму*. 3. Російський релігійний місіонізм»: А. Lazari. Op. cit. S. 155–156.

³⁹ А. Wierzbicki. Rosja. Etniczność i polityka. Warszawa, 2011. S. 124–125; «Частина ієрархів Російської Православної Церкви намагається встановити ієрархію конфесійних та етнічних спільнот, на вершині якої розташований державотворчий православний народ, нижче так зв. традиційні релігії (іслам, буддизм та іудаїзм), а потім нетрадиційні релігії (католицизм і протестантизм) разом із етнічними спільнотами, які їх сповідують»: Op. cit. S. 125, прим. 471.

сакральню-політичну імперію. Прагнення до єдності спільноти, що спирається на релігію і національність, підсилюється проголошенням необхідності захисту традицій»⁴⁰. Концепція російської канонічної території, що охоплює переважно більшість території колишнього СРСР, є конфліктогенною, особливо стосовно інших християнських конфесій. Її джерела мають культурний, історичний характер і виникають із відмінного погляду росіян на світ.

4. Православ'я в Білорусі та Україні

Попри однозначно російське коріння, сучасне православ'я не переносило всього культурного багажу, сформованого упродовж століть на стику релігії й російськості, на білоруське та українське суспільство. Це віросповідання масово поширювалося на білорусько-українських землях колишньої Речі Посполитої – після ранішого витіснення греко-католицизмом – досить пізно, після ліквідації греко-католицької Церкви у 1839 р., а остаточно закорінювалося лише після поразки Січневого повстання 1863 р. і масового напливу православного духовенства з глибин Росії. Раніше це були переважно уніатські священники, у культурному аспекті виразно латинізовані. Білоруси під кінець XVIII ст. (після третього поділу Польщі) не мали своїх православних еліт, а після більшовицької революції всі еліти (українські, російські та дуже нечисленні білоруські) були ліквідовані, елітаристичні традиції перервані. У царській Росії пройшло занадто мало часу, щоб можна було перенести на селянську спільноту все багатство російської духовної культури, яка супроводжує православ'я, особливо якщо взяти до уваги те, що білоруси невеликою мірою були включені в націєтворчі процеси, що надають культурі загалом сильного емоційного, а цінностям повиннісного виміру – навіть у такому розумінні, як у російському суспільстві. Після революційні (радянські) еліти після чергових чисток (масового терору) мали радше чиновницький, ніж інтелігентський характер. А отже, білоруська культура (як і українська) не насичена, як російська, імперіальними цінностями й позиціями і не має, як її східний сусід, такого виразного сакрального характеру. На неї були перенесені інші риси, що характеризують російськість, як хоча б – частково похідна від цезаропапізму – схильність будувати вертикальні структури і покійність владі. Про найбільш русифіковану (а водночас радянізовану) територію України (окрім Криму) Олексій Чупа пише: «гасло „О Свята Русь” для пересічного мешканця Донбасу нічого не означає. Тим часом для росіянина, який виріс на комуністичній пропаганді, це слова святі»⁴¹. Україна і Білорусь були у ХХ ст. радянізовані, а російська мова була інструментом індоктринації цього типу, але загалом не була носієм національної русифікації,

⁴⁰ M. Ławreszuk. *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych*. Warszawa, 2009. S. 252.

⁴¹ O. Czupa. *Bramy do piekła*. Nowa Europa Wschodnia. 2014. Nr 6. S. 35–36.

незалежно від того, як ми розумітимемо цей термін⁴².

Як у Росії, так і в Білорусі та Україні набагато виразніше, ніж хоча б у Польщі, проявилось явище, яке Едмунд Внук-Ліпінський назвав соціальним диморфізмом (диморфізмом цінностей). Згідно з ним, індивід орієнтується «на два паралельні, але не ідентичні набори цінностей, залежно від того, чи він функціонує у публічній, чи у приватній сфері», демонструючи різні позиції і проголошуючи різні погляди у публічних ситуаціях та у приватному оточенні⁴³. А отже, з одного боку проявляється дуже виразне домінування владних еліт, театралізація та ідеологізація публічного життя, імітація інститутів, творених за західним зразком, а з іншого – слабка активність переважної більшості суспільства, що є наслідком, зокрема, низького рівня набуття суб'єктності, що сприяє пліткам і конспірологічним теоріям, замиканні у первинних групах. Джерела цього явища крилися передовсім у реаліях радянського суспільного ладу, але його виникненню також – як можна припускати – сприяла традиція розламу в російському православ'ї між сакральним, метафізичним і одухотвореним світом ідеалів, які опираються категоріям раціонального мислення та щоденною реальністю переважно неможливого суспільства, підпорядкованого, як правило, абсолютній владі правителя⁴⁴. У випадку війни на Донбасі на традиційну віддаленість влади від суспільства накладається відстань між вербальним (пропагандистським) та реальним виміром конфлікту.

Що цікаво, релігійність православного населення на українських і білоруських землях зазвичай тим нижча, чим довше ці території входили до складу не тільки СРСР, але й царської Росії. У Білорусі вона найбільша в західній частині країни, що до Другої світової війни належала до Польської Республіки, аналогічно у Західній Україні – як у здебільшого греко-католицькій Галичині, так і на православній Волині. Також вона більша на Правобережжі, що входило до складу Речі Посполитої, ніж на Лівобережжі, а особливо колишній так зв. Новоросії. Після розвалу СРСР у православній громадськості Білорусі й України наступило релігійне відродження. В атеїзованих раніше містах воно інколи набуває характеру неофітства з характерними для явища цього типу наслідками. У Білорусі село меншою мірою піддавалося ідеологічній індокринатії, і в цьому відношенні його оминула емоційна екзальтація; було воно натомість більш релігійним, білоруськомовним – мова (і зазвичай нижчий, ніж у містах, рівень ос-

⁴² Інколи вживається термін «російський цивілізаційний націоналізм». Вважаю, що беручи до уваги специфіку – не обов'язково національну – «російської цивілізації», більш адекватно було б послуговуватися терміном (поняттям) «цивілізаційний / імперсько-культурний шовінізм», особливо у ситуаціях радикального загострення позицій вивіщування й агресії, що спираються на набір цінностей, які, на думку росіян, характеризують російську цивілізацію.

⁴³ E. Wnuk-Lipiński. Dymorfizm społeczny. Kultura i Społeczeństwo. 1989. T. XXXIII, Nr 3–4. S. 45.

⁴⁴ Регулярні дослідження показують, що Росія має зазвичай найвищий у Європі коефіцієнт Джині, який означає нерівність доходів (завжди вище 0,4). Джерела цього явища різні.

віги) становила своєрідний бар'єр, що ускладнював проникання високої російської культури (попри поширені в сільській місцевості прорадянські й пролукашенківські позиції). В Україні серед еліт, що походили з територій, на яких переважає російське православ'я, рідше бачимо людей, які публічно підкреслюють свою релігійність, маніфестують свою релігійну приналежність, на відміну від греко-католицьких еліт у Галичині. Еліти центрально-східної частини країни є міськими, сформованими у вже тривалий час урбанізованому середовищі, у мовному відношенні російському, а у ментальному – радянському і слабше пов'язаному з сільською культурою, з якої виводиться українськість. Захід України є більш рустикальним і демонструє міцніші зв'язки міста й села та сильнішу національну свідомість, що повсюдно спирається на країнську мову⁴⁵.

Хоча православними вважається більшість росіян, українців та білорусів, рівень їхньої релігійності здебільшого невисокий (найвищий на заході України та Білорусі)⁴⁶. «У свідомості суспільства, – пише дослідник із Білорусі, – панує переконання, що православ'я є невід'ємною частиною східнослов'янської культурної традиції і людина, яка визначає себе як православну, в більшості випадків має на увазі не те, що є віруючою, і не те, що є християнином, а те, що є східним слов'янином»⁴⁷. Дослідники й інші знавці тамтешніх реалій часто підкреслюють, що значна частина тих, хто декларує приналежність до православ'я, декларацію таку трактує як відмову визнати атеїзм, як ідентифікацію з наявною модою – просто так годиться, це є добрим смаком. Здійснюються обряди хрещення, церковного похорону, інколи люди двічі на рік беруть участь у богослужіннях, що нерідко супроводжується дуже низькими знаннями істин віри і Біблії (або взагалі відсутністю цих знань), релігійним еклектизмом, вірою в різноманітні прояви магії, надприродні сили, збирання символічних матеріалізованих релігійних артефактів⁴⁸. Згідно з неодноразово проведеними в Білорусі дослідженнями серед тамтешніх білорусів, росіян, українців і поляків, як православних, так і католиків, найбільший відсоток віруючих і глибоко віруючих зафіксовано серед поляків (католиків); у богослужіннях також

⁴⁵ Спостереження щодо України в кінці абзацу завдячую д-ру Андрію Єкатеринчукові з Інституту соціології Університету Марії Кюрі-Скловської в Любліні, який є автором дисертації про колективні ідентичності українців.

⁴⁶ Релігійність росіян є низькою. У липні 2014 р. у богослужіннях брали участь раз (4%) або кілька разів на місяць (7%) загалом 11% росіян; кілька разів на рік – 21%, приблизно раз на рік – 15%, рідше, ніж раз на рік – 15%, ніколи – 37%. Див. *Общественное мнение – 2015. Ежегодник* (Аналитический Центр Юрия Левады). Москва, 2014. С. 129 (таблица 16.5).

⁴⁷ В. Одиноченко. Проблема религиозной самоидентификации в современной белорусской культуре. *Państwo – społeczeństwo – religia we współczesnej Europie* / red. M. Mróz i T. Dębowski. Toruń, 2009. S. 152.

⁴⁸ I. Borowik. Religia jako element tożsamości w warunkach transformacji w Europie Środkowo-Wschodniej. *Perspektywa socjologiczna. Państwo – społeczeństwo – religia we współczesnej Europie*. S. 27–28; I. Borowik, *Odbudowywanie pamięci*. S. 196; В. Одиноченко. *Op. cit.* С. 161.

брали участь значно частіше католики, ніж православні. Відмінності в цьому аспекті були невеликими між православними білорусами, українцями та росіянами, а значними – між ними всіма та католиками (поляками)⁴⁹. Православна спільнота має у Білорусі більш обережний характер, відзначається більшою пасивністю, соціальною інерцією порівняно з католиками. На відмінності у цінностях і соціальних позиціях, що характеризують оидві спільноти, вказують результати репрезентативних досліджень, проведених у вересні 2005 р. білоруським Незалежним інститутом соціально-економічних і політичних досліджень. Його засновник і керівник Олег Манаєв порівняв відповіді православних і католиків. Католики частіше вважали, що для них особисто дуже важливо, щоб Білорусь була демократичною країною (45,5% проти 32,7%), були – у випадку, якби проводився референдум – меншою мірою прихильниками економічного союзу з Росією (34,1% проти 53,5%) і частіше підтримували вступ до ЄС (21,8% проти 12,0%), рідше голосували на президентських виборах 2001 р. за Лукашенка (43,6% проти 56,3%) і меншою мірою були прихильниками його повторного обрання (35,6% проти 47,7%), частіше цікавилися і обговорювали політичні питання, що стосувалися Білорусі (80,1% проти 65%,8%). Водночас православні респонденти рідше вважали, що Білорусь стоїть перед лицем економічної кризи (23,9% проти 36,3%) і політичної кризи (25,9% проти 40,5%), більш неохоче ставилися до можливості вступу Білорусі до НАТО (52,5% проти 39,1%), були меншою мірою схильні голосувати на президентських виборах за кандидата, який би запроваджував зміни (47,2% проти 64,3%)⁵⁰. О. Манаєв зазначає, що «католики більш критично оцінюють ситуацію в Білорусі». Він також додає про це, що «у країні домінує православ'я, система цінностей, яка досить тісно кореспондує з системою цінностей авторитарної влади»⁵¹.

У Білорусі православне населення належить до Російської православної церкви. «Теперішня білоруська влада, – стверджує Антоні Міронович, – послідовно опирається будь-яким спробам білорутенізації православної Церкви»⁵². Білоруське православ'я від XIX ст. було в країні головним чинником – окрім властей у Петербурзі, а згодом у Москві – асиміляції білоруськості з російськістю як її регіональної частини в культурному (а навіть національному) аспекті. Творцями білоруського національного руху були католики, котрі після 1991 року мали надмірну репрезентацію в цьому русі, хоча значна частина католиків вважається у Білорусі поляками. Можна ствердити, що Церква спря-

⁴⁹ В. Одиноченко. *Op. cit.* С. 40.

⁵⁰ О. Манаєв. Становление гражданского общества в независимой Беларуси. Социологические опыты: 2006–2010. Кн. 3. Санкт-Петербург, 2011. С. 45–46.

⁵¹ *Op. cit.* С. 47.

⁵² А. Mironowicz. Prawosławie i unia w dziejach narodu białoruskiego. *Przegląd Wschodni*. 2012. Т. XII, Z. 2 (46). S. 309.

мовує Білорусь на Схід, що в теперішніх реаліях гальмує національні прагнення білорусів, адже білоруський національний сепаратизм, з яким Церкві важко змиритися, руйнує культурно-національну єдність із росіянами. Католицька Церква (незалежно від того, чи представляє польську, чи білоруську позицію) спрямовує білорусів на Захід, а отже, певною мірою автоматично зміцнює їхні сепаратистські тенденції щодо Москви; особливо це стосується білоруської течії у Церкві, котра дедалі частіше вживає білоруської мови у літургії. В Україні найбільш національно орієнтованою є УГКЦ (у Білорусі тамтешня греко-католицька Церква є ледве помітною), що однозначно домінує в Галичині і в культурному аспекті зорієнтована на Європу. На Волині (де населення має виразно сформовану національну свідомість) і в центральній частині країни домінує УПЦ КП, виразно сепаратистична щодо Москви, яка підтримала Майдан 2014 р. і зближення України з Європою, на відміну від УПЦ МП, вплив якої поширюється головним чином на найбільш русифіковані й радянські південь та схід України і яка стримано сприйняла другий Майдан (2014), виявивши неднорідні позиції ієрархів, а тим більше нижчого духовенства, та стоїть на позиціях культурної єдності українців і росіян. Значимим є те, що серед учасників Майдану-табору (тобто перед початком гострих сутичок) 42,4% його учасників походило з Західної України, а з-поміж членів Майдану-січі (періоду сутичок у лютому 2014 р.) аж 54,8% учасників походило з цієї частини країни, незважаючи на те, що там мешкає всього кільканадцять відсотків населення⁵³.

На зламі 2014 і 2015 рр. маємо справу з ситуацією вже виразного упродовж деякого часу повернення до традиції імперської Росії, Росії православної, з підпорядкованою владі Церквою – носієм імперсько-націоналістичної традиції (що помітно хоча б на прикладі конфлікту в Україні), яка мислить у категоріях зміцнення «російського світу», а себе сприймає як «російську цивілізацію», котрій загрожує агресивний Захід. Цей спосіб сприйняття світу транслюється передовсім російськими ЗМІ, особливо там, де населення розмовляє російською мовою і ходить до церков Московського Патріархату: сьогодні передовсім у Білорусі й дедалі меншою мірою в Україні. З іншого боку, значно меншою мірою в Білорусі й неспівмірно більшою в Україні розвиваються незалежницько-

⁵³ A. Jekaterynczuk. Kogo reprezentował kijowski Majdan 2013–2014? Struktura społeczno-demograficzna i kulturowa kijowskiego Euromajdanu w Kijowie, oczekiwania oraz ewolucja. Socjologiczny obraz kijowskiego Majdanu z końca 2013 – początku 2014 roku. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. 2014. Z. 5: Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka / red. T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi. S. 162; як ствердив Вахтанг Кіпіані, у 1990 р. на 3 тисячі членів Української Гельсінської спілки «2300 походило з Галичини, а решта з інших регіонів»: W. Kipiani. Niedościgniony. Z Wachtangiem Kipianim, redaktorem strony internetowej „Historyczna Prawda”, rozmawia Iza Chruścińska. *Nowa Europa Wschodnia*. 2014. Nr 6. S. 120; так само засновниками Народного руху України за перебудову у 1989 р. були передовсім представники галицьких і київських середовищ. Виразно недорепрезентованими були на той час спільноти східної та південної України.

суб'єктні тенденції, з необхідності сепаратистські щодо Росії як творця концепції «триєдиного народу». Зростання національної активності об'єктивно шкодить імперським інтересам Росії, як їх розуміє значна частина росіян, що не визнає українців і білорусів за окремі нації. У ситуації розриву з загальнооруською спільнотою усвідомлення нового національного типу спільноти, сепаратистського щодо традиційної руськості/російськості, відбувається почасти з необхідності, через звернення до вже розроблених західних взірців. Це супроводжується спробами перенесення західних рішень у сфері суспільного ладу й цінностей, що викликає напругу в стосунках із Росією та внутрішні конфлікти. Росія витворила православну цивілізацію – механізм виникнення суспільства – котра поки що в моменті перенесення зовнішніх взірців (період Єльцина в Росії й сьогодні в Україні) переживає набагато більші струси, ніж це було в період трансформації в країнах Центральної Європи та Балтії. Найменшою мірою – а принаймні меншою, ніж в Україні – запозичає західні взірці Білорусь, яка поки що виявилася найбільш стабільною територією (що узалежнює Білорусь від Росії, але з економічних причин буде мати свій кінець). Без сумніву, на східнослов'янських територіях, розташованих між Росією і Польщею, маємо сьогодні справу з виразним зіткненням культур, культурних ареалів: західного та східного; росіяни однозначно говорять про зіткнення цивілізацій⁵⁴. Цей процес має об'єктивний характер і викликаний (у його конфліктному вимірі), зокрема, економічною неефективністю російської моделі держави й суспільства.

Православ'я заморожує традиційне бачення світу – у цьому аспекті ця конфесія не є винятком, хоча у протестантизмі це явище має набагато меншу силу вияву – і в багатьох відношеннях його можна протиставляти радянськості. Що очевидно, православна релігійність і сильні парафіяльні структури створюють більше шансів на будівництво спільноти, що спирається на інші цінності, ніж ті, які витворила радянська система, у тому числі в деяких обставинах (автокефалія) також національні. Якщо православ'я саме по собі не мало виразного промодернізаційного характеру (на відміну хоча б від протестантизму), то там, де Церква може стати елементом, який супроводжує процеси відокремлення від московської російськості – як хоча б у сьогоднішній Західній (Волинь) та Центральній Україні – й водночас (наскільки це можливо) будівництва національної й антирадянської українськості, вона може також – у супереч загальним переконанням – супроводжувати процеси модернізації (що не означає, що вона сама б їх викликала).

⁵⁴ Прихильниками зіткнення православної цивілізації з західною є кола, пов'язані з «Російською православною армією», що воює на Донбасі на боці сепаратистів, які проголошують гасла релігійної війни, яких підтримують або толерують місцеві церкви Московського Патріархату і які несуть відповідальність за релігійні чистки в регіоні, особливо вбивства місцевих євангелістів. Це свідчить про появу в поки що вузьких колах сильно радянізованого суспільства Донбасу тих елементів культури росіян, які раніше радше не були там присутні.

Российское видение «общерусского народа»

Эти размышления будут посвящены российскому видению сообщества, которое русские называют национальным и общерусским или же триединым русским народом, существенными составными которого являются – наряду с русскими – украинцы и белорусы. Точнее сказать, в центре внимания будет восприятие русскими двух остальных элементов сообщества на основе новейших социологических исследований, прежде всего Аналитического Центра Юрия Левады как социологического центра, результаты исследований которого пользуются всеобщим авторитетом. Значительное внимание будет посвящено историческим предпосылкам отношения русских к обоим их славянским соседям.

1. Исторические предпосылки

Средневековое название «Русь», через много столетий обозначенное российскими историками как «Киевская Русь», наиболее вероятно имело варяжское (скандинавское) происхождение и было связано с присутствием германских завоевателей и организаторов государства на восточнославянских землях. Много указывает на то, что это название первоначально не имело ни этнического, ни четко определенного территориального характера, а связано было прежде всего с правлением Рюриковичей, являясь следствием их купеческо-военной активности на пути из варяг в греки. Культурная (языковая) унификация территории, довольно неоднородной с точки зрения как этнической (кроме славянских племен, здесь проживали балтские [территория современной Беларуси] и, прежде всего, финно-угорские [сегодняшняя Россия], но также и тюркские народы [сегодняшняя Украина]), так и политической, было результатом принятия христианства в 988 году. Разделение на удельные княжества, которое произошло после 1154 года, а затем монголо-татарское нашествие меньше чем через столетие разбили Русь и со временем разделили ее на две основные части. Одна из них оказалась в границах Великого княжества Литовского (позже Украина и Беларусь), а другая попала в подчинение к Золотой Орде и со временем из нее выделилось все более мощное (Великое) княжество Московское – впоследствии Россия. Москва была основана в 1147 году (первое упоминание о ней) на территории, заселенной финно-уграми (муромой), и на протяжении длительного времени княжество имело финно-угорско-славянский характер.

Находящиеся на московском троне Рюриковичи начали процесс, названный впоследствии «собираением русских земель». Новые завоевания усилились особенно в период правления Ивана I Калиты в первой половине XIV века, а

завершил этот процесс Василий III в первой половине XVI века (завладев землями, находящимися во власти Речи Посполитой). Отношение московских правителей к населению бывшей Руси не было следствием восприятия его в категориях национального сообщества, поскольку такое мышление было им – как и всей Европе – чуждо, а на землях, которые считались русскими, проживало в то время этнически неоднородное население. Московские князья, а позже русские цари вплоть до эпохи Просвещения мыслили прежде всего в категориях власти, а предъявление их прав на древнюю Русь легитимизировало их очередные завоевания. Элементом, который в их глазах объединял население этих земель – также и в этом случае на протяжении веков используемым инструментально – было православие. Радикальное ограничение православия в Великом княжестве Литовском и Короне Польской в результате подписания Брестской унии в 1596 году сделало невозможным объединение русских земель Речью Посполитой. В XVIII веке граница между Россией и Речью Посполитой разделяла две цивилизации: русскую (православную) и латинскую. Признание московского государства правомочным преемником Киевской Руси совсем не является чем-то очевидным ввиду значительной ориентализации государства, общества и его культуры в результате долголетней татарской неволи. Древняя Русь была ближе к Европе, чем ее московская преемница, особенно в области понимания государства и методов правления. Определяющим аспектом русской государственности, общности и ее отличия от латинской Европы со временем все больше становилось православие, особенно после принятия историософской концепции Москвы как «третьего Рима». Эта концепция снабдила русскость выразительным мессианским измерением, сакрализовала ее. В то же время православие делало возможным вмешательство во внутреннюю политику Речи Посполитой со стороны Москвы, считающей себя защитницей православной части общества, являющегося ее западным соседом.

Так было и во время войн с Речью Посполитой в середине XVII века, и – прежде всего – в XVIII веке¹. Принцип «*translatio imperii*», трактуемый как перенесение империи из Рима в Византию и в конце в Москву, понимается также как историческая непрерывность: Киев – Владимир на Клязьме – Москва². Алексей Михайлович заключил в 1654 году Переяславский договор, в результате которого часть украинских земель с течением времени была присоединена к России. Михаил Геллер, ссылаясь на известного русского историка XIX века

¹ Sahanowicz H. Historia Białorusi do końca XVIII wieku / przeł. H. Łaskiewicz. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2001. S. 273, 311–312.

² Kazimierz J. Zrozumieć Rosję. Uniwersalizm w kulturze Rusi od IX do XVI wieku. Kraków : Avalon, 2008. S. 211.

Василия Ключевского, утверждает, что царь Алексей долго не решался «принять неслыханно богатый подарок – Малороссию»³. И все же,

[в] понимании Алексея Малая Русь (Малороссия) была его вотчиной⁴, а ее жители – его подданными. Для казаков договор означал обыкновенное покровительство царя. Победила русская концепция и Малая Русь стала интегральной частью империи на период почти трех с половиной столетий⁵.

Главным поводом, побуждающим русских (москвитов) к поглощению украинско-белорусских земель, был геополитический фактор, расширение власти и завоевание новых территорий, так же как и в случае экспансии на восток. Отношение России к Украине и Беларуси до самого XVIII века включительно было случайной производной интересов, идеологий и текущей политики, а только в малой степени исходило из русского чувства общности с жителями этих земель. Обсуждая последствия московского нашествия на белорусские земли в середине XVII века и массовое переселение населения Великого княжества Литовского в Россию, известный белорусский историк Геннадь Саганович пишет:

«Иноземщиной», «латинством» считалось там и то, что приносили с собой белорусские мастера, плененные ли, или попавшие туда при других обстоятельствах. Самих белорусов здесь обычно называли «литвою», «поляками», а их язык – «литовским». И вот что любопытно: даже крестьян, массами выводимых в годы войн из Беларуси вглубь Московского государства, местное население называло там «панамии». На территории самой Беларуси царские воеводы и ратники также «не узнавали» белорусов, не признавали за «родных». Царь Алексей Михайлович, объявив, начиная войну, что идет защищать «белорусцев» и их «православную крестьянскую веру», называл белорусские города «польскими», приказывал «польских и литовских людей побивать сколько милосердный Бог помощи подаст». Царь, которого в России называют «тишайшим и добрейшим», вел войну азиатскими методами, особенно не разбираясь, кто какой веры и какого народа⁶ [6, с. 7].

В этом же тексте Г. Саганович высказывает мнение, что эта война была для белорусов национальной катастрофой. Конечно же, иначе смотрели на Бела-

³ Heller M. Historia Imperium Rosyjskiego / przeł. E. Melach i T. Kaczmarek. Warszawa : Książka i Wiedza, 1997. S. 267.

⁴ «Вотчина, – как отмечает Ричард Пайпс, – является, по сути, точным соответствием латинского «patrimonium» и так же, как и оно, обозначает блага и привилегии, унаследованные от отца». См. Pipes R. Rosja carów / przeł. W. Jeżewski. Warszawa : Wydawnictwo Magnum, 2006. S. 41.

⁵ Carrère d'Encausse H. Euroazjatyckie imperium. Historia Imperium Rosyjskiego od 1552 do dzisiaj / przeł. K. Antkowiak. Kęty : Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2014. S. 52.

⁶ Саганович Г. «Русский вопрос» с точки зрения белоруса. Народная газета. 30.04.1993. С. 7.

русь/белорусов простые солдаты, не знающие истории, а иначе правители Русского царства. И все же, ни во взглядах государей, «собирающих земли русские», ни – тем более – во взглядах обыкновенных русских в то время не преобладало мышление и связанные с ним позиции (поведение), которые выражали бы убеждение в генетической общности с тогдашними предками современных украинцев и белорусов.

Перенесение категорий конца XIX века – в этом случае отношений между русскими с одной стороны и украинцами и белорусами с другой – на середину XVII века не является оправданным, о чем в какой-то мере свидетельствуют слова другого белорусского ученого, описывающего, как относились к белорусскому населению войска царя Алексея во время войны, которую он вел. Белорусов грабили, убивали и вывозили в Москву большим образом как «чужих», чем как «своих». Как утверждает Павел Терешкович,

Ощущая нарастающее недовольство и открытое сопротивление со стороны белорусов летом 1655 года, царь Алексей Михайлович, «отличившийся добротой и мягкостью», отдал приказ своим войскам перейти, по существу, к тактике выжженной земли. Вот типичное донесение А. Трубецкого о боевых действиях по пути от Слуцка до Слонима: «...идучи дорогою, села и деревни и хлеб и сено и всякие конские кормы мы по обе стороны жгли и людей побивали и полон имали, и разоряли совсем без остатку, и потому ж жечь и разорять посылали». Война 1654–1667 годов стала самой страшной в истории Беларуси. Кроме русских войск на севере действовали шведы, на юге – казацкие отряды. Никогда ранее и никогда после Беларусь не несла подобных человеческих жертв: население сократилось более чем в 2 раза – с 2,9 млн. человек в 1650 г. до 1,4 млн человек в 1667–1670 гг. В некоторых регионах, например, на Гомельщине, выжил только один из десяти. На восстановление численности населения ушло 200 лет⁷.

Столетие спустя, в 1764 году Екатерина II в тайной инструкции, адресованной генерал-прокурору Александру Вяземскому, утверждала, что Малороссию, Лифляндию и Финляндию [имелась в виду Карелия] не следует считать чужими землями. Эти земли, а также «смоленскую, надлежить легчайшими способами привести к тому, чтоб онѣ обрусѣли и перестали бы глядѣть какъ волки къ лѣсу»⁸.

⁷ Терешкович П. Русские в Беларуси: постинтернационалистская рефлексия. Неман. 1992. № 6. С. 164–176. URL: http://pawet.net/library/o_reflections/17a/Терешкович_П._Русские_в_Беларуси.html (дата обращения: 12.08.2021 г.).

⁸ Serczyk W. Katarzyna II – carowa Rosji. Wrocław : Ossolineum, 1983. S. 157; Paszkiewicz P. W cieniu tronu i ołtarza. Polityka imperialna Rosji i jej aspekty rusyfikacyjne (fazy i przejawy). *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego (1772–1915)* / pod red. D. Konstantynowa i P. Paszkiewicza. Warszawa : Instytut Sztuki PAN, 1994. S. 15.

По мнению Игоря Торбакова (западного эксперта в области русско-украинских отношений), контакты между жителями позднейшей России и Украины были от середины XIV века до около 1620 г. очень ограничены, обе территории принадлежали к разным государствам, разным культурным ареалам, их жители воспринимали друг друга как иностранцев. В своих размышлениях на тему отношения русских в старину к украинцам он ссылается на американского ученого Эдварда Кинана, который убедительно, как считает И. Торбаков,

доказывает, что представление на тему «общего культурного киевского наследия» является в своей сущности историческим мифом, созданным в более поздний период. «Разве окружение Ивана III (1462–1505), настоящего основателя московского государства, его сына Василия III или его внука Ивана IV понимало начатое ими дело превращения провинциального княжества в могущественную империю в категориях возрождения или хотя бы перенятия славного наследия Киева?» – спрашивает Кинан. И отвечает без тени сомнения: ни о чем подобном тогда не было и речи, поскольку исторические источники хранят по этому поводу полное молчание. «Удивительно то, – пишет Кинан, – что сегодняшние историки в состоянии поверить в то, что москвиты – представители великокняжеской аристократии времен Ивана III или Ивана IV – могли считать себя преемниками киевского трона, например, эпохи Ярослава Мудрого». Что же касается мифа о «киевском наследии», он был создан в конце XVII – начале XVIII века приезжим украинским и белорусским духовенством (в значительной степени в его собственных интересах!), когда оно – после превращения Речи Посполитой в ходе контрреформации в ортодоксальное католическое государство – присоединилось к призывам вмешаться в защиту православия, с которыми обращались в то время к московскому царю греческие иерархи. «Это правда, – соглашается Кинан, что представители московской элиты считали других восточных славян – особенно “литовских” можновладцев, с которыми многих из них объединяли узы крови, – в большей степени “своими”, чем, например, англичан или персов; сложно, однако, было бы найти документальное подтверждение тезиса, что кремлевские придворные относились к восточным славянам (“литвинам”) функционально иначе [...] чем, например, к шведам, полякам или хотя бы черкесам»⁹.

В середине XVII века различия культурного и языкового характера между украинцами и русскими, проявляющиеся в специфике православия в обоих странах и в их политической культуре, были заметны и фиксировались также

⁹ Torbakow I. Swój czy obcy? Stereotyp Ukrainca w Rosji XVII–XVIII wieku. *Zeszyty Historyczne (Instytut Literacki, Paryż)*. 1998. Z. 125. S. 105.

внешними наблюдателями. Существовали они и позже, некоторые из них ослаблялись. В XIX веке украинская шляхта (на землях, принадлежащих России перед разделами Польши) свою родину Малороссию уже признавала частью России, имея двухуровневую идентичность: малоросскую и великоросскую. Подобная двухуровневость (а даже трехуровневость, принимая во внимание малую родину: Новогрудщина, Литва (Великое княжество Литовское), Польша – в случае Мицкевича) – существовала на землях бывшей Речи Посполитой и содержалась в самоопределениях: «gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni». Негативный стереотип украинца (например, как предателя во второй половине XVII века и в XVIII веке) окрашивался начиная с границы XVIII и XIX веков также положительными чертами, со временем Украина и украинцы даже нередко идеализировались русскими и, несомненно, не воспринимались как отдельный народ или явно отличающаяся от великороссов этническая группа, хотя неприязнь малороссов к великороссам сохранялась¹⁰. По мнению Игоря Торбакова,

на протяжении двух столетий образ украинца в общественном сознании русских подвергся трансформации в довольно широком масштабе: от враждебного и подозрительного стереотипа чужога – л и т в и н а в середине XVII века по доброжелательный и покровительственный стереотип х о х л а – м а л о р о с с а в конце XVIII – начале XIX века¹¹.

Православная общность, формирующаяся под влиянием идеи Москвы как третьего Рима, имела в XVI–XVII вв. сверхэтнический характер (что не было редкостью в Европе того времени), тем более это касается той общности, которую строил Петр I и его последователи, и которая программно создавалась как общность государственно-политического характера. Наполеоновские войны были важным импульсом в процессе построения целостной немецкой нации, но в то же время значительным образом усилили рефлексию над идентичностью русских; многочисленные историки усматривают в победной борьбе с Наполеоном корни модерной русской национальной идеи¹². Следующим импульсом, который способствовал ее появлению, было польское восстание 1830 года, которое свидетельствовало о невозможности построения российской деспотией государственно-политической общности (политической нации). Ответом на происходящие изменения было создание Сергеем Уваровым знаменитой формулы «православие, самодержавие, народность», которая

¹⁰ Op. cit. S. 106–120.

¹¹ Op. cit. S. 120.

¹² Zajączkowski W. Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji. Warszawa : Wydawnictwo MG, 2009. S. 126.

начиная с 30-х годов XIX века вплоть до свержения царизма была существенным элементом официальной идеологии Империи, свидетельством формирования религиозно-этнической общности, что стало со временем одной из причин краха государства Романовых¹³. Январское восстание 1863 года еще раз выразительно продемонстрировало социальные (культурные, национальные) расколы в царской России. Михаил Катков, редактор газеты «Московские ведомости» и один из идеологов русского национализма, писал: «Украина никогда не имела особой истории, никогда не была особым государством <...> Малороссийского языка никогда не было и, несмотря на все усилия украинофилов, до сих пор не существует»¹⁴. Подобным образом считал министр внутренних дел России Петр Валуев, который в 1863 году утверждал, что «никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может»¹⁵. Велико-россы, создав империю и обретя современную национальную идентичность (хотя механизм этого феномена был немного другим, чем в Европе), начали смотреть на остальных православных славян как на «провинциалов» в рамках сконструированного ими сообщества, все больше укорененного в истории, отсылающего к Рюриковичам и Киевской Руси. Это они создали государство-империю и все шире, хотя главным образом на уровне элит, разделяли убеждение о себе как о преемниках древней Руси.

В последние десятилетия существования монархии русские создали образ «инородцев», которыми считали всех жителей России за исключением восточных славян. Это свидетельствовало о слабых ассимиляционных способностях русского этноса в отношении поляков, балтов, финнов и народов Кавказа, особенно вне их родных территорий. В последние десятилетия существования царской России среди русских появились движения, напоминающие западно- и центральноевропейские национализмы в их крайних формах. Это определило отношение русских к украинцам и белорусам как к народам, принадлежащим к одному национальному сообществу, но когда-то в большей или меньшей степени латинизированных, оторванных от русской Родины-матери, крестьянских и примитивных. Они являлись составной частью «триединого

¹³ «Во времена правления Александра III, – пишет Войцех Заёнчковский, – официальное православие, которое всегда было одним из столпов правящей идеологии, начало приобретать национальный, русский характер. Как универсальная религия оно не оправдывало возлагаемых на него надежд, не было привлекательным для возрастающего числа неправославных подданных. После ста лет относительного либерализма в конфессиональной политике, инициированного еще при Екатерине II, оно вновь вернулось к роли активного инструмента порабощения „чужеплеменников“, но в этом случае уже как один из аспектов русскости. Эта политика имела свои непредвиденные последствия – русификация в совокупности с попытками принудительного обращения в православную веру привела к тому, что среди нерусских религия оказалась в положении, напоминающем национальные движения». См. Zajączkowski W. Op. cit. S. 138.

¹⁴ Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław : Ossolineum, 1979. S. 266.

¹⁵ Ibid.

русского народа», двумя из трех его ветвей, возвращенными в лоно православия, но говорящими все еще на испорченных, полонизированных диалектах «великорусского языка».

И только появление сообщества, по своему характеру похожего на нацию в западном понимании, в том числе также в ее националистическом измерении, склонило русских к проведению политики, направленной на однозначное поглощение украинцев и белорусов «общерусским народом». Этот процесс был прерван в результате последствий большевистской революции, определения Лениным границ республик и политики коренизации в 1920-х гг. История Смоленщины, когда-то белорусской в этническом и языковом отношении, которую большевики обещали включить в новосоздаваемую Республику, но слова не сдержали, в результате чего идентичность сегодняшних жителей этого региона исключительно русская, указывает на очень вероятную возможность намного большей русификации украинско-белорусских земель – в случае, если бы не были созданы республики – вероятно, полной на территории Беларуси и южной и восточной Украины. Общества обеих республик, подверженные процессам формирования «советского народа», русифицировались в языковом и культурном, но скорее не в национальном отношении, хотя и подавались советизации. В то же время на элитарном уровне развились литературные языки: украинский и белорусский, хотя в 1930-е годы они и подверглись частичной русификации. Кроме черт, идеализирующих Украину/украинцев, сформированных на пограничье Просвещения и Романтизма, среди русских и дальше существовали снисходительные, пренебрежительные элементы стереотипа украинца-хохла, которые развивались в XX веке. Обе общности, белорусов и украинцев, они воспринимали как «своих», но своих низшего порядка, плебеев и провинциалов, не имеющих высшей культуры, на которых смотрели когда-то – и это сохранилось до сегодня – свысока, с чувством собственного превосходства, в советские времена как на «младших братьев». В то время, как белорусам приписывалась/приписывается некоторая подчиненность, крестьянское замыкание в себе, украинцы воспринимались как более активистские (этот активизм нередко расценивался негативно), иногда анархизированные, что в глазах русских подтвердили уже в период независимости оба Майдана.

Определение границ обеих республик, украинской и белорусской, не изменило ощущения русских, а частично также самих украинцев (кроме западной части) и белорусов, что они принадлежат к единой русской общности («мы – русские»). Русская склонность придавания видениям, вымышленным, притворным сущностям конкретный статус проявлялась в формальной трактовке советской Украины и Беларуси на международной арене (ООН) как отдельных политических субъектов (государств). Подобной была трактовка

занятых в результате II Мировой войны «социалистических государств» в Центральной Европе как «дружественных союзников» (включая три оккупированные прибалтийские республики)¹⁶. Русские, которые появились как имперское сообщество мессианско-миссионерского характера, опирающееся на православие, славянскость и ощущение бытности непосредственными преемниками Святой Руси Рюрика, не могли признать двух остальных членов бывшей Руси – оторванных, по их мнению, на сотни лет от Родины-матери – отдельными национальными сущностями, полноправными политическими субъектами, разрушающими это русское единство, русское предназначение, освященную общность. Поскольку границы между республиками в СССР играли не самую большую роль, подобным образом воспринималась русская общность после 1991 года. Это мышление сломал лишь Майдан 2014 года как попытка политической эмансипации, переход «на сторону Запада», откуда в свое время пришел Гитлер, а значит, как фашистская попытка измены традициям Святой Руси. Отвержение идеи «русского мира» было воспринято русскими как разрыв корней создания их общности, разрыв культурный, языковой, политический, наконец цивилизационный, а в результате также экономический (что стало преддверием конфликта в 2013 году). Военная реакция и аннексия территории полностью умещаются в рамках российской политической культуры. Белорусы, в свою очередь, все еще привязанные к идее «русского мира» и русского сообщества, наблюдая за последствиями попыток Украины субъективизироваться, любой ценой избегают конфликта с Россией. Несмотря на 25 лет независимости всех трех государств, русские в своей массе все еще не воспринимают украинцев и белорусов как полностью отдельные нации.

Русская/советская власть создала культурно-политическую парадигму ассимиляции белорусов и украинцев с русской в культурном (и языковом) отношении советскостью, особенно в связи с притоком сельского населения в города или социальным продвижением иного рода. Отступления от этой парадигмы осуждались, клеймились как проявления национализма и, как пра-

¹⁶ Следствием этого типа мышления было – после выхода этих стран из «союза с СССР» (когда после 1989 г. появилась такая возможность) – то, что очень многие русские восприняли это как предательство, что, по мнению бывших «союзников», было удивительным, поскольку, с точки зрения Польши или стран Балтии, в этой ситуации жертва оккупации должна была бы предать оккупанта. В русской культуре проявляется склонность к ипостазированию (овеществлению) создаваемых видений. Источники этого в значительной мере кроются в православии. Это сопровождается значительной склонностью к построению теорий заговора, что нередко придает специфическое измерение по крайней мере части русской научной литературы в рамках общественных наук (особенно политологии). Метафизическое измерение русской культуры усугубляет эти явления. Латинскую Европу характеризует большой прагматизм, реализм и методологический самоконтроль, что особенно заметно в мещанском протестантизме и к проявлениям чего (например, вербально критикуемому «материализму Запада») русские относятся очень холодно.

вило, были связаны с маргинализацией (иногда репрессиями) данных индивидов или социальных групп. Как пишет Микола Рябчук,

Стереотип «хохла» с успехом отбивал у людей, переезжающих в русифицированные города, охоту принимать украинскую, а не малороссийскую идентичность. Украинский язык и украинская культура, являющиеся наиболее существенным ее элементом, стигматизировались в официальном дискурсе как символизирующие отсталость, примитивизм и сельское невежество. Большинство украинцев должны были или избавиться от своих культурно-языковых девиаций и принять социально сконструированную «нормальность», или же начать обреченную на поражение борьбу за свою идентичность с необычайно мощным дискурсом этой «нормальности», который автоматически превращал их культурную девиацию в девиацию политическую¹⁷.

Аналогичные процессы происходили в «почти русской» (в культурном отношении) и без сомнения русской (в понимании сообщества) Беларуси. Русский, приезжающий в Минск, Витебск, Гомель или Брест, слышал тот же язык, что в Москве и Ленинграде, в худшем случае с местными фонетическими, реже лексическими особенностями. Поехать работать в Москву, в том числе в государственных учреждениях, как правило, считалось/считается в Беларуси нормальным – вместе с принятием русской культурно-политической опции. Беларусь была и остается для русских «своей» и гипотетическая возможность ее вступления в европейские (западные) структуры сразу же вызывает у русских желание вмешательства. Тот же Микола Рябчук утверждает – все еще в отношении украинцев:

официальный образ украинцев как «почти того же самого народа» глубоко укоренился в российском обществе, поэтому ни украинский язык, ни украинская культура, ни даже украинская политическая суверенность не были признаны полностью реальными и правомочными. Это, в свою очередь, создавало благодатную почву как для политических, так и для культурных ресентиментов, отголоски которых постоянно присутствовали в различных высказываниях, политике, произведениях культуры или медийном дискурсе¹⁸.

Эти слова еще более актуальны, а позиции русских еще более однозначны в отношении белорусов, хотя Украина, ввиду своих размеров и геополитического значения, воспринимается как страна, имеющая для русских фундаментальное значение.

¹⁷ Riabczuk M. „Wspaniały lud słowiański”. Rosyjskie stereotypy Ukraińców od wyobraźni imperialnej do postimperialnej rzeczywistości. Narody & stereotypy 25 lat później. Nowe granice, nowe horyzonty / red. R. Kusek, J. Purchla, J. Sanetra-Szeliga. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2015. S. 233.

¹⁸ Op. cit. S. 235–236.

2. Украинцы и белорусы в российских социологических исследованиях

Социологические исследования на постсоветском пространстве нередко вызывают большие разногласия, чем в Западной Европе. Можно указать две основные причины этого феномена. Во-первых, во многих республиках, возникших после распада СССР, – особенно там, где сложно говорить о развитой демократии (то есть всюду, кроме балтийских республик), – социологи, проводящие исследования, воспринимаются в большей или меньшей степени подозрительно, особенно если вопросы имеют политический контекст. Согласно исследованиям Левада-Центра за ноябрь 2015 г., 26% респондентов в России заявили, что боятся высказывать свое мнение по поводу текущих дел в стране в связи с возможностью негативных последствий их высказывания, а большинство высказывает свои взгляды неохотно¹⁹. Иногда это вызывает желание респондентов подстроиться в своих высказываниях под взгляды, выражаемые властью, представителями которой, по их мнению, являются социологи. Другая причина лежит в культурной, ментальной, идентичностной отдельности восточнославянских православных обществ (прежде всего российского, в немного меньшей степени белорусского, украинское же общество в этом отношении дифференцировано от латинской Европы, в чем нет ничего удивительного и непонятного, принимая во внимание культурную дифференциацию современного мира, часто более значительную, чем в данном случае. Эти различия являются причиной трудностей в интерпретации полученных результатов исследований, поскольку идентичные ответы на те же вопросы могут иметь различные культурные контексты и означать – по крайней мере, отчасти – что-то иное, чем в Польше, Чехии или Германии. Российское общество, вопреки поэтическому высказыванию Тютчева, можно все-таки «понять умом», но категории этого понимания должны отличаться от центрально- и западноевропейских. Поэтому и содержание понятия «общерусский народ» для европейцев не всегда до конца понятно. Поддержка Путина, которую показывают в России социологические исследования, не должна означать (и часто не означает) того же, что поддержка Туска или Качинского в Польше. И все же, эти исследования нужно анализировать, особенно если они повторяемы и указывают на существующие тенденции. В представленных ниже размышлениях я буду ссылаться на исследования, проведенные между концом 2014 года и первым кварталом 2016 года²⁰.

¹⁹ Корченкова Н., Горяшко С. Каждый четвертый боится делиться мнением с социологом. *Коммерсантъ*. 22.01.2016. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2897562> (дата обращения: 12.08.2021).

²⁰ Анализ исследований за несколько лет – российских, украинских и белорусских, – проводимых до третьего квартала 2014 г., содержится в моем тексте: Radzik R. Trójjędyny naród ruski czy odrębne wspólnoty narodowe? *Przegląd Wschodni*. T. XIII. 2014. Z. 2 (50). S. 253–301.

Русские осознают свою специфику на фоне Европы, что также подтверждается проводимыми ими социологическими анализами (независимо от прохладного отношения к ним европейских исследователей):

Таблица № 1

«Русские – это такой же народ, как другие, или совершенно особый народ?»

	2000 март	2008 октябрь	2015 август
Такой же народ, как другие	63	63	57
Совершенно особый народ	33	34	40
Затруднились ответить	4	2	2

N = 1600²¹

Из таблицы № 1 следует, что убеждение русских в том, что они являются особенным народом, вовсе не ослабло на протяжении последних 15 лет. Скорее наоборот, хотя сторонники такого взгляда составляют 40-процентное меньшинство. В то же время в марте 2015 года на вопрос «Как вы полагаете, по какому историческому пути должна идти Россия?» 56% россиян ответили: «Идти по своему собственному, особому пути»²². Склонность считать себя особенным народом сопровождается поразительным отношением к собственной, как-никак имперской, истории (термин «имперский» часто воспринимается русскими позитивно и не является большой редкостью в российском политическом нарративе последних лет). Об этом свидетельствуют данные, указанные в таблице № 2.

В октябре 2015 года всего лишь 7% респондентов утверждали, что Россия была в большинстве случаев или всегда агрессором, а целых 85% считали, что она никогда или в большинстве случаев им не была, являясь, как правило, жертвой конфликтов. Принимая во внимание то, что на протяжении двух последних веков не было ни одной соседней страны, на которую не напала бы Россия/СССР (границы которой не пересекли бы ее войска), во многих случаях завоевывая (поглощая) целые страны и государства, историческое сознание россиян является исключительно селективным, что является следствием их имперской, мессианско-миссионерской ментальности, чувства созидания отдельной российской (русской, православной) цивилизации, которая в настоящее время, после распада двухполюсного мира, где Москва была одним из

²¹ Общественное мнение – 2015. Ежегодник. Москва : Аналитический Центр Юрия Левады, 2016. С. 40 (таблица 3.16).

²² Op. cit. С. 45 (таблица 3.26). 19% ответили: «Вернуться на путь, которым двигался Советский Союз», а 17%: «По общему для современного мира пути европейской цивилизации» (9% «Затруднились ответить»). См. Op. cit. С. 45 (таблица 3.26).

Таблица № 2

«Какое из следующих утверждений ближе всего к лично вашей точке зрения?»

	1998 май	2014 март	2015 октябрь
Россия всегда являлась агрессором, виновником конфликтов с другими странами	3	1	2
Россия в большинстве случаев являлась агрессором, виновником конфликтов с другими странами	16	5	5
Россия в большинстве случаев являлась жертвой конфликтов, пострадавшей стороной	29	27	26
Россия никогда не была агрессором или инициатором конфликтов с другими странами	37	55	59
Затруднились ответить	15	11	7

N = 1600²³

полносов, должна быть одним из нескольких центров, в этом случае «смотрящим за порядком» в евроазиатском регионе и координирующим совместно с иными центрами политику по поддержанию мирового порядка. В 2013 году занимавший пост председателя Синодального отдела по взаимодействию Церкви и общества Московского Патриархата Всеволод Чаплин причислил к православной цивилизации Россию, Украину, Беларусь, Молдавию, Грецию, Сербию и Болгарию²⁴. В таком понимании православная цивилизация отличается от российской или русской, хотя и в этом случае Россия воспринимается в ней как страна, в какой-то мере являющаяся лидером или поддерживающая отдельные страны согласно с интересом сообщества (цивилизации) – так, как она его понимает.

Постоянное расширение Российской империи на протяжении сотен лет (связанные с этим факты были элементом социализации русских и почти всегда, за исключением раннего этапа становления СССР, воспринимались позитивно) утвердилось в русской культуре как норма, что определяло и все еще определяет отношение русских к когда-то «поглощенным» народам – как правило, сверхнее, покровительственное, поддерживающее господство и даже

²³ Op. cit. С. 48 (таблица 3.35).

²⁴ Kudors A. «Krievu pasaule» – no maigās varas koncepta līdz kara pamatojumam. Sargs.lv. 16.04.2015. URL: <http://www.sargs.lv/Viedokli/2015/04/16-01.aspx#lastcomment> (дата обращения: 12.08.2021); цит. по: Кудоре А. «Русский мир» – от концепции «мягкой силы» до обоснования войны. *ИноСМИ.Ру*. 17.04.2015. URL: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20150417/227571026.html> (дата обращения: 12.08.2021).

употребление силы, несмотря на то, что значительная часть этих народов демонстрирует высший уровень цивилизационного развития (свобод, благосостояния, эффективности государственных институтов, примером чего являются балтийские республики) или более древнюю традицию государственности, письменности и высокой культуры (Грузия, Армения). Чувство превосходства, чтобы не сказать презрения, в отношении малых государств и народов было и остается существенным элементом сознания и политики российских элит. Господство имперских ценностей (сила армии, размер государства и всеобщая гордость по этому поводу, убеждение в величии собственной культуры) дает русским чувство правоты и превосходства в отношениях с другими, в том числе с украинцами и белорусами как «младшими братьями», которые, принимая русскую культуру, становятся более культурными.

Как утверждает Микола Рябчук,

Наиболее распространенное представление русских об украинцах президент Путин определил лаконичной формулой «русские и украинцы – почти один народ». Впрочем, до него то же самое говорил Михаил Горбачев, а раньше практически все российские политики, а частица «почти» появилась вместе с болшевикиами»²⁵.

Тот же президент России²⁶ отметил в кулуарах НАТО, что «Украина – это даже не государство»²⁷. Популярный среди значительной части российского общества лозунг «Россия для русских»²⁸, в принципе, не касается белорусов и украинцев (исключая тех, кого считают националистами, особенно «бандеровскими прихвостнями»), а русские националисты воспринимают обе страны – по крайней мере теоретически – как части России. Эти предпосылки, по мнению Миколы Рябчука,

дают российскому послу Михаилу Зурабову основание утверждать без лишней дипломатичности, что «русские и украинцы – это единый народ»; патриарху Кириллу – провозглашать концепцию «русского мира», в котором

²⁵ Riabczuk M. Prawie jeden naród? Jak Rosjanie patrzą na Ukrainę. *Więź*. 2013. Nr 3. S. 147.

²⁶ Президент Путин заявил 18 марта 2015 года во время митинга-концерта у Кремлевской стены, на котором в первую годовщину присоединения Крыма к России собралось несколько десятков тысяч человек: «Мы всегда в России считали, что русские и украинцы – это один народ. Я так думаю и сейчас. Крайний национализм всегда вреден и опасен. Уверен, что украинский народ еще даст достойную и объективную оценку деятельности тех, кто довел страну до такого состояния, в котором она находится сегодня». См. Владимир Путин: мы в России всегда считали, что русские и украинцы — один народ. *Коммерсантъ*. 18.03.2015. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/2689175> (дата обращения: 12.08.2021).

²⁷ Riabczuk M. *Op. cit.* S. 147.

²⁸ См. исследования на эту тему: *Общественное мнение – 2015*. С. 197.

«несмотря на государственные разделения, на определенные нестыковки в политике мы духовно <...> продолжаем оставаться одним народом»; а профессору Александру Дугину – рассказывать студентам о том, что «украинская нация была искусственно сформирована в XIX веке поляками». И даже вице-президент Российской ассоциации политологов Оксана Гаман-Голутвина не может не напомнить участникам международной конференции, что отделение Украины от России это то же самое, что разделение Германии»²⁹.

Подобные слова сформулировал один из наиболее известных российских оппозиционеров Алексей Навальный: «Украина и Белоруссия являются главными геополитическими союзниками России. Наша внешняя политика должна быть максимально направлена на интеграцию с Украиной и Белоруссией... Фактически мы один и тот же народ... Мы должны усиливать интеграцию»³⁰.

В результате такого понимания национального (?) сообщества и совместной истории, которую, по мнению русских, отрицают украинские и белорусские националисты, «фашистско-бандеровские предатели», во время демонстрации под посольством Украины в Москве – в рамках протеста, являющегося реваншем за митинг в поддержку Надежды Савченко под посольством России в Киеве, – около 200 человек митинговали 6 марта 2016 года под лозунгами: «Вон из нашего Киева» и «Киев – русский город»³¹. Киев и Минск – это два древних «русских города» – «русских», или «наших», так же как Москва и Петербург (хотя два последних города и расположены на изначально финно-угорских землях). Аисторическое понимание Киевской Руси из XIX века было перенесено русскими историками и националистами в сегодняшний мир и подчинено интересам и постулатам Москвы. Тех украинцев и белорусов, которые считают, что Киев и Минск должны иметь право решать собственную судьбу так же, как жители всей Москвы и России распоряжаются собой, русские называют националистами. Ними являются все приверженцы национальной самостоятельности украинцев и белорусов. Таким образом, по случаю публикации в Москве в 2015 году итогового доклада «Белорусский национализм против русского мира» российская газета «Журналистская правда» написала:

Около четверти века Республика Беларусь является суверенным государством, мучительно пытающимся найти подходящую для себя идентичность.

²⁹ Riabczuk M. Op. cit. S. 154–155.

³⁰ Навальный: «Украинцы и русские – один и тот же народ». *Цензор.нет*. 11.02.2012. URL: http://censor.net.ua/news/197005/navalnyyi_ukraintsy_i_russkie_odin_i_tot_je_narod (дата обращения: 12.08.2021).

³¹ У Маскве амбасаду Ўкраіны закідалі яйкамі пад крыкі: «Прэч з нашага Кіеву!» *Радые Свабода*. 06.03.2016. URL: <http://www.svoboda.org/content/article/27592599.html> (дата обращения: 12.08.2021).

Ввиду того, что на общерусскую идеологию, постулирующую национальное единство великорусов и белорусов, в РБ наложен негласный запрет (несмотря на популистские заявления президента Лукашенко в духе „мы же русские люди“), в белорусском обществе год от года укрепляет свои позиции местечковый национализм, традиционно имеющий антирусскую направленность³².

Термин «национализм» имеет в России исключительно негативный оттенок и ассоциируется с врагами СССР времен «Великой Отечественной войны» (фашизм, гитлеризм). Национальные позиции украинцев и белорусов воспринимаются русскими, как правило, как националистические, при том что такими не считаются соответствующие позиции в Польше, Чехии или Венгрии. Причины этого кроются не только в российской имперской ментальности, но и в советскости, которая опиралась на классовую идеологию, программно чуждую национальным позициям (а значит, и разделениям).

Социологические исследования, демонстрирующие отношение россиян к национальной самостоятельности украинцев, поданы в таблице № 3:

Таблица № 3

«Как вам кажется, русские и украинцы – это один народ или два разных народа?»³³

	2014 март	2014 сентябрь	2015 март	2015 сентябрь
Один народ	56	42	52	46
Два разных народа	38	47	40	47
Затруднились ответить	6	11	9	7
<i>Число опрошенных</i>	800	800	800	800

Эти исследования показывают, что в 2014–2015 годах в среднем около половины россиян считали, что русские составляют с украинцами единый народ, а другая половина имела по этому поводу противоположное мнение. Результаты этих исследований требуют комментария. Во-первых, около 1/5 жителей России составляют неславянские народы, которые, со всей вероятностью, значительно реже отмечают национальное единство восточных славян. Во-вторых, предыдущие исследования в 2002–2005 годах и в январе 2007 года показали, что в случае вопроса о «разных народах» или «трех ветвях одного народа» от 76% до 81% респондентов выбирали последний вариант [14, с. 268]. Рос-

³² Белорусский национализм и Русский мир: будет ли майдан в Минске? *Журналистская Правда*. 7.10.2015. URL: <http://jgazeta.ru/belorussskiy-natsionalizm-i-russkiy-mir-budet-li-maydan-v-minske/> (дата обращения: 11.10.2015).

³³ Общественное мнение – 2015. С. 218 (таблица 24.4).

сияне мыслят в соответствии с традиционной схемой, создаваемой еще в царский период, что великороссы, белоруссы и малороссы (сегодняшние украинцы) являются тремя ветвями одного народа, или же традицией, развиваемой в СССР, что они являются почти одним народом. В то же время, согласно исследованиям, проведенным в 2015 году, 67% россиян не считает Беларусь за границей (32% имеют противоположное мнение), а об Украине так думают 59% (иного мнения – 38%) респондентов, что свидетельствует о том, что, чувство общности уже не так сильно, как прежде³⁴. В последние годы постепенно ухудшаются отношения между двумя крупнейшими восточнославянскими обществами. Значительно хуже оцениваются власти обеих стран в сравнении с государствами и их населением. В исследованиях за февраль 2016 года всего лишь 4% российских респондентов хорошо относились к украинской власти, 29% – в основном плохо, а 58% – очень плохо. Ответы на вопрос «Как вы в целом относитесь сейчас к Украине?» изменились с сентября 2013 года до февраля 2016 года: «очень хорошо» – от 7% до 2%; «в основном хорошо» – от 62% до 26%; «в основном плохо» – от 20% до 37%; «очень плохо» – от 3% до 22%. «Российские респонденты чаще говорят о своем плохом отношении к Украине, чем украинцы о негативном восприятии России (59% против 47%)». В то же время украинцы значительно чаще, чем россияне считают, что между обоими странами идет война и что на востоке Украины присутствуют российские войска³⁵. Это свидетельствует о том, что, несмотря на существующий конфликт (в большей степени осознаваемый в его военном измерении украинцами, чем россиянами), сила традиционных связей, объединяющих оба народа, существует и все еще проявляется в этой сложной ситуации в Украине – как следует предполагать, опираясь на другие, более ранние исследования, особенно в южной и восточной части страны. Следует полагать, эти исследования свидетельствуют о том, что в то время, как часть украинцев отрицает принадлежность к «общерусскому народу», россияне, определяя свое отношение к украинцам, имеют ощущение, что украинцы предали общую традицию (подобно как в случае вступления Польши в НАТО, при всех различиях этой аналогии).

На имперскую, мессианско-миссионерскую идентичность русских и концепцию общерусского народа накладывается советская ментальность, что усложняет всем трем народам их модернизацию. Интересно в этом контексте мнение, высказанное украинским исследователем:

³⁴ Op. cit. С. 212, 218.

³⁵ Горяшко С. Россияне и украинцы разошлись в оценке войны и мира. *Коммерсантъ*. 10.03.2016 (№ 39.) URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2933366> (дата обращения: 12.03.2016 г.). Исследования в Украине были проведены Киевским международным институтом социологии (КМИС).

Имперская идентичность была построена так, чтобы казалась очень удобной для принятия и чтобы благоприятствовала домодерным, негражданским ценностям и патронажно-клиентельным отношениям. Построенная на специфических имперских дискурсах, она до сегодня используется и поддерживается в немного модифицированной форме домодерными, квазифеодальными элитами в Беларуси, России и с некоторыми модификациями в Украине. Естественным образом эти элиты опасаются радикальной десоветизации своего господства, чувствуя, что последовательная трансформация «советских людей» (или подобным образом мифологизированных «православных русских») в россиян, белорусов или украинцев будет означать прежде всего превращение покорных квазифеодальных подчиненных в свободных и осознающих свои права граждан³⁶.

3. Выводы

Киевская Русь не являлась этнически однородной и категория этничности не была на уровне сознания ее жителей элементом, объединяющим их в общество. Подобным образом правители и элиты средневекового московского государства, не говоря уже о населении страны, не мыслили об обществе своего государства и о его окружении в национально-этнических категориях. Для возглавляющей Россию московской династии первостепенной ценностью была власть и ее обоснования искали в истории и отсылках к Богу. Подобным образом было в Европе того времени (хотя некоторые историки пробуют найти начала модерной нации в средневековье)³⁷. Это было заметно еще в середине XVII века, когда жителей современной Украины и Беларуси считали иностранцами, хоть и более близкими, чем англичане, но все равно чужими. В Европе того времени значительной была роль религии, ее конфликтогенное измерение было заметно во времена Тридцатилетней войны, но в отношениях между Россией и Речью Посполитой цари использовали православие преимущественно инструментальным образом. Лишь во второй половине XVII века, причем в среде украинского православия, появилась идея славянского русско-украинского сообщества, что вовсе не значит, что она стала постоянным и мощным элементом, определяющим сознание российских элит и обуславливающим их политику³⁸. Так было до второй половины XVIII века, когда в спорах с Речью Посполитой иногда появлялись – используемые главным образом инструментально – религиозные (Россия – покровительница православия), а иногда также исторические аргументы.

³⁶ Rabczuk M. „Wspaniały lud słowiański”. S. 151–152.

³⁷ Zientara B. Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1985. 434 s.

³⁸ Radzik R. Op. cit. S. 254.

Включение Украины и Беларуси в Россию сделало их жителей – в глазах русских – провинциальными общинами в рамках государства, воспринимающего своих подданных в категориях политического, а не национально-этнического сообщества, несмотря на иногда романтическую идеализацию, особенно украинского народного колорита (похожий феномен проявился в польской литературе). Это начало изменяться вместе с эволюцией российского сообщества, постепенным приобретением русскими современных национальных категорий (российские элиты), процессом, определяющими аспектами которого были война с Наполеоном, польское восстание 1830–1831 годов, триединая формула Уварова и прежде всего обращение в 1839 году украинцев и белорусов в православие – конфессию, когда-то среди них общепринятую. На протяжении нескольких столетий произошла эволюция: от восприятия друг друга как отдельных государств, населенных иноплеменниками, иногда воспринимаемыми как странными, до попыток найти в жителях украинско-белорусских земель некоторые сходства (православие, отсылки к киевскому государству), а затем – после распада Речи Посполитой – до трактовки их как близких подданных российских провинций.

Вместе с осознанием русскими в XIX веке факта, что православие не объединяет всех жителей государства и что у них не получается создать российское государственно-политическое, а особенно современное национальное сообщество, россияне, преобразуясь в сообщество, напоминающее современную нацию европейского типа, основали его на православии и этничности, объединяющей, по их мнению, «три ветви триединого русского народа», что вовсе не значит, что они не совершали попыток обращения инородцев в русскость, и не только в политическом отношении. Произошел переход от культурно-политической общности, объединяющей провинцию с Москвой, ко все больше видимому паранациональному сообществу с элементами нарастающего национализма и ассимиляцией с русскостью московского типа, объединяющей «великороссов» с «малороссами» и «белороссами». Русские приняли своих восточнославянских соседей за русских, отличающихся своей провинциальной спецификой (диалектологической и фольклорной), возникшей под влиянием польской культуры, а в то же время воспринимая татарское измерение русской культуры (заметное особенно в политической культуре) как норму.

Советский период отличался с точки зрения русско-украинско-белорусских отношений заметной амбивалентностью. С одной стороны, впервые были формально очерчены границы Украины и Беларуси (при создании парагосударственных институтов) – что, как можно предполагать, спасло эти общества от окончательного поглощения их русскостью, развились литературные языки (несмотря на частичную их русификацию) и узкие культурные, а отчасти

также национальные элиты (особенно в 1920-е годы), с другой же стороны, значительно усугубилась языковая русификация обоих обществ, заметная прежде всего в стремительно разрастающихся городах, распространилась русская культура (особенно в ее советской версии), в царской России малодоступная для неграмотного в своей массе населения (что раньше предотвратило его полонизацию, за исключением элит). Русские – на уровне уже не только элит, но и всего грамотного общества – воспринимали оба соседних народа как составные части единого «общерусского народа» с его провинциальными – чаще всего оцениваемыми негативно – отличиями. Процесс унификации усугубила советскость, которая в европейской части СССР наиболее прижилась в восточнославянских обществах.

Период независимости после 1991 года был для русских периодом распада их советского мира, государства, мощью и размерами которого они гордились, и – начиная с конца десятилетия – попыток хотя бы частичного воссоздания бывшего чувства величия, силы и гордости. В то же время возникло осознание появления отдельных государств, украинского и белорусского, и противостояние угрозам их полного отделения и, как следствие, распада «общерусского народа». Тенденциям возрождения, основанного на имперской истории, воспротивились украинцы и в намного меньшей степени белорусы, эмансипируясь, «предавая Россию-мать», что, в свою очередь, увеличивает у русских склонность к экспонированию негативных черт (стереотипов) их соседей, на этот раз уже публично, что в СССР не могло иметь места в таком масштабе³⁹. В результате русские, надеясь затормозить негативные, с их точки зрения, процессы, делят украинцев и белорусов на лучших – пророссийских, и худших – предателей, фашистов и националистов, разрушающих сообщество, которое русские строили на протяжении многих поколений. Можно сказать, что то, как русские воспринимали украинцев и белорусов, зависело прежде всего от того, в каких категориях они воспринимали себя: власти (династической, феодальной, абсолютной, тоталитарной), религии (православия), истории (Киевская Русь), государства (сверхэтнического при Петре I), нации (государственного или этнического национализма) и культуры (высокой, возвышающей их над обществами с неполной социальной структурой).

³⁹ См. примеры крайне негативных характеристик белорусов и украинцев в «Луркоморье»: Белоруссия. *Луркоморье*. URL: <http://lurkmore.to/Бульбостан> (дата обращения: 12.08.2021); Украина. *Луркоморье*. URL: <https://lurkmore.to/Украина> (дата обращения: 12.08.2021). Этот интернет-ресурс позиционирует себя как «энциклопедия современной культуры, фольклора и субкультур, а также всего остального», см. *Луркоморье*. URL: https://lurkmore.to/Главная_страница (дата обращения: 12.08.2021). Согласно Википедии, он носит характер фривольной и юмористической интернет-энциклопедии: см. *Луркоморье*. *Википедия*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Луркоморье> (дата обращения: 12.08.2021).

Частина III.

Білоруси

Европа или Россия? Между народом и постсоветской общностью

Предметом рассуждений содержащихся в представленном здесь тексте является вопрос различных типов проявления черт белорусского самосознания существующих в период независимости последних более чем двадцати лет, или – иначе говоря – тенденций развития, национально-политических ориентаций, либо, как утверждают некоторые: «национальных проектов». В случае белорусов эти ориентации имеют часто отчетливый геополитический, культурный контекст; обращены в сторону России или Европы. Переход к современности требует – как мне кажется – краткого обращения к более ранним временам, поскольку существующим ориентациям присущ свой отчетливый исторический контекст, они в меньшей или большей степени уходят корнями в прошлое. Конечно, не следует делать слишком прямых выводов из названия текста. Европейский выбор не обязательно должен быть однозначно выбором национальным, а российский обязательно увязываться с проявлением постсоветских черт, хотя противоположная зависимость типа: Европа = постсоветское пространство совершенно абсурдна.

1. Исторические события

Причины сегодняшней ситуации с самоидентификацией и менталитетом белорусов, что очевидно, уходят корнями в XIX и начало XX века (до I мировой войны включительно), и особенно в реалии СССР. Если мы посмотрим на Беларусь не с сегодняшней точки зрения, с высоты знания неизвестного тогдашним людям, то мы можем выделить различные общественные группы, течения, которые более ста лет тому назад могли потенциально – с разной вероятностью возникновения – повлиять на формирование тамошнего общества. Под влиянием появившихся обусловленностей, которые в первую очередь определяли русские (советы), в меньшей степени белорусы, а в еще меньшей поляки, одни из этих форм (течений, групп) проиграли, а другие получили развитие. Все они могут быть определены как белорусские, хотя – повторяю – не с сегодняшней точки зрения реально возникших Беларуси и белорусов.

Первая¹ форма заключалась в категории *gente Lithuani (Rutheni), natonie Poloni*. Она охватывала сословие местной шляхты, выражалась в национальной

¹ Я опускаю в этих рассуждениях т. н. «краёвцев». Представляемые в этой части текста, как и в дальнейших рассуждениях, возможности развития Беларуси и белорусов не всегда были осознанно сформулированными их ориентациями – как на уровне элит, так и тем более многочисленных социальных групп. Иногда они были связаны с четко очерченной программой (особенно национальные направления), а в иных случаях являлись лишь результатом наблюдения (даже *post factum*) и описания внешним наблюдателем, а не их создателем.

связи с краем, Церковью, не только католической, но и православной (когда-то униатской), белорусским языком не только местных крестьян, но и собственных предков, осознанием минувшего прошлого (в том числе своеобразия не только культурного, но и политического) литовско-белорусских земель. Эти люди создавали высокую культуру на пространстве бывшего Великого Княжества Литовского, из них состоял политический народ бывлой Речи Посполитой, на белорусских землях в своих высших слоях пользующийся польским языком и белорусским на уровне очень значительной части мелкой шляхты. Их белорусский характер (не в сегодняшнем национальном или постсоветском его понимании) был не меньшим чем белорусский характер нынешних русскоязычных жителей городов. В последние десятилетия существования царской России люди *gente Lithuani (Rutheni), natonie Poloni*, ощущая угрозу своему культурному существованию, все больше склонялись ко всему польскому, понимаемому уже по-современному, национально. Эта группа была в СССР полностью уничтожена по причинам как классовым, так и национальным (принадлежности к особой цивилизации), в принципе не влияя на образование всего, что связано с Беларусью и белорусами последних ста лет. Вторую форму создавали творцы выходцы из вышеупомянутой среды, католические создатели современного белорусского языка и литературы, например, Чечот, Калиновский, Дунин-Мартинкевич, Богушевич³. Они заложили фундамент современного белорусского литературного языка, но сущность их мышления о Беларуси как об обществе, населяющем это пространство Центральной и Восточной Европы, а также близкой им культуре (их культуре), по сути, утеряна, а «дух» этой культуры (система ценностей и видение мира) чужд сегодняшним белорусам (исключая единичные случаи).

Третья из выделенных тут форм проявлений белорусского связана с возникновением в Петербурге в первой половине 1880-х годов группы народников издающих нелегальные печатные издания, в том числе два номера журнала «Гомон». Члены этой группы впервые сформулировали идею белорусского народа. Содержание, которое приписывали всему белорусскому народники – явно отличающиеся в этом отношении от шляхетских создателей белорусской литературы девятнадцатого столетия, было близко (хотя и не идентично) тому образу

³ Их интерес был связан с идеями Просвещения, а затем Романтизма. Это проявлялось в желании познать народную культуру, в возрастающем сознании необходимости просвещения народа, преодоления сословной пропасти между людом и шляхтой, а также в истинной симпатии к культуре и языку местных крестьян, желании зафиксировать его письменно. До крестьянина пытались дойти на его языке. Так делали и на других пространствах Центральной и Восточной Европы, даже не представляя, что подобная деятельность может повлечь за собой возникновение нового национального движения. Белорусская литература того времени не содержала прямо высказанной национальной идеи, хотя некоторые и доискивают ее элементов в «Предисловии» к «Дудке белорусской» Франтишка Богушевича.

его видения, который стал доминирующим в советской Беларуси. Он характеризовался стремлением к союзу с Россией, писанием о белорусских делах по-русски, тесной связью белорусского дела с идеей социальной свободы, оторванностью от всего польского и католического. Первенство идеи народа над идеей свободы не было в произведениях народников отчетливо выражено, иногда эти идеи рассматривались как равноценные, иногда складывается впечатление, что требование национального возрождения белорусов воспринималось отчасти ввиду возможного усиления процессов социального освобождения как осуществление призывов к социально-политической свободе. Четвертая – так называемый западнорусизм – возникла на стыке всего белорусского с русским и в определенной мере (при многочисленных различиях) была аналогом первой, возникшей путем связи белорусского в культурном смысле, с его политическим измерением терминологически заключенном в понятие литовского, со всем польским. Согласно концепции западнорусизма белорусы были ответвлением русского народа, подвергшимся польскому, католическому влиянию («окатоличиванию») и поэтому отличающимся со временем этнографически (диалектно) от великороссов. Наблюдалось стремление к уничтожению этого влияния среди местного люда и «объединения его с населением великорусским»³. Все белорусское идентифицировалось с православием, отбрасывалась возможность самоопределения белорусов, в какой бы то ни было форме выходящей за пределы регионализма в рамках русской культуры. Западнорусизм был идеологией, но одновременно и элементом самосознания части образованных групп тогдашней православной Беларуси, главным образом духовенства, чиновников, мелкой шляхты, нарождающейся интеллигенции. Эта дореволюционная форма более всего повлияла – в своем модернизированном виде – на появление белорусского самосознания в СССР и его судьбу после достижения независимости белорусами.

Пятая форма имела крестьянское измерение, этническое (в языковом отношении белорусское), замыкалась в рамках неидеологической привычности, собственной обычности, и, в общем, не выходила за околицу, мир непосредственных контактов с другими («стутэйшасць»). Она также внесла – со временем эволюционируя – существенный вклад в возникновение белорусского самосознания в советский период и период независимости. Шестая связана с появлением «нашанивской» группы – современных националов западного типа, группы в значительной своей части состоящей из белорусских католиков, в создании национальной идеологии берущей пример с других «негосударственных» народов Европы, определяя национальную общность по границам языка, этничности, требуя собственных школ и социальной под-

³ Цит. по: И. В. Чаквин, П. В. Терешкович. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV – начало XX в.). Советская этнография. 1990. № 6. С. 47.

держки для люда (крестьян) как потенциальной базы белорусского процесса создания нации. Эта форма не только потерпела поражение первый раз до первой мировой войны, не получив поддержки народа к которому апеллировала, но и во второй раз уже в СССР вместе с ликвидацией последствий процесса так называемой белорусизации.

В 1920-е годы XX века столкнулись друг с другом концепция национальной Беларуси – поддерживаемой государством – и одновременный процесс советизации общества. Неизбежный конфликт между национальными и классовыми ценностями (и позициями) был однозначно разрешен в пользу последних и в течение нескольких десятков последующих лет в БССР реализовывалась концепция Беларуси и белорусов в ее советско-западнорусском варианте, приведшая к почти полной языковой (но, все же, не национальной) русификацией населения белорусских городов. Двадцатый век показал, что потерпели неудачу все попытки приобщения белорусов к западной культуре и одновременно их национализации по примеру других обществ Центральной Европы. В проигрыше оказались те формы возможностей развития Беларуси и белорусов, которые здесь были определены как первая, вторая и шестая (а частично и третья). А вместе с ними и возможность превращения белорусов в национальный субъект путем создания высокой культуры, в ее элитарном измерении, обращенном к уже существующей на белорусских землях традиции (ее модификации направленной на все белорусское). Последствием отсутствия возможности развития привлекательных белорусских элит и их культуры было массовое принятие прибывающими в большом количестве в города крестьянами русского языка и культуры⁴. Все белорусское замыкалось в этнографическо-фольклорных категориях, малых локальных родинах, будучи обращено к связям в небольших семейно-дружеских группах, категориям ценностей материального типа, избеганию занимать прочные активистские позиции, основывающиеся на идеологическом восприятии мира и языке как носителе сильно (эмоционально) переживаемых общностных (национальных) ценностей. В проигрыше оказались – по разным причинам – все четыре белорусские «национальные возрождения»: «нашанивское», периода белорусизации 1920-х годов, второй мировой войны и первой половины 1990-х годов.

2. Белорусские ориентации идентичности периода независимости

У поляков (и не только у них) есть трудности с пониманием общностной системы имеющей место среди восточных славян, что усложняет существую-

⁴ Если на рубеже XIX и XX в. польским языком в повседневной жизни пользовались предположительно только около 5% жителей сегодняшних белорусских земель, то теперь по-русски говорит подавляющее их большинство. Процессы русификации достигли уровня несравнимого с предшествующей колонизацией, с такой легкостью предотвращенной русскими.

шая на этом пространстве этно-национальная терминология. Вследствие этого возникшие споры по поводу того являются ли белорусы народом, и в какой степени, имеют нередко мнимый характер, поскольку касаются иного понимания терминов/понятий заключающих в себе просто разный содержательный диапазон. Термин *народ* скрывает в себе понятие весьма многозначное, встречающееся повсеместно как в публицистике, так и в науке. Среди восточных славян существует традиция – распространяемая в значительной степени под влиянием России, которая отнюдь не исчезла до сегодняшнего дня, обращения к некогда сконструированным понятиям, означающим их общность: *триединый русский народ, общерусский народ, единый русский народ*. Одновременно повсеместно употребляются термины: *белорусский народ, украинский народ, русский народ*, отделяющие друг от друга три восточнославянских народа. Следовательно, белорусский *народ* иногда рассматривается в качестве составной части триединого русского народа. Президент Лукашенко констатировал, что «Белорусы – это те же русские, только со знаком качества!»⁵. В опросах 2006 года 65,7% респондентов считали что белорусы, русские и украинцы это «три ответвления одного народа», и подтвердили слова Путина утверждающего, что русские и белорусы образуют «один народ»⁶.

Более того, термин *народ* может означать как народ, так и люд. Его относят как к сегодняшнему времени, так и к временам Киевской Руси. Существовало даже понятие, популяризируемое в СССР с 1930-х годов: *советский народ*⁷. В результате часть русскоязычных научных текстов посвященных национальной проблематике не дает нам возможности не только выделения периода перехода от белорусского люда к современному народу, но и в некоторых случаях бесспорной констатации, являются ли белорусы отдельным народом, или только частью большего русского национального целого⁸. Эту ситуацию можно интерпретировать учитывая русскоязычную языковую традицию, но также нередко и низкий уровень «специальной литературы», не исключив при этом иногда сознательное нежелание придать своим рассуждениям научную одно-

⁵ А. Федута. Лукашенко. Политическая биография. Москва, 2005. С. 604.

⁶ Новости НИСЭПИ. 2006. Вып. 3. С. 57–58 (таблица 24 и 25). В опросах НИСЭПИ проводимых в очередной раз в марте 2011 г. касающихся социальных дистанций между народами, а также аналогичных проводимых регулярно на Украине по шкале Богардуса, наименьшие дистанции были отмечены между русскими, белорусами и украинцами. За ними следуют поляки – Новости НИСЭПИ. 2011. Вып. 1. С. 26–27 (таблицы 44 и 45).

⁷ Правда, в русском языке существует термин нация соответствующий польскому понятию «*naród*» в его научном понимании, но он воспринимается как чужой и не применяется повсеместно даже в белорусской научной литературе.

⁸ Такие сомнения возникают, например, при чтении книги белорусского философа Л. Е. Криштаповича: Беларусь и Россия: историософское и цивилизационное единство. Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2006. 94 с.

значность в идеологически (политически) деликатном вопросе. Конечно, в основе этого лежит нетипичная – по крайней мере, с точки зрения части народов Центральной и Западной Европы – система общностей трех восточнославянских обществ. Поляки воспринимают белорусов как народ не вполне сформировавшийся (и тем более не могут признать народом триединую русскую общность), руководствуясь собственной категорией народа, которой не вполне отвечает русскоязычный *народ*. Этот последний в свою очередь является причиной того, что сами белорусы – не всегда замечая разницу между понятием *народа* в понимании поляков, венгров или чехов, и *народа* в их понимании – противятся польскому видению своей общности.

Дискуссии относительно тенденций развития существующих среди белорусов ведутся, прежде всего, между ними самими. Значительный вклад в них внес Вадзим Вилейта, белорусский и литовский журналист, поднимающий этот вопрос в статье, опубликованной в 2005 году⁹. Он выделяет в белорусском обществе «три идентификационных сегмента», коротко называемые идентичностями. Идентичность первая – «национально-белорусская», прозападная, вторая – «советско-белорусская», пролукашенковская, ориентированная на Евразию и ведущая свое происхождение от «советского народа», но в государственном отношении отделенная от России¹⁰. Третья – «западнорусская», считающая белорусов этносом, являющимся составной частью русского народа, но вместе с тем либеральная (особенно в экономическом понимании этого понятия), руководствующаяся лозунгом «В Европу вместе с Россией». Вилейта причисляет к сторонникам национального выбора 18–28% общества, советско-белорусского – 25–35%, а западнорусского – 33–43%, подчеркивая, что представители двух последних групп ориентированы однозначно пророссийски. Он также пишет о тройной (тройственной) идентичности белорусов, считая, что в будущем все три составные части будут участвовать в создании идентичности белорусской политической нации (государственной, скорее по образцу Франции, чем Германии) опираясь на формирующуюся гражданскую общность.

Автор настоящего текста сосредоточился два года назад на подобном вопросе, выделяя два основных варианта идентичности: постсоветско-западно-

⁹ В. Вилейта. Беларусь у працэсе станаўлення дзяржаўнай тоеснасці: чыннікі, тэндэнцыі і перспектывы. Wider Europe Review. Лето 2005. Т. 2, № 3; <http://review.w-europe.org/5/3.html>

¹⁰ Этот вариант называют также «креольским», вслед за украинским исследователем Мыколой Рябчуком. (M. Riabczuk. Od Małorosii do Ukrainy / tłum. O. Hnatiuk i K. Kotyńska. Kraków, 2002); см. на польском языке на эту тему: G. Ioffe. Długotrwałe poszukiwanie białoruskiej tożsamości. *Tożsamości zbiorowe Białorusinów* / red. R. Radzik. Lublin, 2012. S. 97–100; см. также: G. Ioffe. Białoruś: już państwo, jeszcze nie naród. *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie* / red. V. Bulhaku. Warszawa, 2006. S. 153–164.

русский и национальный¹¹. Первая появилась в результате наложения советского на западнорусизм. Возникшая таким образом идентичность была модифицирована после 1991 года в результате политики одобрения президентом Лукашенко сепаратных по отношению к России политических структур (институтов) белорусского государства. К крайней форме идентичности ставшей результатом взаимодействия белорусского и российского факторов мною был отнесен неозападнорусизм. К советской идентичности я отнесся как к категории, которая никогда не проявляется в чистом виде. Обе типологии (Вилейты и моя) совершенно очевидно соотносятся друг с другом. К либеральному варианту в определенных его аспектах я отношусь как к чему-то промежуточному между постсоветским западнорусизмом Лукашенко, напоминающим – при очевидных различиях – современную, модернизированную «тутэйшасць», терминологически белорусскую, в сознательном и культурном отношении – постсоветскую, а институционально – формирующуюся вокруг государства, и неозападнорусизмом. Он представляет собой русскую культурную ориентацию, но в ее политически индифферентном измерении, слегка «космополитическом» в смысле ее сильной насыщенности экономическими интересами¹². Таким образом, можно сказать, что на постсоветское белорусское общество накладывается с одной стороны – отчетливая идея народа западнического типа, с другой – охватывающее значительную часть общества современное русское влияние. В этой ситуации складывается, кстати сказать, весьма слабая общность модернизированной «тутэйшасці» в новой политико-государственной оболочке. Ей не сопутствуют современное видение будущего, четко определенные цели способные мобилизовать общество, лишь менталитет «здесь и сейчас», скорее «крестьянское» понимание времени – в короткой временной перспективе, чем линейное, в смысле достижения поставленных задач на уровне всей общности, что характерно для современных обществ с полностью сформировавшимися элитами, непрерывно существующими на протяжении многих поколений, с их бесспорно наличествующей высокой культурой со встроенной в нее традицией доминирования сферы ценностей над сферой материи (на уровне исповедуемых идеалов).

Элиты национального выбора очень немногочисленны, политически слабы, но очевидно сформировавшиеся. Социальная база этого выбора не столько полностью проникнута национальным чувством (хотя такие группы

¹¹ Этот текст – «Tożsamości Białorusinów: między rosyjskością, sowieckością a białoruskością» («Самидентификация белорусов: между русским, советским и белорусским») – был прочитан в 2011 г. в качестве доклада на конференции в Европейском Центре Натоллин, а затем опубликован в книге: R. Radzik. Białorusini – między Wschodem a Zachodem. Lublin, 2012. S. 182–199.

¹² Следует при этом помнить, что белорусско-российские отношения слегка изменились с 2005 г., в котором был написан текст Вилейты.

уже конечно существуют и заметны), сколько является потенциальной почвой для появления таких процессов при благоприятных политических условиях. По моим оценкам они составляют около $\frac{1}{4}$ белорусского общества. Интересна с этой точки зрения карта распределения голосующих на президентских выборах 1994 года за Зянона Пазняка (позже некоторых других оппозиционных политиков, особенно Александра Милинкевича). В пророссийском выборе в его либеральной версии в принципе нет явно выраженных, постоянных лидеров (элит), институциональных форм, сформулированной программы. Следовательно, это собрание (а не общность) людей с похожими политическими взглядами и культурным багажом, особенно части формирующегося среднего класса, молодежи, интеллигенции, людей относительно неплохо образованных, но в массе своей находящихся вне структур власти. Конечно, часть интеллигенции связанной с аппаратом власти, среднего концессионного (функционирующего благодаря связям с властями) класса, пророссийских (постсоветских) патриотов регионально понимаемого белорусского патриотизма вместе образуют центральный, пролукашенковский выбор. Его элитами являются главным образом сегодняшние власти, связанные с ними чиновничье-интеллигентские группы (интеллектуалов?). Их объединяют деловые интересы, при слабо сформировавшейся, маловыразительной, достаточно пассивной социальной базе. Вне элит обычно не наблюдается идеологическое столкновение социальной базы отдельных групп разной ориентации. Самосознание абсолютного большинства белорусского общества слабо проникнуто нематериальными ценностями и взглядами.

Существующая система власти не благоприятствует отчетливости социальных, национальных, политических расслоений, их институционализации и идейному наполнению. Вне элит следует, пожалуй, вести речь о потенциальной социальной базе трех ориентаций, а не о структурированных вариантах западноевропейского типа. Политические изменения могут модифицировать эти варианты (создать новые), придать им институциональную форму и наполнить идеологическим содержанием, хотя белорусское общество относительно слабовосприимчиво к требованиям политической активности, особенно если те имеют под собой не экономическую, а идеологическую почву. Из социологических исследований – например молодежи – вытекает, что некоторые группы готовы высказываться за объединение с Россией или Европейским Союзом (все равно с кем) из экономического меркантилизма, большей открытости миру, не принимая во внимание, что сделанный выбор имеет фундаментальные культурные, цивилизационные последствия. В этом отношении существует принципиальная разница между обществом белорусским и, например, литовским, эстонским, польским.

3. Белорусские варианты идентичности в социологических исследованиях

Какое отражение вышеизложенные рассуждения находят в социологических исследованиях? В каком направлении эволюционирует самосознание (идентичность) белорусского общества?

Обретение формально полной независимости Беларусью в 1991 году, и, следовательно, ее полное отделение от России было неожиданностью для значительной части ее жителей, которые в своем большинстве – в отличие от народов трех прибалтийских республик – обычно не демонстрировали такого типа стремлений. На состоявшемся 17 марта 1991 года в Беларуси референдуме 83% жителей республики высказались за сохранение СССР¹³. Согласно исследованиям, проведенным в том же году ВЦИОМ-ом (Всесоюзным центром изучения общественного мнения), только 24% этнических белорусов назвали себя гражданами БССР, а 69% идентифицировали себя, прежде всего, как граждане СССР, что было рекордом среди народов имеющих собственные республики (напр. в случае эстонцев эти величины составляли соответственно: 97% и 3%)¹⁴. Согласно опросам НИСЭПИ за май–июнь 1996 года, 64,6% белорусов хотели бы, чтобы Беларусь была независимым государством, и одновременно 62,5% из них высказалось – в том же самом опросе – за объединение Беларуси и России в одном государстве¹⁵. По крайней мере, часть белорусов замечала, таким образом, свою особенность в отношении внешнего мира, но, пожалуй, не относительно России. Из этих же опросов вытекает, что большинство белорусов не желали общей границы между их государством и Россией, но хотели бы общей валюты и общей тарифной сетки. В то же время решающее большинство высказывалось за отдельные: парламент, правительство, президента (наподобие традиции БССР) и армию (под влиянием войны в Чечне)¹⁶. Белорусы хотели, таким образом, получить от объединения с Россией экономические выгоды, желая одновременно сохранить свою республиканскую обособленность, понимаемую как продолжение той, существовавшей до 1991 года, и не испытывать последствий ведущихся Россией войн, помня о погибших в Афганистане соотечественниках. Похожие подробные исследования, проведенные в 2002 году, показали укрепление чувства государственного своеобразия¹⁷.

Белорусские социологические центры в течение ряда лет проводят опросы дающие представление об отношении общества к различным аспектам связей Беларуси с Россией (белорусов с россиянами). Более десятка лет задаётся во-

¹³ E. Mironowicz. Białoruś. Warszawa. 2007. S. 293. Примечание 197.

¹⁴ Новости НИСЭПИ. 2006. Вып. 2. С. 68 (электронный вариант).

¹⁵ Новости НИСЭПИ. 1996. Вып. 1. С. 11.

¹⁶ Op. cit. С. 12.

¹⁷ Новости НИСЭПИ. 2002. Вып. 2. С. 27.

прос: «Если бы сегодня происходил референдум об объединении Беларуси и России, как бы Вы проголосовали?». Так вот, если в ноябре 1999 года 47,0% белорусов выступало за объединение, а 34,1% против, то в июне 2013 уже только 31,2% было за, а 46,5% против объединения¹⁸. На вопрос «Если бы пришлось выбирать между объединением с Россией и вступлением в Евро-союз, что бы Вы выбрали?», белорусы отвечали в сентябре 2003 года: за объединение с Россией 47,6%, за вступление в ЕС – 36,1%¹⁹; в июне 2013 за Россию – 40,8%, за ЕС – 41,0%²⁰. А на вопрос о возможном референдуме и о желании вступления в ЕС (без указания российской альтернативы), ответили в декабре 2002 года: за – 60,9%, против – 10,9%, в июне 2013: за – 37,7%, против – 38,1%²¹. Таким образом, белорусы в случае необходимости выбора предпочитают скорее – главным образом по экономическим соображениям – ЕС, но охотнее всего не вступали бы ни в ЕС, ни объединялись бы с Россией. Важно подчеркнуть, более подробные результаты опросов за июнь 2013 года, касающиеся выбора между объединением с Россией или ЕС, указывают на то, что в пользу России высказываются чаще люди пожилые и малообразованные, пенсионеры, а в пользу ЕС более молодые и хорошо образованные. Территориальная раскладка исследуемых мнений указывает на то, что деление на восточную и западную часть страны не такое отчетливое как на Украине, а в случае некоторых переменных оказывается и вовсе неуловимым. За объединение с Россией чаще всего высказывались жители Гродненской области и столицы страны, а за вступление в ЕС – Витебской и Минской (без Минска) областей²².

В течение ряда лет белорусы, которым задавался вопрос, чувствуют ли они себя больше европейцами, или советскими людьми, выбирали последний вариант. Только в опросах за июнь 2012 года европейцами считало себя относительное большинство – 47,2% опрошенных, а советскими людьми – 45,6%²³. В этом же опросе более близкими к русским признало себя 68,2% респондентов, а более близкими к европейцам – 31,2%, причем в случае этого типа опроса разница между обеими процентными величинами систематически уменьшалась за последние пару лет. Более близкими к русским считали себя – по сравнению с европейским выбором – пожилые люди, малообразованные, пенсионеры и жители Брестской области (где живет много семей бывших военных переселившихся из центральных районов СССР). Чаще всего на свою близость к

¹⁸ Новости НИСЭПИ. 2013. Вып. 2. С. 25 (таблица 42).

¹⁹ Новости НИСЭПИ. 2008. Вып. 2. С. 19 (таблица 32).

²⁰ Новости НИСЭПИ. 2013. Вып. 2. С. 25 (таблица 43).

²¹ Ibid.

²² Op. cit. С. 42.

²³ Новости НИСЭПИ. 2012. Вып. 2. С. 23 (таблица 44).

европейцам указывали жители Минска (48,5%, русским – 51,5%)²⁴. В 2013 году впервые был задан вопрос: «Как Вы считаете, по своему национальному характеру, культуре, традициям белорусский народ ближе к» (%): русским (ответы: VI 1993 – 50,8; VI 2013 – 46,9), полякам (соответственно: 14,4 и 10,3), украинцам (8,9 и 5,3), западноевропейцам (1,1 и 3,4), литовцам (0,9 и 1,5), белорусы ни на кого не похожи (14,6 и 28,8), ЗОНО (9,3 и 4,0)²⁵. Думаю, что в этих опросах следует обратить внимание, прежде всего, на две величины: почти двукратное увеличение категории «Белорусы ни на кого не похожи», свидетельствующей об углублении чувства их обособленности, и на почти полное отсутствие чувства похожести на жителей Западной Европы (увеличение в границах статистической погрешности). Значительная часть белорусов по-прежнему испытывают сильное чувство близости к русским.

Несмотря на сильное чувство близости к восточному соседу, результаты исследований проведенных вначале 2010 года Независимым институтом стратегических исследований (BISS) совместно с Лабораторией Новак свидетельствуют о том, что черты, которые они себе приписывают, с очевидностью отличают их от русских.

Что касается отрицательных качеств – пишут авторы исследования – то показательно восприятие белорусами россиян: более половины опрошенных белорусов назвали лень в качестве основной черты характера русских (...), почти треть – необязательность, пятая часть – национализм и зависть. В целом белорусы «обнаруживали» почти каждое из отрицательных качеств у россиян в 2–5 раз чаще, чем у самих себя. Что касается европейцев, то им, по мнению белорусов, из отрицательных качеств наиболее присущи жадность, национализм и зависть²⁶.

Социологические исследования, белорусская публицистика, высказывания политиков и «простых белорусов» обнаруживают двойственное отношение к русским. С одной стороны чувствуются остаточные проявления менталитета «младшего брата», для которого на самом деле «настоящая столица» была в

²⁴ Op. cit. С. 45–46. Следовательно, жители Минска достаточно охотно указывают на свою близость к европейцам и одновременно лидируют в желании объединиться с Россией, что вероятно является, среди прочего, свидетельством их значительной поляризации (а также особенно сильной ориентации на российские средства массовой информации; быть богатым, свободным «европейцем» погруженным в русскую культуру и – известные из телевидения – реалии Москвы и Петербурга это мечта части белорусской интеллигенции, т. н. либеральной, которая нередко избирает их своим идеалом и больше знает о том, что происходит в России, чем в белорусской провинции).

²⁵ Новости НИСЭПИ. 2013. Вып. 2. С. 16 (таблица 25).

²⁶ Беларусь и мир: геополитический выбор и безопасность сквозь призму экономики и культуры. BISS. SA#01/2010RU. 1.06.2010. С. 4 (опрос проведен на репрезентативной выборке 1071 человек).

Москве, а по настоящему «великая культура и литература» это русская культура и литература. Российское государство веками было империей в позитивном понимании этого понятия (хотя и не всегда термина), поэтому на помощь и опеку России Беларусь как небольшое государство без доступа к морю и полезных ископаемых рассчитывало, может и должно рассчитывать. С другой стороны вырисовывается образ своего превосходства в отношении «человеческих» черт, наблюдаемых повседневно в поведении представителей обоих обществ, проявляющихся в их особенностях, а не силе и размерах построенных ими государств (и созданной высокой культуры).

В какой степени мы имеем дело с возникновением белорусской политической нации? Чтобы возник такой тип народа, чаще всего необходима была традиция существования государства, с его институтами, героями, свободами, которые оно приносило народу. Государства, которое гарантирует приемлемый уровень зажиточности. Значительная часть этих условий не выполнено. Поддержка сегодняшних властей обусловлена, в подавляющей степени, их способностью удовлетворять экономические запросы общества. Согласно опросу за март 2013 года, на вопрос «Скажите, что более важно – улучшение экономического положения Беларуси или независимость страны?» белорусы ответили: улучшение экономического положения – 65,2%, независимость – 29,3% (ЗОНО – 5,5%)²⁷. В этом смысле ситуация не изменилась с 2003 года и указывает на слабое развитие процесса формирования белорусского народа²⁸. Более того, процент высказывающихся за независимость страны рос вместе с возрастом респондентов: он был наивысшим среди наиболее пожилых и самым низким среди наиболее молодых. Одновременно он был обратно пропорционален образованию (больше всего сторонников независимости было среди респондентов с начальным образованием, а менее всего с высшим)²⁹. Следовательно, молодежь, несмотря на привычность жизни в формально независимом белорусском государстве (и согласия на это, если альтернативой является безусловное иной выгодой его отсутствие) часто индифферентна в национальном отношении, нередко более чем независимость, ценя материальные блага, но в определенной степени и западные свободы, что объясняет ее поддержку вступления Беларуси в ЕС. В то же время в новейшем опросе за июнь 2013 года (в сопоставлении с идентичным опросом за июнь 1993) на вопрос: «Как Вы считаете, насколько развито национальное самосознание у белорусов?» были даны ответы: очень сильно развито (1993 – 0,7%; 2013 – 2,9%),

²⁷ Новости НИСЭПИ. 2013. Вып. 1. С. 32.

²⁸ В. Вилейта анализируя результаты опросов НИСЭПИ до 2004 г. указывает на важные изменения взглядов, происходящие в белорусском обществе, касающиеся экономики, демократии, но, в то же время, пишет: «Несмотря на эти тенденции, число национально-ориентированного населения практически не меняется». – В. Вилейта. *Op. cit.*

²⁹ *Ibid.*

сильно (4,5 и 18,3), средне (48,0 и 37,5), слабо (31,6 и 26,2) и очень слабо (10,0 и 11,7) – ЗО\НО (5,2 и 3,4). Причем в пользу более сильного самосознания высказывались пожилые люди, питающие доверие к Лукашенко (вероятнее всего продолжающие мыслить категориями белорусской советской общности периода СССР типа *народ*, а не *нация*)³⁰. В настоящее время воззрения белорусов настолько неоднозначны, иногда и несвязны, слабо выражены, лишены сильной эмоциональной (национальной) оболочки – а, следовательно, лабильны, потенциально изменчивы – что прогнозирование на их основе будущего страны, особенно страны сильной, богатой и независимой (не говоря уже о том, что демократической), представляется весьма рискованным.

Поэтому не думаю, чтобы в белорусском случае мы имели дело с уже полностью сформировавшимся народом, так как он понимается в европейской традиции, в том числе и в научной дискуссии. Наталия Лещенко, белорусский политолог, утверждала до президентских выборов декабря 2010 года: «Отсутствие национальной идентичности в Белоруссии болезненно и ощутимо почти физически»³¹. Тем не менее, то, что можно определить как возникновение современной политической «тутэйшасці», несомненно, по-прежнему советского типа, скорее неидейного (немного архаичного), быть может, с перспективы более продолжительного времени будет признано составной частью процесса формирования белорусского народа – со всей своей русско-постсоветской спецификой – поскольку включает в себе элементы политического выделения белорусов из русско-православной общности. Тем более, что в Беларуси существуют активные национальные центры, хотя они весьма далеки от господствующего положения. Самоидентификация белорусов имеет ярко выраженный негативный характер. В значительно большей степени они знают, кем не являются (особенно относительно Запада), чем кем они есть, что их выделяет и объединяет, хотя и сформировался уже – весьма позитивный – стереотип белоруса (что не означает, что он оброс национальными контекстами и эмоциями) и скорее негативный русского³². «Любая концепция, связанная с Беларусью и белорусами – отмечает Г. Иоффе – более подробна в том месте, где подчеркивается, кем белорусы являются или не являются относительно чего-то, что находится вне Беларуси (Россия или Европа), в том же месте, где она констатирует, кем они являются сами по себе, любая концепция туманна и неопределенна»³³. Валянцин Акудович, известный белорусский интеллектуал,

³⁰ Новости НИСЭПИ. 2013. Вып. 2. С. 15 (таблица 24).

³¹ Н. Лещенко. Белорусам нужна нация. *Polit.py*. URL: <http://polit.ru/article/2010/12/17/belarus/> (дата обращения: 19.08.2021); автор работает в лондонском Institute for State Ideologies; также: G. Ioffe. Długotrwałe poszukiwanie białoruskiej tożsamości. S. 57.

³² См. D.R. Marples. Czy na Białorusi są Białorusini? *Spółczesność białoruskie* '2007. Warszawa – Mińsk, 2007. S. 174.

³³ G. Ioffe. Op. cit. S. 101.

утверждает: «пока мы не разорвем пуповину с Россией, и именно с Россией, прежде всего и только с Россией, до тех пор мы действительно не будем полноценной нацией»³⁴.

Многие опросы последних лет указывают на то, что в белорусском обществе нарастают, может не столько изоляционистские настроения, сколько тенденции к усилению своей роли как субъекта (особенно государственного), и, во всяком случае, к подчеркиванию своей особенности. Среди сторонников Лукашенко большинство высказывается за «собственный, отдельный путь развития» (хотя в более длительной временной перспективе во всем обществе наблюдается тенденция к снижению числа сторонников самостоятельного пути)³⁵. Характерными являются слова Лукашенко, произнесенные в 2003 году: «Многие процессы позволяют говорить о том, что Россия сегодня перестает быть, к сожалению, духовным и культурным оплотом восточно-евразийской цивилизации»³⁶. В какой-то степени это предполагаемое наследие русских пытается принять Лукашенко, его постсоветская команда и электорат. Таким образом, мы имеем здесь дело скорее с белорусским постсоветским патриотизмом, чем национальным в его западном понимании. Это патриотизм пожилых людей, малообразованных, с багажом опыта советской БССР, иногда участия в Великой Отечественной войне или значительно чаще укоренившимся в них ее культе; белорусский советско-региональный патриотизм, сильно дистанцирующий от Запада, и особенно от НАТО. Патриотизм людей особенно населяющих восток страны, русскоязычных сторонников Лукашенко провозглашающего тезис, что теперь именно белорусы это «русские» со знаком качества, поскольку российские политические элиты иногда враждебны Беларуси. Как и участники либерального выбора, они в большинстве своем считают себя частью «русского мира», что решительно отвергают элиты национального выбора. Что же касается молодежи, то она больше похожа на молодое поколение поляков, а вот людей старшего поколения разделяет в обоих государствах гораздо более широкая ментальная пропасть.

Интересно на тему деления белорусского общества по критерию самоидентификации пишут Олег Манаев и Юрий Дракохруст, анализируя результаты исследований НИСЭПИ за последние годы, но главным образом за 2010 год. Они конструируют «социально-демографические портреты» белорусов опре-

³⁴ В. Акудович. Когда белорусы станут нацией? *Белорусский партизан*. 7.09.2010. URL: <https://belaruspartisan.by/life/165702/> (дата обращения: 19.08.2021).

³⁵ R. Radzik. *Białorusini – między Wschodem a Zachodem*. Lublin, 2012. S. 210.

³⁶ А.Г. Лукашенко. О состоянии идеологической работы и мерах по ее совершенствованию. *Материалы постоянно действующего семинара руководящих работников республиканских и местных государственных органов*. Минск, 2003. С. 19. Цит. по: P. Usau. *Związek Radziecki w granicach odrębnego państwa. „Ideologia państwa białoruskiego” – mechanizmy jej propagowania i narzucania społeczeństwu. Społeczeństwo białoruskie* 2007. S. 46.

деляющих свою идентичность, кладя в основу противоположные черты. Сторонники первой ориентации были названы – в кавычках – «гордыми белорусами» (также «националистами»). Среди них преобладают пенсионеры, жители деревень и маленьких городков, особенно на западе страны; они больше чем вторая группа привязаны к своей стране, такой, как она есть, и испытывают близость к русской культуре (в том числе как к стилю жизни и социальному устройству). Они также большие оптимисты, более лояльны и с одобрением относятся к экономической политике государственных властей, пользуются официальными источниками информации. «Удивительным свойством национальной идентичности белорусов является то, что сильнее всего испытывают чувство национальной гордости и хотят жить в РБ те, кто считает себя наиболее породненными с русскими!»³⁷. Заключительные выводы авторов текста вполне однозначны: «Главным „разделителем“ белорусской самоидентификации – по мнению белорусских исследователей – стал президент Лукашенко, аккумулирующий и выражающий ориентации и ценности большей (консервативной) части белорусского общества, одновременно игнорирующий, отодвигающий на второй план ценности и ограничивающий жизненные перспективы его меньшей (более динамичной) части. Кто одобряет президента и его политику, “одобряет” и страну (идентифицируется с ней)»³⁸. Вторая ориентация была определена – также в кавычках – как «разочарованные белорусы» (также «космополиты»). Представители этой ориентации моложе тех, кто представляет «националистов», лучше образованы, чаще работают в частном секторе, живут, особенно в больших городах, на западе страны. Они меньше привязаны к сегодняшней Беларуси, более ориентированы на Запад, критически относятся к экономической и политической активности властей государства, чаще пользуются Интернетом³⁹.

«Националистическая» ориентация проистекает – как я думаю – из широко понятого советско-западнорусского выбора. Патриотизм в БССР вытекал из чувства гордости за то, что республика была частью большой империи, и оброс белорусскими локальными особенностями – но их содержание не было направлено против Москвы. Сегодняшний патриотизм сторонников «националистического» выбора еще сильнее экспонирует белорусские особенности, но по-прежнему объединяет белорусов с россиянами в их общей дистанции по отношению к Западу⁴⁰. «Космополитическая» ориентация также не является национальным выбором. Она вытекает из открытости, особенно молодой и

³⁷ O. Manajew, J. Drakoehrust. Właściwości współczesnej tożsamości białoruskiej. *Tożsamości zbiorowe Białorusinów* / red. R. Radzik. Lublin, 2012. S. 43.

³⁸ Там же. S. 44.

³⁹ Там же. S. 42–44.

⁴⁰ Ведь не каждый патриотизм должен иметь национальную почву.

западной части белорусского общества, на Европу (в определенной степени по образцу молодежи стран Центральной Европы). Первая никогда не привела к созданию Беларуси как субъекта отношений, вторая отказывается от этого уже в самом начале своего существования (за исключением описанных ранее групп националов).

Сторонники ориентации называемой здесь постсоветско-западнобелорусской видят народ иначе, чем это имеет место в европейской традиции. А их национально ориентированные противники (без кавычек, то есть в ином понимании, чем это сделано в тексте О. Манаева и Ю. Дракохруста) обнаруживают склонность видеть белорусский народ таким, каким тот должен, по их мнению, быть, а не таким, каким он в действительности является. Но это не означает, что названная ориентация повисла в воздухе – это просто выбор меньшинства. Белорусы представляют собой неоднородное общество с точки зрения уровня национального самосознания: от практически лишенных национальной рефлексии жителей деревни⁴¹, до вполне осознающих свою иную общностную принадлежность интеллектуалов Минска.

Относительно разделений по принадлежности к определенной цивилизации (культурной ориентации), упомянутый выше Олег Манаев считает, что Беларусь была в течение многих столетий раздвоена между европейским пространством и азиатским миром, между Великим Княжеством Литовским, Речью Посполитой и Российской империей, а затем СССР. Теперь – считает Манаев, интерпретируя данные полученные при социологических исследованиях – около одной трети белорусов разделяет европейские ценности (хотя и не все) мира политики, ведения экономики, организации, стиля жизни. Подобных размеров часть населения не понимает и не приемлет эту систему ценностей. Это так называемая «советская Беларусь». Остальные белорусы ориентируются в некоторых отношениях, например экономических, на европейскую систему ценностей, а в других, например в понимании права – на

⁴¹ Белорусская исследовательница Вольга Гушчава пишет главным образом о жителях деревни: «На основе анализа материалов полевых исследований мы можем прийти к выводу, что национальность и родина это для большинства информаторов категории навязанные внешним миром, основой их самоидентификации являются вероисповедание и локальность. Есть информаторы с ярко выраженной национальной самоидентификацией, которые обращаются к истории своего народа, собственному стереотипу, рассуждают о национальных интересах, но они в подавляющем меньшинстве, а само национальное самосознание сформировано внешними факторами, главным образом школой и средствами массовой информации. Понятие “родина” связано, прежде всего, с местом жительства, личным комфортом и благосостоянием, а не воображаемой общностью и символической сферой. Чаще всего родина не воспринимается как личная ценность, о которой следует заботиться». W. Huszczawa. Ojczyzna – państwo – Białoruś w świadomości mieszkańców Brasławszczyzny. *Studia Białorusnistyczne*. 2010. T. 4. С. 133 (Summary). В Польше многочисленные работы посвятили этой тематике Анна Энгелькинг (см. ее последнюю книгу: *Koľchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Toruń, 2012. 844 с.) и Эльжбета Смуклова.

евразийскую. Манаев не видит возможности сделать из «советских белорусов» «Евробелорусов». Речь идет, по его мнению, о склонении в сторону Европы колеблющейся части общества⁴². Также Влодзимеж Павлючук, известный в Польше социолог, родом из православных районов Белосточчины, считает, что

общество современной Беларуси отчетливо подразделяется на часть, ориентированную на западные ценности и часть, ориентированную на восточные ценности, скажем так, «прорусскую». Вторая ориентация решительно преобладает. Первая же характерна, прежде всего, для западных районов Беларуси, населенных в значительной мере католическим населением, и для среднего класса страны. Та вторая это, прежде всего, православное, колхозное крестьянство⁴³.

В то же время он считает, имея в виду католиков, «что около одной пятой общества Беларуси вследствие семейных традиций, реально или потенциально больше связана с западными, чем восточными ценностями»⁴⁴.

Думаю, однако, что такого типа ориентации переживаются белорусами несколько иначе чем, например, в польском, венгерском или литовском обществе. Западная ориентация воспринимается (за исключением узких групп), как правило, более поверхностно, нередко конъюнктурно, у нее нет такого глубокого, охваченного национальными эмоциями немеркантильного измерения, как у западных соседей Беларуси. У восточной (русской) – по сравнению с упомянутыми ориентациями народов Центральной Европы – это измерение не столько идеологическое, сколько носит характер привычки. Эта ориентация, пожалуй, в большей степени формирует менталитет белорусов, их повседневное поведение, систему исповедуемых ценностей, чем, как это происходит у русских, их идеологический – вследствие осознания разницы обеих ориентаций – образ разделения в мире (Европе). Члены обеих ориентаций, как правило (ведь есть и отступления от этого), не имеют своих героев, глубоко не переживают и не несут в своем сознании традиций боев своего народа, его поражений и побед во имя того, чтобы остаться независимым субъектом: национальным, социальным, культурным. Культ Великой Отечественной войны объективно укореняет белорусов в русской цивилизации, но на уровне их самосознания, пожалуй, не воспринимается в категории разделения цивилизаций. Поляки и прибалтийские народы более двадцати лет назад сделали прозападный выбор и не по какому-то расчету (напр. экономическому), а вследствие сильно эмоционально воспринимаемого чувства принадлежности

⁴² Беларусь: ни Европа, ни Россия. Мнения белорусских элит / ред. В. Булгаков. Варшава: Издательство ARCHE, 2006. С. 57–58.

⁴³ W. Pawluczuk. Zmiany struktury etnicznej Białostoczczyzny w warunkach transformacji ustrojowej. Studia Białorutenistyczne. 2007. T. 1. S. 86.

⁴⁴ Ibid.

к латинской цивилизации – укоренения этого взгляда в их культуре; традиции борьбы за это, в том числе также (а может главным образом) с русскими. Традиции этих делений в Беларуси воспринимаются слабей, но и эмоции с этим связанные не так сильны, как в Польше, поэтому и эволюция связанных с этим взглядов происходит легче. Она облегчена фактом принадлежности когда-то белорусов к латинскому культурному кругу, что отличает их от русских.

* * *

Резюмируя вышеизложенное, можно констатировать, что происходящие в Беларуси процессы имеют характер дихотомии. Во-первых, после более двадцати лет независимости белорусы в подавляющем своем большинстве одобряют белорусскую государственность. Они во все большей степени замечают свое своеобразие, хотя выраженность этих отношений невелика, особенно относительно других ценностей, в особенности материальных, в меньшей степени связанных со свободами. Главной – хотя и не единственной – причиной этой ситуации является привыкание к новым реалиям, особенно молодого поколения рожденного уже в Республике Беларусь, при доминировании позиций трактующих государство с точки зрения социальных, а не национальных категорий. Сегодня в Беларуси преобладает (с 2008 года) мнение, что не следует объединяться с Россией, из года в год возрастает отрицательное отношение к вступлению в ЕС: с 2004 года периодически противники вступления преобладают над сторонниками. Одновременно белорусы в очень значительной своей части являются сторонниками собственного, отличного от советского и европейского, пути развития. Во-вторых, со времени распада СССР явно усилились процессы языковой русификации общества, в определенной степени и культурной (напр. русскоязычная попса, массовая литература, ТВ). О внешнем мире белорусы узнают главным образом из российских средств массовой информации (как российские, так и белорусские традиционно представляют Запад в невыгодном свете). Беларусь подчинена России в военном отношении и во все большей степени в экономическом⁴⁵. Несмотря на то, что чувство общности с русскими слабее, чем когда-то (напр. по типу тезиса: *триединый русский народ*), культурная близость с восточным соседом доминирует (в том числе замыкание в «русском мире», и даже – как хотят русские – «русской цивилизации»), особенно над чувством близости и симпатией к Западу. Можно сказать, что белорусы мыслят категориями: *ex oriente lux, ex occidente luxus*. Отстраненность от России носит в значительной степени политический характер и его важной причиной являются конфликты между властями/правителями обоих государств.

⁴⁵ В том числе в рамках Евразийского союза объединяющего Россию, Беларусь и Казахстан, а также Союза Беларуси и России.

Будущее Беларуси будет творением сегодняшней молодежи, которая в подавляющем большинстве русскоязычная, аполитичная, решительно ориентированная на сферу материи, а не ценностей, она не хочет участвовать не только в революции, но и в открыто оппозиционной деятельности. Она обращена в себя, а не настроена на борьбу за идеалы и идеи, в том числе идеи национальные. Если ей и присуща дистанция по отношению к России (хотя она и погружена в русскую культуру), то по причинам практического свойства, подобным тем, по которым из меркантильных соображений она взирает на Запад. И хотя она все больше напоминает молодежь стран ЕС, разница заключается в том, что в ее случае элементы постмодернистских взглядов накладываются на постсоветскую компоненту. А также в том, что в Европе процессы формирования наций (за исключением небольших общностей) в большинстве своем уже давно завершены, у государств есть свои традиции, у сообществ – истории, демократия намного сильнее укоренилась, чем к востоку от ЕС, а гражданские общества, как правило, более сформировавшиеся. Если белорусы этого «не проработают», вероятно, встанет вопрос о форме их появления в Европе.

Ставлення білорусів до Євромайдану в соціологічних дослідженнях 2014 року

Білоруси не є суспільством, схильним до повстанської діяльності. У їхній історії ХХ сторіччя, а отже, тоді, коли вони почали існувати як модерне суспільство – а саме на цей період посиляється білоруська традиція, – їхня схильність до бунтів була винятково слабкою. Так звана «джинсова революція», яка була протестом проти фальсифікованих президентських виборів, тривала 5 днів – від 19 березня до ночі з 23 на 24 березня 2006 року – і збирала в перший день, за приблизними оцінками, принаймні кільканадцять тисяч протестувальників на Жовтневій площі, у наступні дні по кілька тисяч людей, постійно ж у наметах перебувало кілька сотень людей. Винятково численна група людей, що протестували проти чергових фальсифікацій, здійснених під час президентських виборів, зібралася 19 грудня 2010 року. У Мінську, що нараховує 1,9 мільйона мешканців, демонстрантів було приблизно від кільканадцяти до тридцяти тисяч. У обох випадках було заарештовано по кількасот людей.

Незважаючи на те, що участь білорусів у боротьбі під час Другої світової війни, в тому числі партизанського характеру (Білорусь як так званий «партизанський край») була справді значною, вона не мала характеру бунту проти влади, а була боротьбою за неї, веденою під керівництвом Москви. А ті, хто цього не робив (білоруські націоналісти, які співпрацювали з Німеччиною), були затавровані (політично й ідеологічно) радянською владою – і так до сьогодні сприймає їх абсолютна більшість білоруського суспільства. Натомість Слущьке повстання кінця 1920 – початку 1921 рр. не стало помітним елементом історичної свідомості білорусів, хоч до нього апелюють білоруські націоналісти.

Причини такого стану речей відомі історикам і соціологам. По-перше, радянська влада після Першої світової війни і створення радянської Білорусі здійснила фізичне винищення державної еліти (як польської, так і російської), потім із громадського життя було усунуто не тільки середовища, які стояли на елітаристських, активістських і лібертарних позиціях і відзначалися відповідним етосом, але й – у випадку польської шляхти (часто білоруського походження) – середовища з виразними бунтівними схильностями. Це саме повторилося після захоплення східних територій II Речі Посполитої радянськими військами у 1939 і 1944 роках. Після створення БРСР у східній частині білоруської етнічної території, винищення євреїв німцями, приєднання Західної Білорусі до радянської Білорусі, а також переселення до Польщі (ПНР) польської інтелігенції білоруське суспільство стало практично повністю селянським. Із нього спочатку на сході, а пізніше на заході почала виділятися

бюрократія (чиновницько-інтелектуальний клас) із етосом, який підкреслював опортуністські цінності й був орієнтований на кар'єру і власне буття. Ці середовища виникали у реаліях чітко ієрархізованої влади, повного підпорядкування, а не етосу бунту і свободи. Більше того, радянські репресії та винищення, особливо у 30-х роках, сотень тисяч людей, у тому числі середовищ радянських інтелектуалів, що формувалися після створення БРСР, величезні демографічні втрати у період війни СРСР із «Третім рейхом» та щоденний страх за виживання у сталінську епоху вбудували механізм радянського опортунізму в життя суспільства. Нонконформісти в тих умовах не жили. На відміну від України, яка заїснувала в національному аспекті, зокрема, завдяки зосередженню навколо розбудованої й розвиненої традиції козаччини, але також гайдамаччини та сформованого вже у ХІХ сторіччі українського національного руху в Галичині, білоруси таких традицій не мають або ж їхнім національним середовищем не вдається досягнути довготривалого експонування (міфологізації) подій такого роду з власної історії й надати їм національних рис.

Сьогоднішній розрив між вербальним (пропагандистським) та реальним шаром конфлікту супроводжується іншим розривом, що притаманний цьому культурному ареалу й веде свій родовід з Росії – між владою та суспільством. Картину світу створювала влада – ієрархізована, абсолютна і необиральна. Поширювані нею повідомлення, ідеї та ідеології мали служити владі й суспільному ладу, а не відображати дійсність. У такого роду суспільствах із низьким рівнем суб'єктності та високим рівнем керованості ззовні поширення набували плітки та міфи – на рівні еліт, засобів масової інформації, суспільства. У ситуації слабкої відкритості російського суспільства (російської спільноти) на зовнішній світ відрізнити брехню від правди, міф від дійсності ставало іноді важко не тільки для пересічних членів суспільства, але й для владної еліти. Прагнучи зрозуміти сьогоднішній російсько-український конфлікт, відносини між трьома державами і суспільствами (підданими масовій пропаганді), словесну еквілібристику президентів Білорусі та Росії, а також результати соціологічних досліджень, необхідно взяти все це до уваги.

* * *

Наслідком конспективно накреслених історично-культурних передумов є позиції білорусів, що демонструються соціологічними дослідженнями. Березневі протести на Жовтневій площі в Мінську в 2006 році підтримали у дослідженнях, проведених місяцем пізніше, 20,4% респондентів («Не підтримую» – 45,9%; «Важко сказати / Не знаю» – 33,7%), натомість грудневі демонстрації 2010 року підтримали того ж місяця тільки 17,4% респондентів («Мені це байдуже» – 24,1%; «Не підтримую» – 51,8%; «Важко сказати / Не знаю» – 6,7%).

Більше того, у квітні 2006 року аж 69,4% респондентів на запитання про те, чи вони чули про березневі протести в Мінську, відповіли, що не чули¹. «Джинсова революція» не була провінційною подією – іноді її порівнювали з київською «Помаранчевою революцією», хоч її масштаб був непорівнянано меншим. У березні 2011 року 43,4% опитаних підтвердили, що вони погоджуються з президентом Лукашенком, що 19 березня 2010 року опозиція готувала державний переворот (не погодилися з цією думкою 28,4% опитаних)². Білоруські дослідники, коментуючи ці дані, стверджували: «Білоруська архаїчна “більшість” дивиться на світ крізь призму маніхейських уявлень про світ як арену вічної боротьби добра і зла. Людину з такою оптикою чудово характеризує афоризм: “Ви – параноїк! – Ні! Просто навколо вороги!”»³. Поділ на «нас» і «їх» глибоко закорінений у російській культурі, роками закритий на світ, недовірливо або вороже налаштованій стосовно Заходу, періодично обтяженій ментальністю обложеної фортеці. Під її впливом упродовж поколінь формувалося білоруське суспільство. Це викликало схильність до самоідентифікації (особливо публічної) з владою, а зовсім не до спротиву їй. Перебування «у більшості» було вигідне білорусам, націленим на те, щоб знаходити себе на рівні первинних груп, а не у світі великих ідей і публічної політики, що було чуже для селянської традиції.

Що цікаво, ставлення білорусів до Майдану 2004 року було більш позитивним, аніж до власних демонстрацій – як легко припустити, напевно тому, що він не супроводжувався збройною боротьбою і закінчився мирним успіхом, схваленим обома сторонами. Однак це не означає, що білоруси, найчастіше недовірливі до активістських подій такого типу, поставилися до першого Майдану переважно прихильно. Згідно з дослідженнями з березня 2005 року, лише 45,6% респондентів підтримали твердження, що «Помаранчева революція» – це «об’єктивний процес, викликаний незадоволенням народу політикою властей». Натомість тих, які погоджувалися з думкою, що це «суб’єктивний процес, викликаний застосуванням політичних технологій з боку Заходу і слабкістю влади», було дещо більше – 47,0%⁴. Цей результат є наслідком як представлених вище передумов, так і політики властей Мінська і Москви, досить легкого піддавання впливу російських та білоруських ЗМІ. Прихильниками першої тези (про об’єктивний характер «Помаранчевої революції») частіше були мо-

¹Новости НИСЭПИ. 2010. Вып. 4. С. 78. Незалежний інститут соціально-економічних і політичних досліджень (НИСЕПД) – це незалежна дослідницька установа, зареєстрована у Вільносі. Усі дослідження НИСЕПД, використані в цій статті, були проведені на вибірці, репрезентативній для всього суспільства Білорусі. Автор статті вважає за доцільне посилатися на соціологічні дослідження білоруського суспільства особливо тоді, коли вони є повторюваними.

²Новости НИСЭПИ. 2011. Вып. 1. С. 8.

³ Ibid.

⁴Новости НИСЭПИ. 2005. Вып. 1. С. 49.

лоді люди, ніж представники старших вікових груп, краще освічені, учні, мешканці обласних центрів, особливо Гродненщини (Мінськ був розташований наприкінці таблиці)⁵. Столиця Білорусі – це місто нетипове (як більшість столиць держав), заповнене чиновниками, пов'язаними з владою, орієнтоване на російські ЗМІ, але водночас відносно багате, проматеріалістичне і «ліберальне» (що демонструє його орієнтація в частині досліджень на Європу, наприклад, у схваленні капіталізму, а не соціалізму, як це притаманно більшості білорусів⁶, із відносно помітними опозиційними угрупованнями. У результаті цього соціальні поділи в Мінську більш виразні, позиції більш поляризовані.

Майдан 2014 року (другий Майдан) значною мірою підтвердив стереотипне бачення білорусів – яке не обов'язково є спотвореною картиною, але радше узагальненням, що виникає з рис, приписуваних цьому суспільству внаслідок численних досліджень (не конче соціологічних), спостережень, а певною мірою також білоруського автостереотипу. Він виявив значну настороженість білорусів стосовно подій революційного типу загалом і власної в них участі зокрема, а також легкість, із якою вони піддаються аргументації, поширюваній державною владою, білоруськими і – особливо – російськими ЗМІ. Можна ризикнути ствердити, що або білоруси глибоко приховують власні погляди, є недовірливими (і це один із елементів білоруського автостереотипу), або ж їхнє бунтівне, нонконформістське ставлення до наявного суспільного ладу є дуже слабким. У ході першого дослідження (репрезентативного для всього суспільства), яке стосувалося ставлення до другого Майдану і було проведене НІСЕПД у березні 2014 року, була поставлена низка запитань. Виявилось, що білоруси цікавляться подіями на Майдані, їхні симпатії здебільшого не були з якогось одного боку конфлікту (56,2%; з боку влади, тобто Януковича – 16,1%; з боку Євромайдану – 21,0%), а відповідальність за протести вони покладають передовсім на українську опозицію (32,4%) і владу України (22,9%)⁷.

Було повторено також питання з березня 2005 року: «Як Ви оцінюєте буремні події останніх кількох місяців в Україні?», причому тих, хто відповів: «Це суб'єктивний процес, викликаний застосуванням політичних технологій із боку Заходу та слабкістю влади» було майже рівно на 10% менше (36,9%), а тих, хто обрав варіант «Це об'єктивний процес, викликаний незадоволенням народу політикою властей» майже на 9% менше (36,8%). Натомість збільшилася категорія відповідей «Інші причини» із раніших 5,0% до 17,6%, що вказує або на більшу подразливість питання (на відміну від березня 2005 року,

⁵ Op. cit. С. 49–50.

⁶ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 1. С. 29–30.

⁷ Далі відповідальність за протести покладалася, у низхідному порядку, на Європейський Союз (13,1%), український народ (11,9%) і, нарешті, на Росію (9,1%). Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 1. С. 15.

дев'ятьма роками пізніше конфлікт під час дослідження ще не закінчився і став конфліктом кривавим), або ж на труднощі з відповіддю у зв'язку з меншою однозначністю оцінки ситуації в ЗМІ у березні 2014 року. Білоруські аналітики звертають увагу на те, що Лукашенко багато разів вказував на об'єктивні причини кризи, занепад економіки, корупцію, тоді як росіяни будували теорії змови⁸.

Усунення Віктора Януковича від влади було оцінене більшістю білорусів як «державний переворот, захоплення влади» (54,7%), натомість відповідь «Це справедливе покарання за кровопролиття» обрали 27,7% респондентів. Результат був похідною аргументації влади, яка вказувала на те, що одна справа – неефективність в управлінні державою, а інша – спосіб усунення від влади. Таке розрізнення були, зрештою, спроможні зробити самі респонденти (як і суспільство загалом), до певної міри незалежні від наростання настроїв агресії й демагогії у ЗМІ, особливо російських. Самі білоруси на запитання про те, «Чи варте людської крові краще майбутнє?», стверджували у переважній більшості, що ні – 78,0% (так – 14,1%)⁹. Ставлення Лукашенка, а отже, білоруської влади, до Майдану стало амбівалентним. З одного боку, президент побоюється прикладу Майдану як чергової «кольорової революції», яка відправляє чинну державну владу в політичне небуття. З іншого боку, він намагається використати наявну ситуацію в пропагандистських цілях, підкреслюючи провальний характер правління українських властей у порівнянні з правлінням власним: стабільним, яке забезпечувало помітно більші заробітки, набагато меншу корупцію і соціальне розшарування, постійну роботу і зарплатню, теплу воду в крані – як результат кращих відносин із Росією. Сам він сповнений побоювань, тому водночас лякає суспільство наслідками ймовірних заворушень і безправним захопленням влади. Аргументація білоруського президента досить добре кореспондує з ментальністю білорусів, що зрештою, не є чимось новим, а довготривалим елементом його політики. Відсоток респондентів, які дали ствердну відповідь на запитання, чи варте людської крові краще майбутнє – 14,1% – відповідає відсотку респондентів, які через три місяці (у червні 2014 року) на запитання «Якби Росія приєднала до себе Білорусь або її частину, як би Ви діяли?» відповіли: «Чинив би опір зі зброєю в руках» – 14,2%. Решта респондентів висловили бажання пристосуватися до нової ситуації (47,7%), із задоволенням вітали б ці зміни (16,5) або – понад одна п'ята (21,6%)! – не мали думки з цього приводу¹⁰. Якщо врахувати той факт, що зазвичай воля боротьби

⁸ Op. cit. С. 16.

⁹ Ibid. У випадку питання про усунення Януковича від влади державний переворот обрали – відразу ж за мешканцями Могильова і Могильовської області – мешканці чиновницького Мінська, де зосереджена політична еліта і державна влада. Op. cit. С. 41.

¹⁰ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 2. С. 23.

виражається значно частіше, ніж фактична участь у ній під час випробування (що не є, однак, абсолютною закономірністю), візія масового збройного спротиву білорусів у ситуації втрати незалежності може бути чистою фікцією¹¹.

Відповіді на два наступні запитання, поставлені у березні 2014 року, вказують на те, що білоруси у переважній більшості не бажають повторення у своїй країні подій на зразок українського Майдану, а також на те, що – у випадку, якби такі події мали місце – вони б їх не підтримали. У першому випадку аж 70,0% опитаних не хочуть таких подій у Білорусі, 23,0% хотіли б, але без проявів насильства, натомість відповідь «Так» без вагань висловили тільки 3,6%, тобто ненабагато більше рівня статистичної похибки. Натомість на запитання про готовність активно заангажуватися у такого типу події в Білорусі відповіли: «Я не був би готовий заангажуватися з жодного боку» – 65,3%; «Так, на боці білоруського Майдану» – 15,5% (це, без сумніву, ті, хто готовий боротися зі зброєю в руках), «Так, на боці влади» – 10,7%¹². Водночас більшість опитаних ствердили, що в Білорусі неможливими є події, аналогічні до українських (зростання між березнем 2005 р. та березнем 2014 р. із 61,2% до 76,7%). Цікавим є не лише зростання на 15,5% упродовж 10 років кількості переконаних у тому, що такі події неможливі, але й виразне скорочення кількості тих, хто припускає їхню можливість: із 22,4% до 12,6%¹³ [Новости НИСЭПИ, 1, 2014, с. 18]. Ситуація відчутно змінилася упродовж майже десятиріччя від попереднього українського Майдану. Опозиція, в тому числі націоналістичні сили, є слабшою, а суспільство, після чергових поразок опозиції успішно приборкане владою, у переважній більшості звикло до авторитарного правління Лукашенка, помічаючи, що різниця в доходах між білорусами та росіянами є незначною (поза Москвою і Санкт-Петербургом практично непомітною), натомість великою вона є між українцями й білорусами – на користь останніх. Відповідаючи на запитання, як далі розвиватимуться події в Україні, білоруси стверджували найчастіше, що «Під час виборів прийде нова влада і ситуація стабілізується» – 36,4%; натомість на другому місці опинилася відповідь «Відбудеться розпад України» – 34,9%; на третьому: «Вибухне громадянська війна» – 17,3%¹⁴. А отже, більшість біло-

¹¹ На схоже запитання, задане у вересні, яке вже враховувало дії Росії, вчинені «збройним шляхом», були подані відповіді: «Чинив би опір зі зброєю в руках» – 25,9%, а у грудні – 23,4%. Можливо, вищу на приблизно 10% кількість охочих чинити опір зі зброєю у двох останніх дослідженнях можна пояснити тим, що в них одночасно запитували про бажання воювати – у випадку аналогічних до Росії дій НАТО – із західним ворогом, і в обох випадках (Росія і НАТО) відповіді обирали подібний відсоток респондентів (у вересні майже однаковий). Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 4. С. 19–20.

¹² Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 1. С. 17.

¹³ Op. cit. С. 18.

¹⁴ Решта відповідей: «Буде відновлено владу президента Януковича» – 4,6% і «Важко сказати» – 10,1%.

русів вважає, що Майдан призведе до розпаду України або громадянської війни. Така апокаліптична візія не може вести до схвалення актів подібного типу у власній країні.

Переважання такого бачення розвитку Білорусі, в якому суттєвими елементами є стабілізація, а не реформи, позиціонування поза рамками потенційних акцій протесту, а не активна в них участь, виникає – як уже згадувалося раніше – як із раніших історично-культурних передумов (низького рівня формування як нації), так і з однозначно селянського (сільського) коріння білоруського суспільства, позбавленого активістського, елітаристського етосу, до того ж позбавленого традиції власної державності, тобто вміння ефективно управляти державою як інституцією, котра трактується не як соціальне (що загалом притаманно для Білорусі), а як автотелічне утворення. У білоруському суспільстві немає також традиції інституцій, незалежних від держави (польська традиція I і II Речі Посполитої не була білорусами сприйнята як своя й інтеріоризована). Іншим, хоч і пов'язаним із цим питанням, є сильний культурний, цивілізаційний зв'язок білорусів із росіянами (а також українцями) у рамках так званої загальноросійської нації (загальноросійського народу). Згідно з цією концепцією, безпосередню основу якої сформульовано у XVII ст.¹⁵, а значно більшою мірою в XIX ст., існує один спільний російський народ (*русский народ*), що складається з трьох окремих «гілок»¹⁶. Ця спільнотність дуже обтяжує білорусів за умов сучасної ситуації в Україні, чия «фашистська», «націоналістична» – за твердженнями росіян – частина прагне зрадити ідеям «Святої Русі», відділитися від російської спільноти, перейти на бік чужого їй цивілізаційно, ворожого Заходу. Ідентичність білорусів – за зразком росіян – формувалася в опозиції до Заходу, невеликою мірою – до росіян. А отже, «російський чинник» у білоруському баченні конфлікту в Україні відіграє значну роль.

Багато разів на тему білорусько-російської культурно-національної єдності висловлювався не тільки президент Путін, але й президент Лукашенко, зокрема у 2011 році в інтерв'ю, даному Григорію Йоффе (США). На запитання, чи білоруси і росіяни (*русские*) – це один народ, він відповів: «Так, справді, ми жили в одній державі. Українець ще якось більше відрізняється від росіянина (*россиянина*), а білоруса і росіянина (*русского*) спробуй розділити! Не розділиш! Ми так само говоримо, так само думаємо. Загалом кажучи, ми абсолютно схожі одне на одного. У нас багато змішаної крові й там, і тут. Ми дуже близькі одне до одного. Але, попри все, білорус – це, чи Ви мене зрозу-

¹⁵ Див. Paszkiewicz H. Powstanie narodu ruskiego. Kraków, 1998. S. 333; Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku / przeł. O. Hnatiuk i K. Kotyńska. Lublin, 2000. S. 286–287.

¹⁶ Див. соціологічні дослідження на цю тему в: Radzik R. Białorusini: między narodową odrębnością a ruską wspólnotowością. Rocznik Instytutu *Europy Środkowo-Wschodniej*. 2013. Nr 2. S. 21–22.

місте, є як росіянин (*русский*), тільки зі знаком якості. (...) Це значить, що він представляє якісно вищий рівень, є більш освіченим»¹⁷. Погляди на тему близькості обох суспільств є в них загальнопоширеними. Сила твердження «ми – слов'яни» у Росії, Білорусі й Україні непорівнювано більша, ніж, наприклад, у Польщі (більша також, ніж «ми – германці» у германських країнах чи «ми – романці» у романських), що є наслідком політики Росії та ідеологізації нею східнослов'янських (слов'янських) зв'язків упродовж приблизно останніх двох сторіч.

Наступні дослідження НІСЕПД провів у червні 2014 року¹⁸, а отже, через три місяці після приєднання Криму до Росії, а також після початку збройного конфлікту на сході України. Євромайдан і усунення Януковича від влади позитивно оцінили 63,2% білорусів, а негативно – 23,2%. Події в Донецькій та Луганській областях 65,5% респондентів окреслили як «народний протест проти нелегальної влади», натомість «бунтом, організованим Росією» ці події визнали 23,2% респондентів. Водночас направлення української армії з метою відновлення контролю над Донбасом 57,7% опитаних потрактували як «злочин, війну проти власного народу»¹⁹; у наступному опитуванні у вересні того ж року таку думку висловили 60,6% респондентів²⁰. А отже, згідно з пропагандою білоруської влади, корумповане й економічно бездарне керівництво України повинно усунутися від влади, що не означає, що протести проти способу зміни влади і новопризначених властей не є обґрунтованими. На направлення армії проти народу білорусів зробила вразливими як теперішня російська пропаганда (а також колишня радянська), так і власна ментальна неприязнь до силових вирішень. Силу російської пропаганди, але також ступінь заглиблення у російську історію й культуру видно у відповіді на запитання, яке стосується оцінки приєднання Криму до Росії. Хоча білоруси у своїй більшості – на відміну від ситуації, яка панувала ще десять років тому – не є прихильниками об'єднання з Росією, приєднання Криму до Росії визнали «поверненням до Росії російських земель, відновлення історичної справедливості» у червні 2014 року 62,2% білорусів, у вересні 59,9%, а у грудні 56,8% («імперіалістським захопленням, окупацією» відповідно 26,9%, 27,2% і 31,6%), тобто у червні стільки ж (у межах статистичної похибки), скільки у випадку Євромайдану і усунення Януковича від влади та «народного протесту» на сході України²¹. Слід, однак, відзначити, що протягом дев'яти місяців підтримка білорусами

¹⁷ Иоффе Г. В тупике этнического национализма. Будущее Беларуси. Взгляд независимых экспертов / под ред. проф. О. Манаева. Санкт-Петербург, 2012. С. 164.

¹⁸ Лише деякі з запитань, заданих у березні 2014 року, були повторені в наступних дослідженнях у червні, вересні та грудні. Своєю чергою, в деяких випадках додавалися нові запитання.

¹⁹ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 2. С. 16.

²⁰ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 3. С. 14.

²¹ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 4. С. 17.

російської анексії Криму скоротилася на кілька відсотків – очевидно, під впливом дедалі глибшої рефлексії над можливістю подібного підходу з боку Росії до Білорусі, а також політики Лукашенка, в тому числі його наступних висловлювань із цього приводу. Білоруси також у вересневому опитуванні виступили переважно проти введення російських військ в Україну через територію Білорусі у випадку, якби росіяни цього захотіли (74,8% проти і 15,2% за)²² Причиною цього був, найбільш імовірно, білоруський менталітет, який спонукає їх уникати конфліктів, та побоювання, що збройний конфлікт може розширитися на Білорусь. Водночас під кінець 2014 року 49,5% білоруських респондентів вважали, що «народ Новоросії має право на самовизначення» («Не знаю / Немає відповіді» – 10,0%)²³. Беручи до уваги багато інших досліджень, які ведуться у Білорусі в останні роки, можна оцінювати, що виразно проросійську позицію мають приблизно дві треті суспільства, а противників цього типу бачення світу нараховується найчастіше від кільканадцяти до двадцяти з лишком відсотків. У останньому випадку це неоднорідна група, частина якої має більшою чи меншою мірою національну орієнтацію, а частина (подекуди та сама) демократичні чи ліберальні погляди. Щоправда, із проросійського боку теж є численні середовища, які в Білорусі називають «ліберальними»; найчастіше вони є противниками Лукашенка і прихильниками ринкової економіки та більшої відкритості на світ, нерідко навіть більших свобод. Їхня проросійськість спонукає їх неодноразово – попри їхню «ліберальність» – підтримувати імперіалістичні дії Росії.

Білоруси у червні 2014 року значно частіше визначали вплив Росії на Україну як позитивний (46,1%), ніж як негативний (30,5%)²⁴. Водночас вони не погоджувалися з кваліфікуванням «учасників збройних протестів на сході України» як «терористів» (у червні й вересні: 54,1%), а не заперечували проти цього терміну в червні 30,1% і у вересні 32,3% респондентів. Для досить мирно налаштованих білорусів слово «терорист» звучить абсолютно зле, не потрібно вводить елемент агресії, тим більше, що стосується дружніх українців, не згадуючи вже про те, що відкидається як росіянами, так і сепаратистами. Натомість більшість респондентів приймала відомий їм термін «фашисти», стосований до нового керівництва України (у червні 50,9%, а у вересні 52,2%; не приймали його відповідно 28,8% і 32,2%)²⁵. «Фашизм» і «фашисти» – це в Росії загалом і в Білорусі переважно не стільки терміни, які ретельно описують суспільну дійсність з огляду на їхній зміст, скільки інвективи, насичені негативними емоціями. Для (пост)комуністів «фашист» – це не про-

²² Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 3. С. 16.

²³ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 4. С. 19.

²⁴ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 2. С. 17.

²⁵ Новости НИСЭПИ. 2014. Вып. 3. С. 15.

сто ворог, хтось чужий. Він асоціюється з Заходом, оскільки фашизм колись прийшов саме звідти. Поділ на «наших», «росіян», колись комуністів і – з іншого боку – ворожих, чужих «бандерівців», «націоналістів» і «фашистів» – це історично обумовлений поділ на добрих і поганих, поділ на «блакитнооку Білорусь» (окреслення Лукашенка) та агресивний, імперіалістичний Захід. Білоруси на запитання про те, «Чи існують вороги нашого народу, нашої держави?» відповідали у червні 2014 в переважній більшості (62,8%), що існують, причому більшою мірою, ніж за три роки до того²⁶. Упродовж останніх кількох років у Білорусі посилювалися ізоляціоністські позиції, пов'язані з пошуками «третього шляху розвитку», відвертанням Заходу від недемократичної Білорусі та відходом Білорусі від Заходу, який – на думку Лукашенка – намагається нав'язувати свої політичні розв'язання, а в результаті – з набагато меншим, ніж колись, бажанням об'єднатися з Європейським Союзом, але також (до недавнього часу) і з Росією, яка провокує регулярні суперечки щодо газу, нафти тощо.

Білоруси на задане в тому ж червні 2014 року запитання «Чи Ви вважаєте ймовірним те, що Росія може приєднати до себе всю територію Білорусі або її частину?» відповідали: «Це можливо, але мало ймовірно» – 36,4%; «Ні, цього не може бути» – 30,0%; «Це цілком ймовірно» – 26,3%; «Це неunikне» – 4,4%²⁷. Однак, як зазначалося вище, більшість білорусів таке приєднання не жахає, вони намагалися б пристосуватися до нової ситуації або навіть вітали б її з радістю (64,2%).

З наведених даних виникає, що білоруси частіше обирають російсько-донбаську інтерпретацію описуваних подій, ніж українську. Росія є важливішим – у порівнянні з Україною – складником загальноросійського народу, який конститує цю спільноту і підтримує (або навіть частково утримує) Білорусь в економічному аспекті. Білоруси дивляться на те, що відбувається в Україні, значною мірою крізь призму російських телестанцій. Вони дивляться російське, а не українське телебачення, їдуть працювати в Москву і Санкт-Петербург, а не до Києва та Львова. Ступенем залежності своєї країни від Росії (як культурної й економічної, так і військової), своєю ідентичністю, установками і ментальністю білоруси набагато більшою мірою, ніж українці з західної та центральної частин України, готові повністю підпорядкуватися Росії (навіть із варіантом включення їхньої держави в структури РФ)²⁸. Вони охоче перено-

²⁶ Новини НИСЭПИ. 2014. Вып. 2. С. 20.

²⁷ Op. cit. С. 22.

²⁸ У опитуванні в червні 2014 року білоруси на запитання «Звідки Ви берете інформацію про події в Україні?» відповідали (три найпоширеніші відповіді): «З білоруського телебачення» – 66,6%; «З російського телебачення» – 65,5%; «З російських інтернет-сайтів» – 20,4%. При цьому більшість білорусів ствердила, що російські інформаційні програми представляють події в

сять із себе відповідальність за свою долю: спочатку на пана-поміщика, потім на голову колгоспу, тепер на державу зі столицею в Мінську, а якщо вона з цим не справляється – то на державу зі столицею в Москві (що не означає, що значна частина суспільства не буде проти цього заперечувати, але поводитися буде у більшості випадків пасивно).

Білоруси, яких упродовж років запитували про те, що б вони обрали у випадку необхідності обирати між об'єднанням із Росією²⁹ та вступом до Європейського Союзу, у 2012–2013 роках чинили вибір на користь ЄС, а у всіх чотирьох дослідженнях з 2014 року однозначно обрали Росію (у чергових кварталах: 51,5%; 46,9%; 47,4% і 44,9% за Росію; за ЄС відповідно 32,9%; 33,1%; 32,0% і 34,2%)³⁰. Можна припустити, що ця еволюція відбулася під впливом усвідомлення того, що вибір на користь Європейського Союзу може спричинити такі наслідки, які мали місце у випадку України. Водночас у червні та вересні 2014 року тільки – відповідно – 18,1% і 15,3% білорусів висловилися за вступ до НАТО (проти – 61,8% і 71,4%), тобто приблизно на 9% (червень) і 12% (вересень) менше, ніж у 2002 році й приблизно на 4% і 1% більше, ніж у 2008 році³¹. Для білорусів, росіян, а донедавна й українців, НАТО досі залишається символом ворожості чужого для них Заходу, що є переважно спадком після СРСР. Білоруси, як видно, вбачають можливість уникнути «клопотів», із якими зіткнулися українці, шляхом поступок Росії, тобто поглиблення співпраці з нею й таким чином забезпечення її інтересів у цій частині континенту. У більшості вони не заперечують проти підпорядкування Білорусі Росії (без повної втрати незалежності) взамін за отримання від цього союзу значної економічної користі. Вони не хочуть ані ставати зі зброєю на будь-якому боці українського конфлікту, ані допомагати в цьому питанні Росії як із міркувань прагматичних, ментальних, так і з огляду на почуття близькості/симпатії стосовно українців, хоча сила культурних зв'язків із росіянами в них переважає, як і політично-економічний прагматизм. Схоже на те, що почуття загальноросійської суб'єктності у більшості білорусів переважає почуття національної окремішності стосовно російськості. На території східнослов'янського про-

Україні більш-менш об'єктивно. Водночас мала місце позитивна кореляція між ситуацією, коли респонденти не дивляться російських інформаційних програм і отримують інформацію про події в Україні з білоруських незалежних газет, білоруських і особливо українських інтернет-сайтів, та твердженням, що «приєднання Криму до Росії» це «імперіалістське захоплення, окупація». *Новости НИСЭПИ*. 2014. Вып. 2. С. 18–19; див. також: *Российская пропаганда доминирует в Беларуси. Белорусский партизан*. 9.07.2014. URL: <http://www.belaruspartisan.org/politic/272723/> (дата звернення: 10.06.2014).

²⁹ Як виникає з інших досліджень НИСЕПД, об'єднання (союз) із Росією більшість респондентів розуміє не як повне поглинення білоруської держави Росією, а як можливість різних ступенів інтеграції з нею.

³⁰ *Новости НИСЭПИ*. 2014. Вып. 4. С. 18.

³¹ *Новости НИСЭПИ*. 2014. Вып. 3. С. 23.

сторю (за винятком Західної України) маємо справу з більш-менш іншими типами спільнотності на рівні макроструктури суспільства, ніж ті, що загалом функціонують у Європі між Талліном, Бугом та Атлантикою, хоча особливо в Центральній Україні сьогодні відбуваються процеси, результати яких складно поки що однозначно передбачити.

* * *

У 2014 році з'явився помітний дисонанс між ставленням до російсько-українського конфлікту (чи, інакше кажучи, Майдану-2014 та його наслідків) із боку білоруського суспільства та політикою, яку веде президент Лукашенко. Значна частина білорусів зайняла в цьому конфлікті більш проросійську позицію, аніж їхній президент. Виявилося, що політика культурно-мовної, а навіть національної (але не політично-державної) єдності з росіянами – що очевидно – стане для влади Лукашенка загрозою у випадку можливого конфлікту з Росією. Очевидним є те, що сильна національна свідомість білорусів була б опертям для Лукашенка – подібно до того, як галицько-волинські українці є опертям для нової державної влади в Україні – у ситуації конфлікту з Росією та спроб Москви поглинути Білорусь. Виразно сформована національна свідомість і почуття окремішності від Росії дали народам Балтії можливість стати незалежними від великого сусіда і – завдяки іншому типу соціального капіталу – зробили можливим пізніший успіх у сфері економіки й суспільного устрою. Лукашенко, без сумніву, має набагато більші схильності до мислення і дій у категоріях короткострокової чи максимум середньострокової тактики, ніж довгострокового стратегічного мислення, що виникає як із його особистості, так і з соціального капіталу, яким володіють білоруси. Віталій Римашевський, один із чільних діячів Білоруської християнської демократії, зазначає: «У білоруського режиму тільки тактика виживання: сьогодні взяти гроші в Путіна, завтра зробити заяву щоб українці подумали про білоруську владу добре»³¹.

Наприкінці квітня 2014 р. Білоруська аналітична майстерня (що функціонує у Варшаві) провела в Білорусі дослідження, згідно з якими понад 60% суспільства висловилося на підтримку союзу з Росією і лише 18% підтримало вступ до ЄС (а отже, розрив між двома варіантами виявився значно більший, ніж у дослідженнях НІСЕПД). Керівник майстерні Андрій Вардомацький заявив:

По-перше, виявилося, що вплив подій в Україні на життя білорусів настільки великий, що формує їхні погляди на значно ширше коло проблем, ніж

³¹ Шулякова Н. Раша нон грата. Нужна ли Беларуси российская пропаганда? (Интервью с В. Рымашевским и Г. Агамановым). *БелГазета*. 28.07.2014 (№ 28). URL: http://www.belgazeta.by/ru/2014_07_28/society/29732/ (дата звернення: 02.03.2015).

тільки українське питання, включаючи також визначення як їхніх геополітичних орієнтацій, так і рівня економічного самовдоволення. По-друге, у поглядах білоруського суспільства однозначно переважає російська концепція³³.

На думку Валерія Карбалевича, українська криза поглибила розлам, який існує в білоруському суспільстві, «видобула на поверхню глибинні ментальні ціннісні архетипи білоруського соціуму»³⁴. Потрясіння, які, без сумніву, ще чекають цей регіон Східної Європи, дадуть багато нагод білорусам для рефлексії над своєю ідентичністю, а політиків ставитимуть перед необхідністю нелегкого вибору.

³³ Вардомацкий А. Белорусы «развернулись» от Европы к России. *Белорусский партизан*. 11.06.2014. URL: <http://www.belaruspartisan.org/politic/269604/> (дата звернення: 11.06.2014).

³⁴ Карбалевич В. Вырваться из колеи. *Свободные новости Плюс*. 1.07.2014 (№ 25). С. 2.

Білорусь як територія польсько-білоруського пограниччя у XX столітті

Білорусь протягом всього XX століття була краєм пограниччя; меншою мірою пограниччя національного – оскільки білоруське суспільство було і надалі залишається недостатньо сформоване як нація, і більшою мірою – культурного, особливо мовного та релігійного. Без сумніву, протягом століття еволюції підлягали категорії мислення суспільства, що населяло білоруські землі. У широкому значенні – територіальна цілісність білоруських земель – польсько-білорусько-російське пограниччя протягом століття мало інший кількісний і якісний вимір у порівнянні із сьогоденням. Поступово тіснішими ставали білорусько-російські стосунки та слабшали, за винятком міжвоєнного періоду, білорусько-польські зв'язки. 1900 рік, у якому помер Францішек Богусевич – один із головних творців новітньої білоруської літератури, котрий був сильно закоханий у польськість – можна визнати за символічну дату. Відразу після цього розпочався сучасний білоруський національний рух, однак національна ідея ніколи надовго не перемагала в Білорусі. Незважаючи на те, що Богусевич замикав список видатних творців білоруської літератури шляхетного походження, котрі підіймали білоруськість у культурному, а не національному вимірі, більше як надетнічне доповнення у тогочасному розумінні польськості, ніж її протиставлення, то категорія *gente Lithuani (Rutheni)*, *natione Poloni* принаймні не зникла одразу, а слабнучи, тривала ще протягом чотирьох десятиліть (аж до ліквідації II Речі Посполитої).

1. Між традицією та змінами

XIX століття по-різному вплинуло на формування сучасного польського та білоруського суспільства. У польському випадку, в реаліях XIX століття створювалися риси нової польськості, які динамічно вплинули на неї у наступному столітті, особливо у її національно-визвольному вимірі, водночас замикаючи її у вузких, ніж нині, мовно-етнічних кордонах (що на білоруських землях на той час спостерігалось доволі рідко). Для білорусів перші десятиліття XIX століття були важливими, оскільки, правдоподібно, в період діяльності Віленського університету та Віленського наукового округу закінчився процес полонізації місцевої білоруськомовної середньої шляхти. По-білоруськи продовжувала говорити дрібна шляхта, що часто не відрізнялася за своїм матеріальним забезпеченням від селян. Щоправда, значна її частина не була визнана російською владою за шляхту і перетворена в селян – так званих однодворців. У такий спосіб політика Петербургу привела до ситуації, в якій білоруські еліти, закорінені тут упродовж віків (найчастіше руського походження, тобто – згідно з термінологією XX століття – білоруського) говорили польською мовою – що також

було продовженням процесу, який розпочався у XVII (особливо після спустошення Білорусі росіянами в середині цього століття, знищення чи вивезення на схід більшої половини населення країни¹) і XVIII століттях – а прийшли, з часом вихідці з місцевого православного люду – по-російськи. По-білоруськи в основному говорили селяни, віруючі (християни) мешканці малих містечок, рідше великих міст, що мали єврейсько-російсько-польсько-білоруський характер. У 1897 році в Мінську проживало 91 тис. мешканців, а в 1909 – 100 тис., у тому числі: євреїв – 51,2% (в 1909 – 43,3%), росіян – 25,8% (34,8%), поляків – 11,4% (11,4)². Згідно першого російського перепису населення у 1897 році мовна структура населення 35 повітів, визнаних за білоруські, була представлена у наступний спосіб: білоруська мова як рідна – 73,3%, єврейська – 14,0%, російська – 4,3%, польська – 2,4%³.

У польському суспільстві XIX століття настав перехід від ідеї народу політичного до культурного (мовно-етнічного), а також від шляхти, що будувала раніше польську «вищу» культуру та ідеї народу, що охоплював власний стан, до інтелігенції (часто шляхетного походження), яка виконувала у новітній польській спільноті культуротворчі та націєтворчі функції, проголошуючи надстанову і надкласову солідарність. Натомість для білорусів це було століття посилення культурного віддалення між дотеперішніми, переважно католицькими, елітами та православним людом (після ліквідації унії в 1839 році); уніатська церква принаймні частково поєднувала два світи: панів та селян. На етнічно польських землях приблизно після 80-х років серед селян посилювався процес національного самоусвідомлення. На Білорусі це явище в окупаційний період не існувало. Католицькі селяни Білорусі, найчастіше ті, що говорили по-білоруськи і належали до білоруської етнічної групи, хоча й не мали національної свідомості, сприяли польськості та вважали, що їхня віра є «польською». Православні вважали, що вони «руської віри» і від часів придушення Січневого повстання 1863–1854 рр. російськість була їм щораз ближчою. Особливо у західних областях Білорусі селяни вважалися за місцевих, «тутейших», уникаючи однозначного окреслення в національних категоріях. Результати переймання у процесі націєтворення елітарної панської культури польськими селянами (на захід від Бугу) і браку відповідника цього процесу серед білоруських селян (особливо православних) були помітні разом із закінченням I світової війни. У час, коли революція 1917 року викликала серед білоруського народу сильні класові реакції, польські селяни – адже не

¹ Див. H. Sahanowicz. Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku / przeł. H. Łaszkiwicz. Lublin, 2001. S. 272–292.

² З.В. Шибєко. Минск в конце XIX – начале XX в. Очерк социально-экономического развития. Минск, 1985. С. 117.

³ P. Eberhardt. Przemiany narodowościowe na Białorusi. Warszawa [Б.п.]. S. 17.

було це початково явищем масовим – вступали до підрозділів, метою яких було визволення країни чи її захист від більшовицької навали. Почав збільшуватися ментальний розрив між обома (в добу Січневого повстання мало відмінними) християнськими спільнотами.

Спростуючи, можна ствердити, що в окупаційний період білоруське село було деякою мірою законсервоване порівняно зі своїми західними сусідами на рівні своєї доіндустріальної етнічності, донаціональної свідомості. Унаслідок політики царської влади її активність у напрямку збільшення релігійної дистанції, поглиблення своєї етнічності, а не вихід поза її межі, відкритість до зовнішнього світу і набуття національної свідомості була доволі слабкою в освітньо та промислово відсталому краї. Наскільки скасування унії та, в результаті цього, поділ суспільства на православних і католиків загальмував будівництво новітньої спільноти білорусів на рівні християнських середовищ, настільки на рівні католицьких еліт Білорусі визнання призвело до збільшення відстані до російськості та пришвидшило націєтворчий процес у тих середовищах, їхній зв'язок із сучасною польськістю також у термінологічному сенсі. Білоруські шляхетські еліти можна вважати типовим середовищем білорусько-польського пограниччя. *Gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni* були людьми, що найчастіше походили з білоруського суспільства, у тому числі боярства, яке зберігало зв'язок із місцевим населенням, країною, його історією та культурою. Їх малою батьківщиною було місце народження на Білорусі, середньою, регіональною – Велике князівство Литовське і те, що після нього залишилося, натомість великою, ідеологічною вітчизною – Річ Посполита і спогади про неї. Після невдалого Січневого повстання ці люди, все більше зіштовхуючись із агресивною російськістю, шукали опори в польськістю як реальній силі. Термінологічна *литовськість* усе частіше підлягала самоокресленню типу «я – поляк» (це не означає, що сприймання категорії литовськістю зникло)⁴. Власне, з цього середовища вийшли усі відомі в XIX столітті творці літературної білоруськості, яку вони трактували не в національних категоріях як сепаратистичну з погляду польськістю, а в культурних – як її збагачення (у межах нації у політичному розумінні). Поступова заміна цього прошарку (стану) – разом із формуванням суспільства у його сучасній формі – інтелігенцією було пов'язано в період після поділів Польщі з поширенням загальної етнічно-мовної концепції нації, а після більшовицької революції – польської нації в II Речі Посполитій, оскільки дореволюційні білоруські еліти за радянських часів (у БРСР) зазнали фізичних розправ або втекли від нової влади.

⁴ Див. J. Bardach. O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX–XX wieku. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988; R. Radzik. Między zbiorowością etniczną a wspólnota narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2000. S. 108–118.

Процес винищення цього середовища було закінчено у короткий період після нападу СРСР на Польщу в 1939 році.

Згідно з російським переписом за 1897 рік, структура віросповідання населення на білоруській території виглядала наступним чином: православні – 70,8%, іудеї – 14,1%, римські католики – 13,5%⁵. Село на рівні селянства до кінця окупації було практично цілком білоруськомовним, за винятком полонізованої, особливо після Січневого повстання, Віленщини як території білорусько-польсько-литовського пограниччя. Конфлікти між селянством та землевласниками під російським пануванням не мали національного характеру (і мати не могли, оскільки селяни не мали національної ідентичності), лише класовий. Співіснування католицьких і православних сіл, в основному, мало безконфліктний характер, хоч царська влада і сформувала після Січневого повстання систему, яка однозначно дискримінувала і католиків, і білоруських селян. Селянське білоруськомовне суспільство католиків можна, до певної міри, віднести до середовища білорусько-польського пограниччя. В період після поділів Польщі її члени збагачувалися польською культурою, засновували нелегальні польські гуртки, дистанціювалися від царської влади. Пізніше значна їх частина визнала себе поляками. Івона Кабзінська пише про них як про «костельних поляків»⁶.

Польсько-білоруське пограниччя виразно виявлялося на стику селянства, етнічно білоруського (незалежно від віросповідання) і польського. Етнічно польське населення, що прибувало на білоруські землі з заходу в період після поділів Польщі – переважно селяни, а також дрібна бідна шляхта, у тому числі так звані «будники» – найчастіше називалися мазурами. Вони вирізнялися мовою, звичаями, а в православному середовищі – ще й своїм католицизмом. Подекуди з часом вони асимілювалися з місцевою білоруською спільнотою. М.Чурак вважає, що у білоруському фольклорі мазур представлений як грубіян, людина безжурна, схильна до бійок і суперечок, яка прагне розваг, однак водночас лінива і неохоча до праці, або як дурна чи комічна постать⁷. «Тексти про мазурів часто, окрім вад характеру, викривають мазурську говірку як у фонетичній, так і в лексичній формі»⁸. Натомість у шляхти рисами, які викривалися найбільше, були «шляхетське марнославство і зарозумілість, які виражалися у безпідставній до місця і часу титуломанії, а також мовні помилки»⁹. Як відомо, малоземельна шляхта часто не відрізнялася рівнем свого матеріального побуту від сусідів – селян.

⁵ P. Eberhardt, *Przemiany...*, s. 27.

⁶ I. Kabzińska, *Wśród „kościelnych Polaków”*. *Wyznaczniki tożsamości etnicznej (narodowej) Polaków na Białorusi*, Warszawa 1999.

⁷ M. Czurak, *Komizm w białoruskiej prozie ludowej*, Wrocław 1984, s. 58.

⁸ Там само, s. 60.

⁹ Там само, s. 60-61.

Білоруський дослідник Павел Терешкович проаналізував понад 200 прислів'їв і приказок, вміщених у збірках білоруського фольклору, що були присвячені іншим людям. Поляки не виглядали найгірше на тлі інших народів, особливо на тлі росіян, названих тоді москалями. Виступали під назвами «ляхи», «палякі», «варшавякі», «мазури», «пани». На думку Терешковича,

Зображення етнічних поляків вирізнялося великою прихильністю, хоч і не позбавленою іронії. Їх вирізняла відвага («мазуру біцца, так як людзям хлеб з маслам з'есць», «мазур каб і смерць угледзеў, то не ўтойцца»), почиття власної гідності («варшавяк як галодны, то свішча» чи «варшавяк як есці хоча, то палякаю круціць і свішча») і, в той же час, схильність до гульцтва («мазур то анно да гуляння зух»). При цьому Мазур не видавався ані страшним, ані не був презентований як противник, так як росіяни чи євреї, а швидше був смішним («гэтыя мазуры ўсё то на кпіны зроблены»)¹⁰.

Водночас загальна оцінка поляків формувалася, в основному, під впливом ставлення до панів-землевласників: вона була більш критичною і обумовлена не етнічно (національно), а соціально¹¹.

Польськість на селі була ступенева. Від національної (найчастіше у політичному вимірі) польськості землевласників *gente Rutheni*, через білоруськомовну дрібну католицьку шляхту з пропольською національною орієнтацією у її розумінні з часів занепаду Речі Посполитої і римо-католицьку Церкву (духовенство) з обов'язковою антиросійськістю і пропольськістю, також у національному плані, аж до етнічно польських «мазурів», однак без національної свідомості, і білоруськомовних католицьких селян із пропольською цивілізаційною (культурною) орієнтацією. Серед великих міст польськість найбільше була помітною у розташованому на пограниччі Вільні, найслабше ж – у містах на сході країни. Мінськ на межі XIX і XX століть описала у своїх спогадах Марія Чапська. Її слова варто трактувати також як свідчення того, як сприймали білоруські реалії члени її стану:

Мінськ нараховував 100 тис. мешканців, з великою перевагою євреїв: купців, ремісників, посередників, багатих фабрикантів. Решта населення складалися з росіян з чиновницьких сфер і чисельної польської інтелігенції, яка ще переважно була пов'язана із землею. Школи, суди, всі вівіски були російськими, але, окрім чиновників в установах, усі говорили по-польськи, хоч нам ніколи не бракувало знання російської, а на передмістях, де мешкали найбільш необхідні люди, най-

¹⁰ П. Терешкович. Этнические стереотипы в традиционной ментальности белорусов (машинопис реферату, виголошеного на конференції «Фарміраванне і развіцце нацыянальнай самасвядомасці Беларусаў», Молодечно 19–20.08.1992 р. С. 6; R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Toruń, 2002. S. 156–157.

¹¹ Ibid.

*чисельніша група, польська з регіональними акцентами була загальноовживана. По-польськи можна було порозумітися з усіма євреями у магазинах та ресторанах. За нашої пам'яті багаторазово місто переживало якийсь струс свободи, польськість одразу виходила назовні, з'являлася польська преса, польські зібрання і навіть мітинги, польське шкільництво, театральні вистави, мانی-фестаційні, чисельні польські богослужіння*¹².

Занепад Речі Посполитої спричинив можливість полонізації білоруського населення, щоправда, одночасно росіяни довгий період окупації «використали» до зміни цивілізаційної опції країни: з прозахідної на просхідну. Відсутність націоналізації білоруських народних мас протягом I світової війни уможливила, після знищення місцевих еліт, пізнішу русифікацію суспільства.

2. Категорії новітніх національних поділів

Початок ХХ століття приніс утворення новітнього білоруського народного руху. Щоправда, ідея білоруського народу була вперше окреслена вже у 1884 році в Петербурзі у двох числах нелегально виданого там народниками російською мовою часопису «Гомон», але цей факт не поніс за собою жодних наслідків. Для творців білоруської народної ідеології в ХХ столітті «Гомон» не був загальновідомим. У 1902 році зароджується Білоруська революційна партія. Роком пізніше відбувся розкол у партії і створюється Білоруська революційна громада. І з'їзд БРГ відбувся у Вільні в грудні 1903 року. Як пишуть Олег Латишонок і Євген Міронович,

*У народному розумінні програма була не дуже зрозумілою. Партія домагалася, щоб усі народи Росії мали свободу, однак не окреслювалося якими мали б стати межі такої свободи. Постулат автономії для Білорусі до 1905 р. не з'явився у пропаганді цієї партії. Ця справа розділювала БРГ та Польську соціалістичну партію. Польські соціалісти говорили у той час за якусь форму державності для Білорусі, звичайно, наближеної до Польщі. Повстання БРГ і її програма вказувала на затирання протиріч між революційним напрямом, що виріс із «западнорусизму», та білоруськими революціонерами католицько-шляхетського походження. На початку ХХ ст. у білоруському русі панівною ставала проросійська опція*¹³.

Народників «Гомону» об'єднувало з БПР, а потім БРГ те, що ці середовища охоплювали малочисельні грона активістів, мали таємний характер і не проголосили проекту незалежності Білорусі, репрезентували проросійські погляди

¹² М. Czapska. Europa w rodzinie. Warszawa, 1989. S. 115–116.

¹³ О. Łatyszczek, E. Mironowicz. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok [Б. р.]. S. 122–123.

і зосереджувалися на класових проблемах. Творці національної білоруської ідеї (свідомі того, що мали обмежену суспільну підтримку) у момент її двократного народження не могли відважитися на формулювання однозначно незалежних і одночасно – беручи до уваги дедалі сильнішу серед православного населення симпатію до Росії – на підкреслення необхідності протиставлення російськості. В тодішніх реаліях російськість загрожувала білоруськості відчутно більшою мірою, аніж ослаблена польськість (хоча б з погляду неможливості промовити до православної більшості країни).

Повстання білоруськості у її новому, національному вимірі дало шанс білорусам стати суб'єктом, а не – як було раніше – об'єктом дій. Як росіяни, так і поляки часто трактували білорусів як народ із його перехідною культурою, мовою (на що накладало відбиток також географічне розташування країни) між Росією та Польщею. До кінця XIX століття не випадала (за винятком поодиноких випадків) можливість об'єднання білорусів в окремі політичній чи національній формі. Білоруськість ототожнювалася із селянством. Рідко згадувалось про те, що білоруська була мовою литовських Статутів, а у Великому князівстві Литовському упродовж довгого часу була мовою його еліт, двору та шкіл. Поляки, підтримуючи свого часу білоруськість, сподівалися, що вона перешкоджатиме поширенню у країні російськості. Сподівання ці реалізувалися невеликою мірою.

До кінця XIX століття провідні представники білоруської етнічної групи вкорінювалися переважно у польську чи, дедалі частіше, російську культуру – в результаті часто полонізуючись або русифікуючись. Утворення білоруського національного руху мало змінити таку тенденцію. У білоруськомовному кількосторінковому виданні «Kaliadnaja pisanka na 1904 hod» можна було прочитати зізнання автора, котрий підписався Й. Стаўбун:

*Chto ja – palak, bielarus ci litwin? –
Boh tolki wiedaje praudu adzin.
Ja ź chaczu pracawać uwieś wiek,
Kab zaszłużyć imia – czalawiek¹⁴.*

Після цього виникло питання: ким я є – може, білорусом? Причому білоруськості надано новітній вимір, якоюсь мірою національний – через порівняння її з польськістю та литовськістю (рівнорядні їй).

Після ліквідації царем у 1905 році обмежень розвитку національних мов, у 1906 році виходить білоруський часопис «Наша доля», а після швидкого його закриття владою, на його місце приходить менш радикальна «Наша Ніва»

¹⁴ Ibid.

(1906–1915)¹⁵. У вступній статті першого числа тодішнього тижневика писалося, що його редакційний колектив старатиметься – подаю в оригінальному записі: «kab usie biełarusy, szto nia wiedajuć, chto jany jość, – zrazumieli, szto jany biełarusy i ludzi, kab paznali swaje prawa i pamahli nam ũ naszej raboci»¹⁶. Тодішня білоруська мова як газет, так і літературних видань, була значно ближчою до польської мови, ніж сучасна, зрусифікована за наказом із Москви на початку 30-х років. Годі порівнювати, що була також ближча до польськості вся білоруська культура, особливо її молоді еліти. «Наша Ніва» видавалася до жовтня 1912 року одночасно латинським алфавітом і кирилицею. Перехід виключно на кирилицю можна трактувати як символ пізнішої долі білорусів і їх культури. У 1912 році видавці часопису не могли зробити остаточного висновку, дискутуючи на тему алфавіту видання, пишучи, що «na biełaruskaj ziamli ũžo kolki sot hadoŭ zmahajuca z saboj dźwie kultury – uschodniaja prawasłaŭnaja z zachodniaj katalickaj; a šryft – hraždanka i łacinka – heto tolki zwierchnije prykmiety hetych dwuch kirunkoŭ»¹⁷. Білоруська національна ідеологія була виразно окреслена протягом десяти років, опираючись на відмінності поляків та росіян, зосереджена навколо власної історії, культури, мови. Одночасно відмовлялися від усіх тенденцій приписування білорусам схильності до політичного сепаратизму, пишучи «što separatyzm jość forma palityčnaho ruchu, a biełaruskaje nacionalnaje adradźennie – heta čysto-kulturnaja sprawa»¹⁸.

«Наша Ніва» прагнула пропагувати білоруськість у спокійному тоні, уникаючи націоналістичних декларацій. Національний напрямок був у ній зазначений виразно, особливо експоновано у ньому класову візію суспільства. Незважаючи на те, що аж до I світової війни почали з'являтися все новіші білоруські часописи, видавництва і культурні організації, «Наша Ніва» була найголовнішою у визначенні білоруськості і окресленні її змісту. Оцінюючи значення часопису від її назви роки видавання журналу були названі «нашоновським періодом». Попри закиди з боку росіян активістам білоруського національного руху, що вони інспіровані поляками, «Наша Ніва» захищалася від звинувачень однієї з російських газет. Згідно з повідомленням «НН», читаємо: «jany, palaki, raczali wydawać “polskuju hazetku” “Naszu Niwu” ra biełarusku!»¹⁹ – такі польські реакції на білоруське повстання національного руху були різноманітними. Едвард Войніловіч, землевласник, який допомагав білоруському рухові, розгніваний напрямком його розвитку, згадував:

¹⁵ Див. А. Bergmanowa. Białoruski tygodnik „Nasza Niwa” (10 XI 1906 – 7 VIII 1915). *Kwartalnik Historyczny*. 1972. Nr 3. S. 563–582.

¹⁶ Nasza Niwa. 1906. № 1 (10.11). S. 1.

¹⁷ Nasza Niwa. 1912. № 8 (23.02). S. 3 («Hutarki s čytačami»).

¹⁸ Nasza Niwa. 1911. № 4 (27.01). S. 52 («Pro domo sua», підписано: Н.В.).

¹⁹ Nasza Niwa. 1908. № 9 (25.04). S. 2 (підписано: А. Уласоŭ).

З білоруських товариств завжди згодом відходив, беручи на початку також матеріальну участь, оскільки початкова праця у них в напрямку самопізнання і народного відродження («Лучинка», «Соха», «Загляне сонце і в наше оконце» і т.п.) згодом, як правило, набирала соціалістичних закликів і напрямку, якому, згідно зі своїми переконаннями, я допомагати не міг»²⁰.

Із сумом можемо констатувати, що білоруси організували свій рух на початку ХХ століття – з великим запізненням порівняно з іншими націями Центрально-Східної Європи, хоча не лише зі своєї вини – це типовий національний рух християнського суспільства. З'явився шанс на переформування Білорусі з кількасоткілометрового не національного (етнічного) перехідного пограниччя між Польщею та Росією на свідомий своєї окремішності народ, який відділяв дві інші народні спільноти, хоча й був близький їм культурно. Виявилося, що цей рух з'явився доволі пізно і мав занадто низьку суспільну підтримку, щоб перед I світовою війною провести суттєві якісні зміни у суспільстві, в якому виник. Коло активістів, а також осіб національно свідомих був відносно невеликим. Селян білоруськомовна преса цікавила, однак викликала емоції швидше з класового боку, аніж із національного. Національної свідомості у відчутному суспільством масштабі білоруське село не набуло. Цікаво, що організаторами руху були передусім католики, люди повноцінно виховані у польській культурі, хоча, на відміну від творців білоруської літератури ХІХ століття, вони однозначно говорили про білоруський народ, окремий від польського. Вкотре католики ініціювали національну білоруськість на межі 80–90-х років ХХ століття. З кожним разом було їм легше, порівняно з православним населенням, протиставляти себе російськості (що, звичайно, не означає, що представники православ'я не були присутніми у русі), і можна ствердити, що католицизм (незалежно від легкості дистанціювання католиків від росіян) був на всій території східних земель Речі Посполитої чинником набагато більш націєтворчим, аніж православ'я (див. Литва і уніатська Східна Галичина)²¹. Однозначно можна вважати, що виразне забарвлення національного білоруського руху католицизмом було щоразу однією з причин його поразки. Мав він для православного населення чужий культурний вимір.

Багато білорусів мало надію, що політика так званої білорусизації, яка провадилася владами БРСР у 20-х роках, доведе з часом до сформування національної свідомості білоруських мешканців республіки. Білоруська мова була визнана офіційною і, в цьому розумінні, державною в республіці, при одно-

²⁰ Е. Woyniłowicz. Wspomnienia 1847–1928. Cz. 1 / oprac. J. Iwaszkiewicz. Wilno, 1931. S. 210–211.

²¹ Див. R. Radzik. Formowanie się świadomości narodowej Białorusinów. Uwarunkowania religijne. *Przegląd Powszechny*. 1993. Nr 1. S. 76–89.

часному рівноправ'ї інших мов. «Російська мова, – пише Олена Глоговська, – була офіційною у стосунках із СРСР. Кожен громадянин отримав право користуватися своєю національною мовою в державних і громадських організаціях. (...) Кожен адміністративний працівник був зобов'язаний знати білоруську і російські мови, а також у міру потреб – ідиш і польську»²². Білоруську мову впроваджено до урядових структур, шкіл, інституцій культури, війська, партійних організацій. Згідно із даними перепису за 1926 рік (хоча радянська статистика вважається мало вірогідною у питаннях національної реальності), білорусами вважали себе 80,61% населення республіки, однак тільки 67,23% білорусів визнало рідною мовою білоруську. Решта були російськомовні. Поляків було 1,96% (за мовою – 0,85%), росіян – 7,70% (російськомовних – 23,40%)²³. Російськомовного населення було утричі більше, ніж росіян, що виявляло виразну русифікацію, особливо міст. Великою мірою це був наслідок присутності росіян на білоруських землях більше ста років.

Поляків було – згідно з офіційною статистикою – майже 100 тисяч і більшість з них говорила на щодень білоруською. Передусім це були католицькі селяни і дрібна шляхта. Польська мова була ширше представлена у містах. Польські еліти царського періоду (землевласники, фабриканти, частина інтелігенції – люди, котрі відчували тісний зв'язок із польськістю) утекли у перші роки після революції або ж були знищені. Ставлення до цієї частини польського суспільства був виразно обумовлений класово. У свою чергу, росіяни керувалися у своїй політиці – окрім класових мотивів – неприязню щодо елітарної, закоріненої у цьому краї протягом століть польськості, яка загрожувала їхній присутності на цих землях. Залишилися в БРСР передусім сільське населення, селяни, доволі чисельна приміська шляхта, у містах – робітники. З'явився відносно малочисельний, але дуже активний прошарок польських комуністичних діячів, у тому числі вихідців із недавно відновленої Польської Республіки чи різних регіонів нової радянської держави. На думку Миколи Іванова: «Практично все прикордонне польське населення з апатією, а інколи навіть ворожо ставилося до радянської влади, а також до польської радянської автономії на території СРСР»²⁴. Над польським суспільством, особливо сільським, більш консервативним, тяжіли винесені з царської Росії категорії мислення про антиполонізм кожної непольської влади. Нова влада послабила ці підстави, розбудовуючи доволі енергійно протягом певного часу польське шкільництво, культурні інституції та органи самоврядування, створивши навіть польський національний район, так звану Дзержинщину (1932–1936).

²² H. Głogowska. Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996. S. 100.

²³ Op. cit. S. 96.

²⁴ M. Iwanow. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa – Wrocław, 1991. S. 159.

Таким чином влада прагнула швидше советизувати польське населення, сформувати систему поглядів і кадри для нової соціалістичної Польщі. Видавалася численні польськомовні періодичні видання, книги²⁵. Поляки отримували від цього певні привілеї, проте візія радянської польськості, насичена комуністичними гаслами, часто була їм чужою. Натомість була вона близькою польським комуністичним елітам, які входили до складу високих державних і партійних влад непропорційно великою мірою (непропорційно низькою натомість на найнижчих щаблях влади)²⁶.

Вороже ставлення щодо формально білоруської влади зміцнювалося її односторонньо антикатолицькою політикою, яка проводилася на селі через колективізацію й репресії другої половини 30-х років. Інколи доходило до конфліктів із місцевими білоруськими громадянами (також із місцевою владою) на тлі поділу територіальних земель. Прикладом цього була суперечка між мешканцями двох сіл на Вітебщині: польськими (Межонки), де поселилася шляхта, і білоруською, селянською (Дулеби). «Селяни, – записано у рапорті, складеному тодішньою владою, – дивляться на мешканців як на панів, а ті вважають дулебівців за ледарів і пияків, яким не можна давати нової землі»²⁷. Серед білорусів поляк і надалі асоціювався із паном, шляхтичем, а поляки, своєю чергою, дивилися на білоруса як на звичайного селянина. Особливо це було на селі. У місті все більше було білорусів-службовців. Відносини влади і суспільства не були такими прозорими з національного погляду, як у царській Росії. На відміну від імперії Романових, яка у своїй політиці явно керувалася національною ідеологією (що можна було бачити у поведінці її урядовців), нова влада надміру використовувала у своїй ідеології та діях класові заклики. Також образ білоруса формувався в очах місцевих поляків відносно невеликою мірою під впливом репресій, здійснених місцевою владою, попри те, що вони часто були більш дошкульні, ніж репресії поляків із боку російського царату. Влада була національно різною. Формально білоруська підпорядковувалася Москві. Після періоду білорусизації її представники знову поверталися до білоруської мови. Серед них були помітні росіяни, євреї, а також поляки, представники інших національностей. Одночасно було відомо, що по сусідству мешкає білоруський народ, що свого часу мав не менш важкий досвід, ніж поляки. Владу сприймали погано. З часом її боялися більше, ніж царську. Відомо було, що білоруси беруть активну участь у репресіях, однак у відчутті поляків презентувалась більше влада, ніж народ²⁸.

²⁵ Див. K. Woźniakowski. Polskie środowisko literackie Białoruskiej SRR w latach 1919–1989 (dzieje – dorobek – perspektywy). *Przegląd Polonijny*. 1990. Nr 3.

²⁶ M. Iwanow. Op. cit. S. 85, 158–159.

²⁷ Цит. за: Op. cit. S. 331.

²⁸ R. Radzik. Kim są Białorusini? S. 170–171.

У БРСР – республіці, де на кожному кроці лунали класові заклики, впроваджувалися соціалістичні ідеї, польськість офіційно асоціювалася із класовою експлуатацією землевласників, буржуазії, а також із ворожістю до сусідньої держави капіталістів, народною ненавистю, територіальною замкнутістю. Ця офіційно виголошена позиція, хоч і частково, однак мусила впливати на ставлення до поляків, які населяли радянську Білорусь. Оскільки мали вони бути прикладом для майбутньої соціалістичної польської країни, цю негативну візію польськості намагалися модифікувати, не стосуючи її – принаймні упордовж певного часу – до місцевих поляків. Це було пов'язано з офіційно проголошеною у 20-х роках політикою підтримки національних меншостей у БРСР. Резолюція ЦК КП(б)Б від 25–29 січня 1925 р., присвячена національній проблематиці, вказувала на проведення серед білоруських селян постійної роботи, спрямованої «проти залишків не обумовленого нічим ставлення до польських селян як ворогів робітничих мас, і радянської влади, що було раніше зумовлене в Білорусі дуже розвиненим володінням землею і тотальною підозрою, що польські люди тяжіють до Польщі буржуазної»²⁹.

У 20-х роках у БРСР точилася суперечка між польськими та білоруськими комуністами про національну приналежність місцевих католиків (водночас лідери білорусизації були противниками польської національної автономії, стверджуючи, що це викликає національні конфлікти і польський націоналізм)³⁰. Поляки вважали, що вирішує про це не мова, а особиста поведінка зацікавленого, переваживши на певний час суперечку на свою користь. У другій половині 20-х років тимчасово (до появи так званої Дзержинщини) перемогла позиція білоруських комуністів, які твердили, що в минулому частина білорусів була окатоличена, а потім колонізована і цей процес тепер потрібно повернути навпаки. На думку М. Іванова, вони аргументували

свою позицію політичними звинуваченнями, стверджуючи, що відмінна позиція польських комуністів у справі національної політики підтримує підсудчиків і духовенство, а також посилює релігійну ворожнечу між білорусами-католиками та православними. Згідно з їхньою позицією, місцевими поляками, котрі могли би брати участь у творенні польської національної автономії, були тільки ті місцеві католики, котрі у повсякденному житті користуються польською мовою, а також ті, хто народився у Польщі»³¹.

Поряд із репресіями на межі 20–30-х років, яким були піддані білоруські народовці, існувало рішення про створення польського національного округу.

²⁹ Цит. за: М. Koszelew. Polacy w oczach Białorusinów: ewolucja poglądów. *Dzieje Najnowsze*. 1995. Nr 2. S. 88.

³⁰ М. Іванов. *Op. cit.* S. 78.

³¹ *Op. cit.* S. 100.

Це викликало протести білоруських комуністів проти, як вважалося, полонізації білоруського населення, яка проводилася в ім'я комунізму³². Образ «католика-поляка» був однак дуже закоріненим у білоруському суспільстві, і його було важко зламати протягом усього періоду БРСР, тим більше, що саме влада не раз до нього зверталася.

Надзвичайно важким періодом для поляків і польськості в Білорусі були 1936–1938 роки, пов'язані спочатку з ліквідацією польської національної автономії і польських культурних установ, а згодом, у 1937–1938 роках, із нестерпними фізичними репресіями. У серпні 1937 року в БРСР утворено операцію, спрямовану на ліквідацію «польської агентури». До вересня 1938 року в БРСР було заарештовано «21407 осіб – польських шпигунів, диверсантів та членів повстанських організацій» (з них 9169 поляків)³³. Переважна більшість із них була засуджена до смертної кари. За наказом Москви поляки асоціювалися із ворогами радянської влади. До місцевих державних органів безпеки надіслано довірчий лист із назвою «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсантську, занепадницьку і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР»³⁴. «Вистачило, – пише Євгенія Горелік, – у заяві про арешт написати слово «поляк», щоб вона була вміть затверджена начальниками, навіть якщо у ній не було жодних аргументів, які б свідчили про вину потенційного “ворога народу”»³⁵.

Після поразки будівництва «польського соціалістичного суспільства» в СРСР, у ситуації погіршення міжнародних польсько-радянських стосунків і посилення сталінських репресій, радянська влада дійшли до висновку, що поєднання польськості з ідеєю комунізму є процедурою надзвичайно важкою. Офіційна ідеологія була насичена антипольськістю. Польські селянські маси сприймалися як бастион суспільного опору та клерикалізму. Польські мешканці східних земель колишньої Речі Посполитої були зараховані до так званих «непевних елементів». Їх виселяли як куркулів у період колективізації, а згодом, після ліквідації «Дзержинщини» почали масово арештувати як шпигунів. Дуже велика частина не пережила цього. Свого часу самі білоруси підкреслювали, що терор другої половини 30-х років мав у СРСР національне забарвлення, був геноцидом поляків, здійснюваним більшовицькою владою³⁶. Разом із цим процесом відбувалося поширення ворожого образу поляка. «У процес закорінення до свідомості звичайного радянського громадянина стереотипу “поляка – во-

³² Op. cit. S. 131.

³³ Цит за: W. Michniuk. Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych. *Polska – Białoruś 1918–1945* / pod red. W. Balceraka. Warszawa, 1994. S. 117.

³⁴ J. Gorelik. Kuropaty. *Polski ślad* / tłum. U. Mikołajczyk. Warszawa, 1996. S. 84.

³⁵ Op. cit. S. 85.

³⁶ W. Michniuk. Op. cit. S. 120.

рога народної влади”, “поляка – саботажника”, “шкідника” і “фашистського шпигуна” активно підключилися преса, театр, кіно, література»³⁷.

Причиною репресій проти поляків і, як наслідок, також розбудови негативного стереотипу поляка, було сприйняття сусідньої Польщі як серйозного ворога у майбутній війні з капіталістичним світом, сусіда-страховиська, який нагнітатиме чергові хвилі терору, також антипольські традиції у російському суспільстві, пам’ять про польсько-більшовицьку війну, поразка під Варшавою, можливо, пов’язані з цим особисті упередження Сталіна. Можливою причиною були також труднощі, з якими зіткнулася радянська влада, маючи бажання збудувати в СРСР зразкове польське комуністичне суспільство³⁸.

У 30-х роках у білоруській історіографії зародилася і панувала там аж до 80-х років «модернізована великоруська концепція, поєднана з більшовицькими догмами»³⁹, крізь призму якої подавалися офіційно історичні та офіційно-пропагандистські праці, шкільні підручники не тільки про історію Білорусі, але і про роль у її житті поляків. Москва поширювала російсько-радянські, народно-класові категорії розуміння польськості. Білорусь стала закритою на світ, навіть на найближчих сусідів, на інших почала дивитися все більш чужими (російськими) очима⁴⁰.

Це, звичайно, не означає, щоб у Білорусі вдалося надовго встановити національні категорії мислення. Нова влада у 20-х роках здобула велику перемогу у білорутенізації суспільного життя БРСР завдяки радикальній ліквідації неписьменності. Однак разом із приходом хвилі репресій у наступному десятилітті, скерованих також на білорусизацію, у суспільстві настало швидке відвернення від білоруськості і – особливо після II світової війни – швидка русифікація країни. Виявилося, що народна білорутенізація була дуже поверховою, вона не проникла у суспільні маси, у результаті чого, разом із фізичною чисткою білоруських еліт – легко відвотною. Польський народ був, у значній кількості, знищений чи вивезений на схід. Як поляки, так і білоруси мали дуже обмежені можливості для маніфестації своєї національної незалежності. Польсько-білоруське пограниччя отримало специфічний радянський контекст, швидше класовий і фольклористичний, аніж національний. Польські школи до кінця 40-х років були закриті. Польськість затрималася на певному етапі розвитку, білорутенізуючись або – в містах – русифікуючись.

У II Речі Посполитій польсько-білоруське пограниччя на тих білоруських

³⁷ M. Iwanow. Op. cit. S. 358.

³⁸ Op. cit. S. 9.

³⁹ М. Біч. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь. *Беларускі гістарычны часопіс*. 1993. № 1. С. 15.

⁴⁰ R. Radzik. Op. cit. S. 181–182, 184–187.

землях, які увійшли до складу Польщі, сприймалося переважно у класових категоріях. Польськість сприймалася, як елітарність, панськість. Вона асоціювалася білоруським селянам (передусім православним), котрі не володіли національною свідомістю, з владою, есплуатацією, домінацією католицької церкви, землею, якої білоруський селянин так сильно прагнув і яка роздавалася польським колоністам після поділу земельних маєтків. Малочисельну білоруську інтелігенцію обмежувала в діяльності польська влада, а білоруські школи закривалися, особливо після антибілоруських репресій у БРСР. Конфлікт загострювала швидка комунізація білорусів, які підвищували свій соціальний статус. Загарбання цих земель Радянським Союзом призвело до того, що після II світової війни польсько-білоруські відносини були продовженням політики Москви і Мінська, а не поглядів, вироблених у Вільні, Гродні чи Новогрудку (незважаючи на їх непривабливість, без порівняння корисніших для білорусів, котрим, на відміну від БРСР, у Польщі ніколи не загрожувала фізична розправа, не говорячи про ту, яка зустріла їх у межах СРСР).

Вкотре повернулася можливість націоналізації білоруського суспільства на межі 80–90-х років XX століття. Націєтворчі тенденції посилилися разом із незалежністю Білорусі і охопили обидві «советизовані» спільноти: білоруську та польську. Відносини між вузькими національними елітами цих спільнот почали набирати характер суперечки у першій половині 90-х років. Білоруси погано розпізнали ситуацію, побоюючись, разом із появою католицьких ксьондзів з Польщі, значного посилення процесу колонізації у країні. Ці побоювання не виправдалися; до стін католицьких костелів увійшла білоруська мова. Цікаво, що найвищі посади у державі зайняли люди, котрі походили із католицького середовища: Станіслав Шушкевич (Голова Верховної Ради Білорусі у 1991–1994 роках), В'ячеслав Кебіч (прем'єр у 1990–1994 роках), Мечислав Гриб (голова парламенту РБ від січня 1996 року), Зенон Позняк (у перші роки незалежності лідер – Білоруського народного фронту «Відродження», важливого руху з національною, прозахідною орієнтацією, який дистанціювався від Росії та комунізму). Як пише колишній головний редактор видаваного у Польщі білоруського тижневика «Ніва» Євген Миронович,

Як Польща, на думку більшості поляків, вважалася країною, що належить до латинського культурного кола, так більшість білорусів відчують себе приналежними до культури, яка визначається кордонами православ'я. Тим часом після 1990 року головні місця на білоруській політичній сцені зайняли політики з іменами Станіслав, Мечислав, Зенон – безсумнівно білоруські патріоти, однак, згідно із логікою та термінологією Сходу, люди «польської віри», а в загальному розумінні – поляки. Вони, згідно поширених даних, віддавали католикам у корис-

тування сотні православних святинь, які католицьке духовенство з Польщі використовувало не стільки як осередки релігійного життя, скільки як представництва польської держави. Звідти залишався лише крок до польсько-католицької візії, яка загрожує православній незалежності Білорусі. Завдяки обачності з'явився, однак, Лукашенко і затримав марш до катастрофи. Відповідь на запитання, чому усі засоби масової інформації погано пишуть і говорять про президента Лукашенка, є, згідно з цим стилем мислення, доволі проста – адже він перекреслив плани окатоличення і підпорядкування Білорусі⁴¹.

Обрання президентом Олександра Лукашенка – людини, котра походить із середовища православної східної частини країни, типового homo sovieticus, можна, до певної міри, вважати реакцією на чужі для більшості білорусів національні заклики і впливи католицьких, прозахідних (що, зрештою, не завжди йшло в парі) політиків.

Національні заклики 20-х років минулого століття потрапили на інші суспільні реалії, ніж це було в 90-х роках, мали вони також іншу політичну оболонку. У період ідеологічної білорусизації 20-х років існувала виразна суперечливість між офіційною ідеологією радянської держави – класовістю та національною ідеєю. Національні заклики трактувалися інструментально, однак від них відмовилися, коли було визнано, що національна політика і паралельна економічна лібералізація «Нової економічної політики» (НЕП) виконали поставлені перед ними цілі стабілізації суспільства. Незважаючи на брак ентузіазму серед народних мас, національна білорутенізація суспільства була одночасно можливою, а про її поразку вирішив не народ, а влада. Інша ситуація існувала у 90-х роках. Національна ідея тоді не стала політичним інструментом маніпуляції суспільства владою. Узагальнювали її культурні еліти країни, які вперше отримали вплив на владу реально існуючій білоруській державі (якщо не рахувати Великого князівства Литовського). Більшість білорусів із часом відкинула національний шлях розвитку суспільства, не лише добровільно обираючи президентом Олександра Лукашенка, але й схвалюючи у травневому референдумі 1995 року переважною більшістю голосів визнання російської мови державною (поряд із білоруською, яка в існуючих реаліях була змушена відійти на другий план), зближення зв'язків із Росією, відмову від білоруської національної символіки на користь радянської. Те, що суспільство перед референдумом піддалося односторонній пропаганді підпорядкованих владі засобів масової інформації, свідчить про стан свідомості самих білорусів.

Національна опція проявилася не стільки у створенні білоруської держави – бо це був наслідок політичного хаосу в СРСР, радше результат збігу обставин,

⁴¹ E. Mironowicz. Dwa światy. *Rzeczpospolita*. 10.02.1997

аніж дій білоруських народотворців, скільки у виникненні Білоруського народного фронту, прийнятті у 1990 році закону про мови, на основі якого білоруська мова отримала статус єдиної державної мови, поступовому переході шкіл на білоруську мову навчання, створенні цілої низки білоруськомовних культурних, освітніх, наукових інституцій (наприклад, Народного науково-освітнього центру ім. Ф. Скарини, який очолив проф. Адам Малдзіс, постать надзвичайно заслужена у білоруській культурі та освіті), газет і часописів, які проголошували національну ідеологію. Політичне життя в перші роки існування Республіки Білорусь (1991) відчутно демократизувалося.

Водночас перед поляками постала можливість їхнього національного відродження. Завдяки зусиллям, зокрема, Тадеуша Гавіна, голови існуючого від 1990 року Об'єднання поляків Білорусі, влада зареєструвала польську організацію у лютому 1991 р.⁴² Об'єднання одразу після реєстрації прийняло рішення про співпрацю із Білоруським народним фронтом та іншими демократичними організаціями. У прийнятій резолюції, зокрема, стверджувалося: «Підтверджуємо, що нашою ціллю є охорона прав поляків, котрі мешкають у Білорусі, охорона польської мови та польської культури», а також «Підтримуємо боротьбу демократичних організацій за повну суверенність Білорусі. Підтримуємо усі ініціативи, які сприяють розвиткові свободи і незалежності республіки Білорусь»⁴³. Об'єднання зосередилося на розвитку польського шкільництва в Білорусі, утвердженні польської мови, польської національної свідомості. Єдині еліти польського суспільства були цілковито національно свідомими. Результатом виїзду із Західної Білорусі після II світової війни польської інтелігенції, закриття польських шкіл, «советизації» суспільства, що обмежувало права одиниць і груп до вільного розвитку (у тому числі національного), був досить вільний зв'язок із польськістю в нинішньому розумінні значної частини суспільства, яке вважалося польським. Більшість поляків на щодень говорила білоруською або російською мовою, що також було результатом репресивної політики радянської влади, як і того, що частина цього суспільства мала – подібно як це було у випадку шляхти з категорії *gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni* – етнічне білоруське коріння. Наскільки православне населення Білорусі вважало себе білорусами (хоча рідко у національному вимірі), настільки часто католики вважали себе поляками. За виголошенням прямо самоокресленням «я – поляк» нерідко ховалося знання багатства польської культури, історії, мови, ідеологічних національних зв'язків, не кажучи вже про сучасні польські реалії. Також обидві національні еліти – польська і білоруська –

⁴² Див. Т. Gawin. Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000. Białystok, 2003. S. 168.

⁴³ Там само, с. 169.

розуміли, що пріоритетом у пострадянській Білорусі повинен бути розвиток шкільництва (відповідно: польського і білоруського), мов і національної свідомості. Діяльність, спрямована у цьому напрямку, зазвичай вводила елемент конкуренції між двома спільнотами (інколи навіть конфлікти), однак їх представники промовляли тією самою мовою і в тих самих категоріях.

З часом виявилось, що національна білоруськість залишається у меншості й неспроможна перемогти оброслі в радянські часи бар'єри. Відмова білоруської влади від пронаціональної політики мала свої результати також для польського суспільства. Винесені з радянського періоду категорії мислення сучасної білоруської влади викликають брак розуміння серед національно не-свідомих чиновників (і не лише їх, а й значної частини суспільства) до «чужих» національних прагнень, у тому числі поляків. Важко очікувати від людей, котрі, будучи білорусами, щоденно говорять російською і не прагнуть повернення білоруської мови, розуміння поглядів поляків, які прагнуть розвитку власного шкільництва. Чиновник, який мислить по-советськи, неспроможний відчути потреби як польських, так і білоруських еліт. Їх прагнення навпаки – його нервують. Про це пише Єжи Вашкевич, один із активних діячів Об'єднання поляків Білорусі у перші роки його існування, зауважуючи, що урядовці «на основі власного радянського досвіду не раз трактують місцевих поляків не як співгромадян іншої національності, а як цивілізаційно чужий елемент, “несвійський”, потенційно ворожий»⁴. У результаті цього ставлення до польської спільноти не лише з боку влади (яка радикально обмежувала можливість діяльності польських організацій), але і деяких кіл білоруського суспільства погіршувалося упродовж багатьох років. Безсумнівно, причиною цього стану речей є також повторний зв'язок Польщі із Європою (ЄС, НАТО) на протигагу проросійській орієнтації білоруської влади і значної частини суспільства.

У результаті цього польсько-українське пограниччя нині має в основному національний вимір на рівні еліт обох суспільств. Це не означає, що категорії відчування польськості більшістю поляків були симетричними до відчування білоруськості населенням країни. На протигагу до білорусів, вони не вважають себе регіональним суспільством, орієнтованим на Москву в межах східнослов'янської спільноти (а їх орієнтація на Варшаву має інший характер, потенційно національний, попри повільне усвідомлення відмінностей між власним баченням польськості та реаліями на захід від Бугу). Бар'єри національного розвитку тут видаються меншими, як і велика можливість несподіванок у зіт-

⁴ J. Waszkiewicz. Polityka narodowościowa i polityka narodowa (Polacy na Białorusi) – машинопис реферату, виголошеного на конференції «Stan i perspektywy rozwoju polsko-białoruskich kontaktów naukowych, gospodarczych i kulturalnych», організованої в Любліні факультетом політології Університету Марії Кюрі-Склодовської 16–17 жовтня 2003 р.

кненні з масовою, повністю сформованою польськістю (білоруси такої бази не мали). З огляду на настільки розбудовані (національно, культурно, господарчо) ресурси, «советизацію» польського суспільства в Білорусі можна легше подолати (що, звичайно, не конче має відбутися, адже це залежить від наявних політичних і економічних реалій, а можливостей шляхів розвитку польської спільноти є багато, у тому числі й білоругенізація).

3. Від західнорусизму до «советськості»

У XIX столітті, після заміни терміну «Литва і Білорусь» офіційною назвою «Північно-західна країна», білорусів почали окреслювати назвою «Західно-руси». Згідно з концепцією західнорусизму, білоруси були відгалуженням російського народу, який був підданий польським впливам, окатоличенню, і тому з часом відрізнявся етнографічно (діалектологічно) від «великоросів», які прагнули до ліквідації цих впливів серед місцевого населення і його возз'єднання із «великоруським народом». Білоруськість ототожнювалася з православ'ям, відкидалася можливість самоокреслення білорусів у будь-якій формі, що виходить за регіоналізм у рамках російськості. Західнорусизм був ідеологією, але водночас також елементом свідомості частини освічених середовищ тогочасної православної Білорусі, переважно духовенства, службовців, дрібної шляхти чи інтелігенції, що саме народжувалася. Він поширювався особливо у східній Білорусі, зайнятій росіянами найраніше, де було найменше католиків, а економічна відсталість і російські впливи були найбільшими⁴⁵. Однак він був одночасно присутній серед еліт на заході країни. З білоруського православного суспільства походила значна частина білоруських дослідників, які вважали себе росіянами. Вони відрізнялися від приїжджих росіян – переважно вихідців з селянства, які стали вчителями, дрібними урядовцями, творили найнижчі шаблі православної церковної ієрархії – наголосом, прізвищами, деталями культури у повсякденному житті. Цього не могла змінити російська школа. Вони вважали себе за російський народ північно-західної держави, «окраїни» Росії. Не були «великоросами», а «західнорусами»; часто говорили про себе «ми – білоруси», сприймаючи, однак, свою термінологічну білоруськість у категоріях ідеологічного західнорусизму. Свідомість власної відмінності виростала у них частково з антагонізму, який існував між ними та хвилею росіян зі сходу (службовцями, землевласниками, вищим духовенством), які ставилися до місцевого населення не без почуття певної вищості й займали найкращі посади в країні, нехтуючи її специфікою. Наявні поділи призводили до згуртування русифікованих середовищ навколо близьких їм елементів регіональної

⁴⁵ Г.І. Каспяровіч. Беларусы. Фарміраванне беларускай нацыі. *Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя*. Мінск, 1989. С. 67, 70; див. А. Цьвікевіч. Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск, 1993 (I вид. 1929).

культури, сприяли утримуванню – у рамках російськості в широкому розумінні – локального патріотизму⁴⁶, що, однак, межував із російськоцентризмом і любов'ю до Росії. Російськість була для них чимось ширшим, ніж білоруськість. У тих умовах розвивався – відмінний ідеологічно – західнорусизм. Росіяни, підтримуючи його, якоюсь мірою розбудовували – подекуди всупереч своїм поглядам – білоруськість (спрямовану, однак, завжди проти польськості), надаючи їй – що мало своє значення у пізнішій долі Білорусі – певного історичного, а також культурно-мовного виміру (точніше кажучи – так це розуміли – етнографічно-діалектичного). У певній мірі до цього була причетна російська школа у Білорусі, а також діяльність місцевої влади, преси, культурно-освітніх і наукових установ. Передусім усе велося російською мовою і формувало зовсім інший тип білоруськості ніж той (західний), який будували представники *gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni*. У «нашонівський період» західнорусини протиставлялися білоруському національному рухові, вважаючи його «польською інтригою»⁴⁷.

Західнорусизм у новій формулі віджив у БРСР разом із занепадом політики білорусизації 20-х років. Московські влади визнали національні тенденції антирадянськими і такими, що не відповідають класовій візії світу. Білоруськість у національному вимірі асоціювалася з націоналізмом. Однак із білорусів не намагалися робити формальних росіян. Залишено терміни: Білорусь, білоруси, однак було надано їм позанаціональний зміст, а білоруську мову в школах, урядах, життєвих інституціях замінено російською. Це було можливим, оскільки разом із індустріалізацією та урбанізацією відбувся наплив до білоруських міст – дотепер невеликих і заселених у значно більшій мірі небілорусами – селянських мас, які не володіли жодною раніше прищепленою ідеологічною візією, що описувала новий для них понадсільський (понадлокальний) світ. Мігранти з сіл назагал стикалися у містах не з білоруською національною ідеологією (принаймні не у масовому масштабі), а з радянським, класовим баченням світу, яке подавалося російською мовою, подібною до білоруської. Це була мова імперії, високої культури, оволодіння якою давало відчуття суспільної ваги. Натомість позбавлена елітарної вартості білоруська трактувалася як мова селянська, а білоруси, переїжджаючи до міст, бажали розриву зі своїм нижчим статусом. Як польський селянин замінював у місті свою сільську говірку на мову більш-менш літературну, «міську» і входив у привабливу для неї національну культуру, збудовану шляхтою та інтелігенцією, так білорус входив у російську мову. Російська, однак, не націоналізувала його, тільки «советизувала».

⁴⁶ L. Wasilewski. Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych. Warszawa – Kraków, 1925. S. 134–135; P. Wróbel. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. Warszawa, 1990. S. 21–22.

⁴⁷ R. Radzik. R. Radzik. Między zbiorowością etniczną a wspólnota narodową. S. 159–160.

Вона не несла національної системи цінностей, званої росіянам. Російськість сприймалася поверхово, як засіб комунікації, а не як національна цінність сама в собі.

Більше того: той світ робив із білоруськості щось меншовартісне стосовно імперії зі столицею у Москві та її мови. Білоруськості було надано діалектологічно-етнографічного виміру з не дуже виразно окресленою культурно-історичною специфікою, формально надавши їй кордони і уряд. Сприймалася вона як автономна територія в рамках великої спільноти СРСР, у тому числі східнослов'янської спільноти. Білоруська окремішність була чимось прийнятним, але не найголовнішим – не викликала національних емоцій. Ці категорії описові закорінювали селянина у новому для нього міському, понадлокальному світі. Вони озброювали його категоріями опису, характерними для ідеологічних зв'язків, що виходили поза безпосередність контактів малої сільської спільноти. Мешканець білоруського міста пишався, що є громадянином великої сильної держави (СРСР). Такий тип мислення був багато в чому рівнозначним національному. Можливий відхід від нього до національного вимагав обернення цього процесу, що було далеко не легко. Потреби опису «нового світу» були вже давно задоволені. Механізм зміни міг би стосуватися – у випадку його виявлення – абсолютної більшості громадян 10-мільйонної країни.

Подібність між західнорусизмом і «советськістю» полягала на нижчому статусі – в обох випадках – білоруськості щодо ширшої, меншою чи більшою мірою російської спільноти, а також у переході на російську мову, обмеженні білоруськості до її етнографічно-регіонального виміру. Відмінності стосуються назви: білоруси не вважають себе росіянами, а білоруська советськість охопила також народні маси, хоча село й досі говорить по-білоруськи (західнорусизм охопив переважно еліти країни).

Советськість важко схвалювала культурні відмінності (особливо у національному вимірі), вбачаючи в них передумови для потенційних сепаратизмів. Вона намагалася надати їм фасадного, фольклористичного характеру. Вважалося, що індивід не повинен вирізнятися з натовпу, а ідентичності, які виходили поза рамки ідентифікації з владою, країною і її ідеологією, найчастіше були небажаними. Тому вживалися заходи, спрямовані на те, щоб розплавити білоруськість, а також ще більшою мірою підозрілу польськість, у ідеологічно спільному класовому, радянському тиглі. Такий загальнопоширений спосіб мислення призвів до поразки білоруської національної ідеології у 90-х роках. Він також обмежив можливість активності польської національної меншості в Білорусі. Білоруський *homo sovieticus* вважає, що коло хтось «їсть білоруський хліб», то найшвидше є білорусом, або у кожному випадку так має бути. З національних меншостей він готовий сприймати росіян, хоча не трактує їх у таких

категоріях. Католицизм сприймається, як «чужий» елемент, а поляк, відомо – католик, отже, «не свій», нерідко як окатоличений чи полонізований білорус. Конфлікти, які мають на Білосточчині національне підґрунтя, на Гродненщині (де мешкає більшість поляків у Білорусі) передусім виникають із радянської схильності до суспільної уніфікації, підозріливого ставлення до іншості (яка у цьому випадку не виконує – як вважалося десятиліттями – жодних корисних класових функцій). Такі передумови визначають характер польсько-білоруських стосунків, надають польсько-білоруському пограниччю виразний контекст.

Польсько-білорусько-російське пограниччя – це, звичайно, стик різних систем цінностей, способів сприйняття суспільного оточення. Мова є одним із головних носіїв таких цінностей. Результати емпіричних досліджень, проведених у 1925 році Мареком Слівінським і Валеріусом Цекмонасом, вказують на те, що «постійне вживання російської мови наближує до Росії і до росіян, натомість вживання білоруської мови, а особливо її “простих” діалектів, прихильно налаштовує щодо Польщі і поляків, а також щодо будь-яких меншинних груп, що проживають у Білорусі»⁴⁸. Білорусько-російські взаємини мають також іншу, цікаву специфіку. Поняття «білоруса» (а також «українця») на національному рівні відділяє від «росіянина». Останнє поняття однак назагал не має національного виміру, лише громадянський. Росіянин (у нашому, національному розумінні цього поняття) говорить про себе «я – русский» і ця назва – на протигагу від попередньої – є дуже виразно культурно забарвлена (калмик не є «русским», він є росіянином). Однак проблема полягає у тому, що у межах руськості росіянин (як ми його розуміємо) вміщає білоруськість і українськість. Водночас білоруси та українці руськість розуміють, як поняття, що об’єднує їх із росіянами-слов’янами. А отже, росіяни мають назву, яка або окреслює їхню громадянську, державну приналежність (не вважаючи її національною, хоча останнім часом поняття російськості проходить еволюцію), або об’єднує їх із білорусами та українцями в єдину спільноту (колишнє поняття великороса є сьогодні архаїзмом). Вони не мають терміну і поняття, симетричного до «я – білорус», «я – українець» чи «я – поляк» – тобто такого, що виокремлює їх національно із руської спільноти. Це є проявом своєрідного імперіалізму – не лише мовного.

У свою чергу – що цікаво – термін і поняття «я – русский» слабшає в Білорусі в останні роки. Попри те, що росіяни (як на рівні еліт, так і звичайних людей) абсолютно не вважають білорусів за окремий народ, а білоруси (багато відсотків) підтримують можливість об’єднання з росіянами, підтримка біло-

⁴⁸ «Звідси можна зробити висновок, – продовжують М. Слівінський і В. Цекмонас, – що білорусько- і “просто”-мовні не вважали себе меншістю, що цей позитивний стосунок виражає щось із виду солідарності з меншостями». М. Śliwiński, V. Čekmonas. Świadomość narodowa mieszkańców Litwy i Białorusi. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. IV, Z. 3 (15). S. 572.

русами своєї окремішності, у тому числі в політичному вимірі – міцнішає (можна сказати, поглиблюється), що стосується в основному молоді, добре освіченої і призначеної до життя в окремій державі. Росіяни в Білорусі і надалі на загал не вважають себе національною меншиною і не сприймаються як така, але помилковим було б твердження, що білорусько-російські стосунки за останніх кільканадцять років не зазнали жодних змін. Сильніша, ніж донині, еволюція категорій взаємного сприйняття білорусів і росіян (яка ще вимагає часу), безсумнівно, вплине на зміст польсько-білоруських відносин.

Із сумом можемо констатувати, що білоруське суспільство пройшло за останні сто кількадесять років виразну еволюцію. У перші десятиліття XIX століття це було польсько-білоруське суспільство. Еліти були польськими, у розумінні нації в політичних (надетнічних) категоріях, хоча їх землевласницька (і шляхетсько-інтелігентська) частина була польською також у мовному плані. Простолюд був білоруський у етнічному, а отже, мовному і культурному розумінні (жодною національною свідомістю він не мав). Абсолютна більшість суспільства була католицькою: римо-католицькою або уніатською. Як наслідок, Білорусь належала до європейського (латинського) культурного ареалу. Бар'єри між елітами і народом мали передусім станово-класовий (а не національний – як це бачила советська історіографія) характер. Протягом століття Білорусь пройшла шлях від країни польсько-білоруського пограниччя через польсько-білорусько-російське пограниччя (виразно помітне вже у XIX столітті) до домінації білорусько-російського виміру зі значно слабшим польським елементом. Змінилися відносини між культурами (мовами), але також і категорії цих відносин, а також цивілізаційна орієнтація країни (яка належить нині до російського культурного ареалу). Якщо колись (у XIX ст.) польською мовою розмовляло кілька відсотків населення країни, то нині його російськомовна частина є більшістю. Суспільство і далі у своїй більшості не є національно свідомим, але є суспільством сучасним, зміцненим ідеологічними зв'язками. Російсько-білоруське пограниччя у значній мірі покривається – згідно з мовними категоріями – з поділом на місто і село. Але якщо колишня польськість, закорінена здавна на рівні еліт, була носієм національної сфери емоцій, породила Міцкевича, видатних людей культури і науки, то нинішня російськість несе в собі інший ресурс цінностей (відмінний від знаного національним елітам Москви і Петербурга), а те, що творче, є часто витвором вузької літературної, національної білоруськості.

Першодруки статей:

Про множинність націй (як спільног та ідей)

Першодрук: Етносоціологічний та епістемологічний дискурс у науковому просторі = Ethnological and epistemological discourse in scientific space / ред. В. Євтух, Р. Радзік, Г. Кісла. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2013. С. 39–56. (пер. з пол. А. Савенець)

Від інтелігенції до інтелектуалів

(трансформації польської інтелігенції від XIX до XX сторіччя)

Текст є значно поширеною (а в другій частині цілком новою) версією статті: Польська інтелігенція – ідентичність, заснована на традиції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Вип. 19. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. С. 83–100. (пер. з пол. А. Савенець)

Формирование идентичностно-ментальных характеристик современного польского общества

Першодрук: Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VIII Междунар. науч. конф. / под общ. ред. В.В. Кириенко. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2013. С. 19–27. (пер. с пол. А. Савенець)

Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки

Першодрук: Український соціологічний журнал. Вип. 19–20, № 1–2. Харків 2018. С. 19–31. (пер. з пол. А. Савенець)

Українці серед націй Центрально-Східної Європи (чинники націєтворчих процесів)

Першодрук: Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Вип. 11, Ч. 1. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. С. 232–256. (пер. з пол. А. Савенець)

Суспільний вимір російського православ'я

Першодрук: Ідентичності народів Центрально-Східної Європи / ред. Н. Коваліско, Р. Радзік, А. Єкатеринчук. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. С. 74–97. (пер. з пол. А. Савенець)

Российское видение «общерусского народа»

Першодрук: Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Вип. 17. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. С. 190–214. (пер. з пол. А. Савенець)

Европа или Россия? Между народом и постсоветской общностью

Першодрук: Трансфармацыі ментальнасці беларусаў у XXI ст. / пад рэд. А.Я. Тараса. Рыга: Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. С. 162–188.

Ставлення білорусів до Євромайдану в соціологічних дослідженнях 2014 року

Першодрук: Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: Зб. наук. праць / ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). Вип. 17. Київ: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. С. 5–19. (пер. з пол. А. Савенець)

Білорусь як територія польсько-білоруського пограниччя у XX столітті

Першодрук: Pogranicze: Polska – Ukraina = Пограниччя: Польша – Україна. Т. 1. Lublin: Wydawnictwo UMCS/Дрогобич, 2006. С. 291–316.

Наукове видання

Ришард Радзік

Поляки, українці, білоруси – про множинність ідентичностей

Монографія

Дизайнер обкладинки Кшиштоф Тройнар (Krzysztof Trojnar)

Підписано до друку 05.10.2021 р.
Формат 60x84/16. Друк офсетний
Гарнітура TimesNewRoman. Умов. друк. арк.: 11.7
Наклад прим.: 300. Замовлення № 0510/20

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»
м. Київ, вул. Бориспільська, 9
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Wydawnictwo Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
02-353 Warszawa, ul. Szczęśliwicka 40
tel. 22 5893645
e-mail: wydawnictwo@aps.edu.pl

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л. В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.

Ришард Радзік – професор соціології, працівник Академії спеціальної педагогіки у Варшаві. Опублікував 280 наукових робіт, у тому числі 18 книжок (9 монографій як автор і 9 видань як науковий редактор), присвячених соціології нації. Досліджує процеси формування націй (у тому числі ідентичностей) у Центрально-Східній Європі, передовсім процеси формування модерного білоруського суспільства. Частину робіт (у тому числі докторську дисертацію) присвятив проблематиці української національної ідентичності.

ISBN 978-83-66879-25-6

9 788366 879256